Ahmet Refik

Kafkas Yollarında

İki Komite İki Kıtâl

Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu

TEMEL YAYINLARI

Ahmet Refik

KAFKAS YOLLARINDA

İKİ KOMİTE İKİ KITÂL

Yayına Hazırlayan:
Osman Selim Kocahanoğlu

İÇİNDEKİLER

Birinci Kitap
KAFKAS YOLLARINDA

TRABZON

Gezimiz Trabzon'dan başlıyor 21
Her yer tahrip edilmiş 22
Gülbahar Sultan Türbesi 24
Ermeniler ve Rumlar, Moskoflardan beterdi 25
Türkçe, Rusca, Almanca ve Macarca konuşuluyor 28

BATUM'A DOĞRU

Batum'da Osmanlı bayrağı dalgalanıyordu 29
Batum sanki top sesleri işitmemiş 31
Bolşeviklerin eşitlik ilkesi 32
Batum Rus kültürünün etkisinde kalmış 34
Rus geldi aşka, Rus'un aşkı başka 35

TRABZON GENE TRABZON

Hamsiköy'e doğru yolculuk 39
Zigana dağlarına koyu bir duman çökmüş 40
Zigana, cazibeli bir kadın gibiydi 41
Torul ve Gümüşhane'ye uğrayacağız 43
Rus askerleri, generallerinin rütbelerini sökmüşler 45

GÜMÜŞHANE'DEN ERZİNCAN'A

Sepkur dağlarını geçmek kolay mı? 49
Erzincan'a doğru iniyoruz 51

TERKEDİLMİŞ ERZİNCAN

Vardım ki yurdundan ayak göçürmüş 53
Ermeniler 700 insan kesmişler 54
Erzincan türküleri hazin mi hazin 56
Korkunç istilanın izleri 58

ERZİNCAN-ERZURUM ARASI

Erzincan kasvet veriyor 61
Tercan'a doğru ilerliyoruz 63
Buralarda ne cinayetler işlenmiş 65

ERZURUM YANGIN YERİ

Ruslar camileri ambar yapmışlar 70
Erzurum yaralanmış bir kahraman gibi 71
Lala Paşa Camii'nin kitabesi 73

KARS'A DOĞRU HAREKET

Hasankale sahraya göğüs vermiş 77
Ağla Aras, yan Aras 78
Sarıkamış'ta İsviçre manzarası 80
Sarıkamış ovası at ölüleriyle dolmuş 81
Yirmisekiz kadar Malakan köyü 83
Karahamza, Selim ve Benliahmet 84

SERHAT ŞEHRİ KARS

Kars'ın binaları göz kamaştırıyor 87
Rusların Kars'taki zafer heykeli 89
Rus kütüphanesinde neler var 91
Ermenilerin yakıp-yıktığı şehir 92
Hz. Ömer'in yâdigar beldesi 94
Kars'ın en küçük taşı bile Osmanlı'dır 95

ARDAHAN'I DA GÖRECEĞİZ

Aygır gölü kenarında Rus garnizonu 98
Türklüğün en çok hakim olduğu yerler 100
Ali, öyle hazin türküler söylüyor ki 103
Muhabbet Kıraathanesinde gramofon çalıyor 106
Ardahan, Osmanlı fütûhatının merkeziydi 107

ARTVİN'DEN BATUM'A

Arabamızı üç çift öküz çekiyor 111
Karanlıkmeşe'den Çoruh vadisine 112
Artvin bir dünya cenneti 114
Tekrar Batum 119
Batum Kozmopolit bir şehir 121
Batum'da iki de cami var 121
Batum'da tamamen Rus kültürü hakim 124
Ruslar Batum'da içkiyi yasaklamış 127

İkinci Kitap
İKİ KOMİTE İKİ KITÂL

I

Eskişehir'de bir sükûnet var 135
Osmanlı Payitahtı Eskişehir'e nakledildiyor 138
Bu güzel vatanın hiç sahibi yok mu? 140
Abdülhamid'den özür dilemek lazımdı 142
Bizans bile bu kadar tefessüh etmemişti 146
Kabakçı Mustafa'dan daha pespayeler 149
Talat Paşa'nın cehli ve zamanın İpşir Paşa'sı 150
İttihatçıların Turancılık ülküsü 151
Van kıtâli olayların başlangıcıdır 156
Zavallı Siranuş! 159
Eskişehir Ermenileri 161
Gesi bağlarında bir tek gülüm var 166
Matınazel Liman Von Sanders 170
Wilhem: Osmanlı fesini bile giyerim 171
Cemal Paşa'nın Telgrafı: Çerkez Ahmet'in izalesi 172
Nerde Osman Gazi'nin adaleti? 177

II

Zavallı Erzurum halkı 181
Ermeniler Rus ordusuna yardım ettiler 183
Fatih'in Ermenilere yaptığı 187
Sarıkamış'ta 180.000 kişi öldü 189
Topal İsmail Hakkı Paşa 195
İttihatçıların Kantariye Şirketi 196
Meclis-i Mebusan değil, Meclis-i Menhûsan 197
Büyükada, vurgunca ve kerizlerin dinlenme yeri 200
Enver, Talat ve Cemal Paşalar 203
Turan Berberleri, Kızılelma Lokantaları 204
Feryatlardan başka şey işitilmiyor 221

İttihat-Terakki, Sultan Abdülhamid Ve Tarihci Ahmet Refik Üzerine...

Osman Selim KOCAHANOĞLU

Araştırmaları, makaleleri ve kitapları ile üç nesle hizmet eden tarihci Ahmet Refik [Altınay], Abdülhamid, 2. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerini yaşamış ve görmüş bir kişidir. 1880 yılında İstanbul'da doğan Ahmet Refik, aslen Ürgüplü *"Gürlükçüoğulları"* sülâlesine mensup, Abdülaziz dönemi vekilharçlarından Ahmet Ağa'nın oğludur. İlk tahsilini Beşiktaş Vişnezâde mektebinde yaptıktan sonra, Beşiktaş Askeri Rüşdiyesi ile Kuleli Askeri İdadisini bitirmiş ve 1898 yılında Harbiye Mektebinden piyade subayı olarak mezun olmuştur. 18 yaşında Harbiye'yi bitirmiş olması dikkate alınırsa, doğum tarihinin veya mezuniyetinin hatalı olması kuvvetle muhtemeldir. Harbiye'yi bitirince ilk görevi Toptaşı ve Soğukçeşme Askeri Rüşdiyeleri coğrafya muallimliğidir. 1902'de Harbiye Mektebi Fransızca hocalığına tayin olunur, 1903'de teğmen ve 1907'de yüzbaşı rutbesine yükselir.

Ahmet Refik, 1908'de 2. Meşrutiyetin ilanı ile Harbiye Mektebi tarih öğretmenliğine tayin olunur ve 1909'da da Erkân-ı Harbiye Reisliği Ceride Şubesinde görevlendirilir. Bu sıralarda *Mecmua-i Askeriye* isimli derginin yönetiminde bulunur ve askeri-tarihi konularda yazılar yazmaya başlar. 1912 Balkan Harbinde Askerî Sansür Müfettişi

olan Ahmet Refik, savaş sonunda emekli olarak, bundan sonra kendini tozlu arşivlerde tarihi vesikaları incelemeye verecektir.

Harb-i Umumî başlarında yüzbaşı rutbesiyle yeniden silah altına alınarak Sansür Umumî Müfettişliğine tayin edilir. Bu görevleri sırasında o devrin birçok dergi ve gazetelerine askeri ve tarihi konulu yazılar yazmaya devam eder. Bir yazısında, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır isyanını Türklüğe ihanet olarak değerlendirince, Mısırlı Sadrazam Said Halim Paşa'nın hışmına uğrayacak ve Ulukışla'ya *"Arpa ve Saman Emini"* olarak tayin edilecektir. Bu görev şüphesiz ki, onun için hem onur kırıcı, hem de bir sürgündür. Meşhur *Lale Devri* isimli kitabı bu yıllardaki çalışmalarının ürünüdür.

1915 yılında Sevk Komisyonu Başkanı olarak Eskişehir'e gönderilir. Bu görevi, Çanakkale savaşının en kritik günlerine ve Ermeni tehciri dolayısiyle yapılan sürgünlere rastlar. Buradaki ilginç gözlemleri, daha sonra yayınlanacak *İki Komite İki Kıtâl* kitabının notlarını oluşturur. 1916 yılında İstanbul'a gelerek tekrar emekli olur ve Darülfünun tarih müderrisliğine tayin edilir ve arkasından Abdurrahman Şeref Efendi'den boşalan Tarih Encümeni başkanlığına getirilir.

1918 yılı Nisanında Talat Paşa kabinesi zamanında, Alman yazar *Vays* ve Avusturyalı *Dr. İştayn*'dan oluşan yabancı gazetecilerin heyet başkanı olarak şark vilayetlerinde bir tetkik gezisine memur edilir. Bu gezinin amacı, Rus ordularının doğu Anadolu'dan geri çekilirken Ermenilerin Müslüman ahali üzerindeki korkunç katliamlarını yerinde incelemek ve dünya kamu oyuna duyurmaktır. Ahmet Refik bu izlenimlerini de, *Kafkas Yollarında* isimli kitabında okuyucularına sunmuştur.

Çok yönlü ve ilginç bir kişiliğe salip olan Ahmet Refik'in kitapları incelenince dikkati çeken iki özelliği hemen farkedilmektedir. Birincisi, arşiv vesikalarını ve bilimsel çalışmaları esas alan eserleriyle ortaya çıkan tarihci Ahmet Refik'tir. İkincisi ise, içinde yaşadığı olayları sıcağı sıcağına sürükleyici üslubu ile kaleme alan gazeteci-yazar Ahmet Refik. Tarihci Ahmet Refik'in en önemli araştırmaları daha ziyade Darülfünun'da ve Tarih Encümeni Başkanlığı sırasındaki akademik çalışmaları sonunda ortaya çıkanlardır. Osmanlı tarihine ışık tutan bu nitelikteki eserlerinin bazıları daha sonraları kitap halinde yayınlandığı gibi, çok sayıdaki makalesi de *Türkiyat* ve *Tarih Encümeni Mecmualarının* sayfaları arasında kalmıştır.

Ahmet Refik Bey'in üzerinde duracağımız diğer özelliği, *"Tarihi Sevdiren Adam"* olarak tanınıp-takdim edilen popüler tarafıdır. Ahmet Refik'in usta bir yazar ve gazeteci olarak, zevkle okunan şiirsel üslûbuyla kaleme aldığı çok sayıdaki yazıları ve kitapları onu yıllar sonra çelişkiye düşürmüştür. Bunun sebebi tabii ki, bazı tarihi hadiseleri henüz tarih olmadan kaleme almış olmasıdır. Gerçi o gün yazdıklarının hepsi bugün için birer tarihi vesika olmuştur ama, hisleri kalemine karışınca da aşağıda belirteceğimiz çelişkileri arkada bırakmaktan kurtulamamıştır.

Ahmet Refik'de dikkati çeken bu görüş ve zihniyet değişikliği Sultan Abdülhamid ile İttihat-Terakki üzerindeki fikirlerinde en çarpıcı şekilde görülür. Bu çelişkili düşünceleri, *Kafkas Yollarında, İki Komite İki Kıtâl ve 11 Nisan İnkılâbı* isimli üç kitabında bariz şekilde görülebilmektedir. 1909 yılında 31 Mart isyanından sonra [A.R] rumuzuyla yayınladığı *11 Nisan İnkılâbı* isimli kitabı İttihat-Terakkiyi'yi ve isyanı bastıran Hareket Ordusunu göklere çıkar-

mak için kaleme alınmıştır. Dolayısiyle Sultan Abdülhamid'in devri saltanatı ve kişiliği çok ağır ifadelerle suçlanmış ve hatta aşağılanmıştır. Özellikle hal' edilmesi ile ilgili son bölümünde, tahkir edici sözlerle Abdülhamid dönemine ve kişiliğine çok ağır tenkitler yöneltmiştir. 1909 yılında Abdülhamid, Ahmet Refik için; *"Yıldız zalimi", "Yıldız münzevisi" veya "devr-i hazının en büyük müstebidi"*dir. Aynı zamanda da, *"Milletin kanını dökmekten başka bir vazife ifa etmeyen bir kanlı padişahtır."*

Hatta ve hatta Abdülhamid ona göre *"asrımızın en zalim Neron'u"*dur. Meşrutiyetin ve Kanun-u Esâsinin kollayıcısı ve koruyucusu Hareket Ordusunun yiğit askerleri, Abdülhamid'i tahtından indirip Selânik'e sürgüne gönderdiklerinde ise, *"Yıldızın istibdat şûlesi"* de artık ebediyyen sönmüştür.

Ahmet Refik Bey'in 1909'da 31 Mart'ın isyancı askerleri ve avcı taburunun neferleri arasında gezip gördüklerini kaleme aldığı *11 Nisan İnkılâbı* isimli kitabındaki bu ve benzeri düşünceleri, 1915'li ve 1918'li yıllara gelindiğinde artık tamamen değişmiştir. 10 Şubat 1918 günü Abdülhamid'in cenazesi arkasından yazdığı uzun makalesi ile elinizdeki kitaptan yapılan aşağıdaki alıntılar bunu açık şekilde ortaya koymaktadır. İşte Ahmet Refik Bey'in 1915'de kaleme alıp 1918'de yayınladığı *İki Komite İki Kıtâl* kitabından bazı pasajlar:

"Abdülhamid'in zulümleri bu rezil ve ayak takımının [eclâf] idaresi altında pek meşru ve pek namuslu sayılırdı. 10 Temmuz inkılâbının [23 Temmuz 1908] ilk günlerinde Abdülhamid devrinin zulümlerinden şikayet edenler, bu istibdat zamanlarını bir gün gelip kalplerinde saadet devri olarak hatırlayacaklarını hiç düşünmemişlerdi..."

1908'de göklere çıkardığı Hareket Ordusunun hürriyet kahramanlarını ve İttihatçı zihniyeti, 1918 yılında bakınız nasıl tahkir edecektir. *"İttihatçı Türklerden, Arnavut, Çingene, Bulgar ve Rumlardan mürekkep bir Hareket Ordusu, 31 Martta hiç bir dahli ve hiç bir cürmü olmadığı halde tahtından indirilen ve Sarayı Resne kahramanları tarafından yağma edilen Sultan Abdülhamid'in elem verici durumu,..."*

Gene şu satırlar da onundur: *"Ordumuz keşke yemin etmeseydi; keşke vatan o menhus yemin yüzünden 600 senelik şeref ve namusunu kaybetmese, keşke devlet üç buçuk türedinin zulüm ve şekaveti yüzünden mukaddes topraklarını elden çıkarmasaydı..."*

1908'de Abdülhamid zulmüne son vererek Meşrutiyeti ilan eden Hareket Ordusunun hürriyet kahramanları, onun gözünde on sene bile geçmeden ayak takımı ve türedi [eclâf] olmuşlardır. Denebilir ki, Ahmet Refik Bey'in 1918'lerdeki İttihatçı düşmanlığı, 1908'deki Abdülhamid düşmanlığından daha koyudur. Bunun nedenini Ahmet Refik'in psikolojisinde ve İttihatçıların özellikle bu kadronun asker kanadını çok iyi tanımasında aramak pek yanıltıcı olmaz. Asker katili dediği İsmail Canbulat'lar, Hürriyet kahramanlığından *Kabakçı Mustafa* ve *İbşir Paşalığa* kadar düşürdüğü Enver ve Cemal Paşalar, işte O'nun Harbiye Mektebi sıralarından yakından tanıdığı ve bildiği isimlerdir. Kısa sürede kimi nazır, kim vezir olmuş, kimi de İsmail Hakkı'lar gibi Rum ve Musevi tüccarlarla devleti yağmalamışlardır. Hepsi de Harb-i Umumi içinde *vagon* ve *koli* ticaretinden, ihtikarcılıktan, karaborsa, yağma ve vurgundan köşeyi dönmüşler, Büyükada'da zevk ve safa alemine dalmışlar, Ahmet Refik Bey'i de Pozantı ve Ulukışla

gibi yerlere küçük memuriyetlerle uzaklaştırmışlardır. Ahmet Refik Bey'in İttihatçılara kızgınlığı sanırız zihniyetlerinden ziyade, onların bu yolsuzluklarına içeriemiş olmasından dolayıdır. Ne var ki ittihatçılara karşı yaptığı hücumlar, İngiliz işgali altındaki mütareke günlerine, at izinin it izine karıştığı, Arap, Ermeni ve Rum unsurların istiklâl sevdasına düştükleri günlere raslamaktadır. İttihatçıların yurt dışına kaçtığı, kalanların Divan-ı Harb-i Örfî mahkemelerinde yargılanıp, idam olunduğu, Malta'ya sürüldüğü, Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin işgal orduları kumandanlarına tevkif listeleri sundukları, hatta Türklüğün bekâ ve esareti konuşulurken, Ahmet Refik'in bu suçlama eserlerle ortaya çıkması, elbette ki pek hoş olmamıştır.

Ahmet Refik'in 1915 yılındaki notlarına dayanan *İki Komite İki Kıtâl* kitabı, üç sene bekletildikten sonra *İkdam Gazetesi*'nin 17 Aralık 1918 ve 18 Ocak 1919 tarihli nüshaları arasında önce tefrika edilmiş ve hemen arkasından kitap halinde yayınlanmıştır. Zaten 27 Ocak 1919'da da İttihatçı tevkifleri başlamış ve İttihatçılar mütareke gayyasına düşmüşlerdir. Bu tefrikanın İttihatçıların aleyhindeki bütün mahfillerin ve işgalcilere alkış tutan çevrelerin işine yaradığı, bizzat kendisi tarihi bir vesika olsa bile objektif değerlendirmelere dayanmadığı, duygularının kalemine karıştığı açıktır. Tam bu sıralarda Meclis-i Âyan reisi Ahmet Rıza Bey'in sadrazamlık beklentisi uğruna kendine yakışmayan davranışlarla - *Ayan Meclisine verdiği önergeyi kastediyoruz* - nasıl ve kimlere hizmet etmişse, Ahmet Refik Bey'in bu tavrını da, aynı çevrelere yapılmış bir yardım olarak görmek mümkündür.

✣ ✣ ✣

Ahmet Refik'in konuları itibariyle birbirine çok yakın bulunan iki kitabı, yani *Kafkas Yollarında* ve *İki Komite İki Kıtâl* isimli kitapları bir arada ve tek kitap halinde yayınlanmaktadır. Her iki kitap da 1919 yılında eski harflerle İstanbul'da Hilmi Kitabevi tarafından basılmıştır. *Kafkas Yollarında* isimli kitabı, daha önce de belirtildiği gibi Mondros Mütarekesinden önce ve Talat Paşa'nın sadrazamlığı zamanında doğu Anadolu'ya yapılan bir tetkik seyahatinin izlenimleridir. (1) Ahmet Refik'in bu gezisi 1918 nisanında Trabzon'da başlamış ve Gümüşhane, Erzincan, Erzurum, Kars, Ardahan ve Artvin üzerinden Batum'a kadar yaklaşık bir ay kadar sürmüştür. 1917 Rus ihtilalinden sonra Brest-Litovsk anlaşmasıyla Rus orduları Osmanlı topraklarından çekilirken, yerlerini Ermeni çetelerine bırakmışlardır. Osmanlı ordularının eski topraklarını yeniden kurtarmak için ileri harekata giriştikleri 1918 yılının Şubat ve Mart aylarında, Antranik çeteleri de masum Müslüman ahali üzerinde büyük bir katliama girişmişlerdir. O bölgenin ahalisi tarihin şahit olmadığı en büyük katliamlara ve vahşete maruz kalmışlardır. Vehip Paşa kumandasındaki ordunun önünde tutunamayan Ermeni çeteleri, tabii ki, 1915 tehcirinin intikamını, masum yavruları, kadınları,ihtiyarları kuyulara doldurarak almışlardır. Müslüman kadınlar Rus Kazak askerlerine peşkeş çekilmiştir.

İşte Ahmet Refik Bey'in Alman ve Avusturya'lı gazetecilerle yaptığı seyahati, bu katliamlardan bir ay sonrasına raslamaktadır. Katliamların boyutları ile şahit olduğu olaylar bütün çıplaklığı ile eserde ortaya konulmuştur.

(1) Ahmet Refik'in Kafkas Yollarında isimli kitabı, yıllar önce tarafımızdan yayına hazırlanmıştı. Bkz. Kafkas Yollarında, O.S. Kocahanoğlu, Yıllarboyu Tarih Dergisi, 1981 sayı: 5,6,7.

İki Komite İki Kıtâl kitabı [2] ise, 1919 yılında yayınlanmasına rağmen 1915 yılında alınmış notlara ve izlenimlere dayanmaktadır. Ahmet Refik'in Eskişehir'e tayin edilmesi, tesadüfen tehcir olayına rastlamış ve burada da ilginç gözlemlerde bulunmuştur. Kafkas cephesinde Osmanlı ordularının geri hatları ve sevkiyat yolları Ermeni çeteleri tarafından tutulmakta, hatta Ermeniler Rus ordusuna yazılıp teşkil ettikleri Ermeni intikam alaylarıyla Osmanlı ordusuna hücum etmektedirler. Kısaca ordumuz iki ateş arasında kalmıştır. Harbiye Nezaretinin isteği üzerine hükümet, 13 Recep 1333 yani 14 Mayıs 1915 tarihli bir Kanunu Muvakkat (Tehcir Kanunu) çıkarmıştır. Bu Kanunla orduyu arkadan vuran Ermeni çetelerinin ted'ibi ve gerekiyorsa bölgedeki Ermeni köylerinin boşaltılması yolunda ordu kumandanları yetkili kılınmaktadır. İşte tarihimizde Ermeni tehciri denilen olay, Ermenilerin bu zaruretler neticesinde göçe tabi tutulmaları neticesinde ortaya çıkmıştır.[3]

1915 yılında ve Birinci Dünya Harbi içindeki Ermeni Komitelerinin istiklâl davası uğruna başlattıkları isyanlar üzerine, Enver Paşa da Teşkilat-ı Mahsusa'ya bağlı gönüllüleri doğuya göndererek ordunun arkasını emniyete almak istemiştir. Ne var ki, tehcir sırasında Ermeni ahalisinin bir kısmı yolculuk şartları, bir kısmı da kontrolsüz çetelerin şekavetine uğrayarak çok acı felaketlere uğramışlardır. Ahmet Refik'in kitabına *İki Komite İki Kıtâl* ismini koyması da, *Teşkilat-ı Mahsusa* ve Ermeni komitelerinin karşılıklı olarak çatışmalarına naziredir.

(2) Ayrıca bkz. Türk Tarihinde Ermenistan Davası, Osman Selim Kocahanoğlu, Hayat Tarih Mecmuası 1981 yılı, sayı: 7,8,9,11 (seri yazı).
(3) Ermeni Tehciri ve Teşkilat-ı Mahsusa hakkında geniş bilgi için şu kitaba bakılmalıdır. Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, İstanbul 1998 642 sayfa, Temel Yayınları.

Şurası tarihin kesin gerçeğidir ki, tarihimizde ne Ermeni kıtâli ve ne de Ermeni soykırımı olmuştur. Olan ise yalnızca karşılıklı mukatele ve vuruşmadır. Başlatanlar da Ermeni Komiteleridir. Altıyüz sene Osmanlının adil hoşgörüsü içinde refah içinde yaşayan Ermenileri, Türkler neden daha önceleri imha etmemişler de, 1915 yılında soykırıma tabi tutmuşlardır! Buna mantıklı bir cevap vermek mümkün değildir. Aynı olaylar acaba Rusya, Fransa ve İngiltere'de olsaydı, onlar daha kötüsünü yapmazlar mıydı? Ermenilerin katlettiği Müslüman sayısı, Türklerin katlettiği iddia edilenlerin sayısından çok daha fazladır.

✣ ✣ ✣

Burada kısaca, Osmanlılar zamanında Elviye-i Selâse adıyla maruf *Kars, Ardahan ve Batum* sancaklarının o günkü vaziyeti üzerinde de durmak gerekir. Kanunî Sultan Süleyman zamanında 1564'lü yıllarda Osmanlı hakimiyetine giren ve üçyüz yıldan fazla elimizde kalan bu bölge 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra imzalanan Ayastefanos Anlaşmasıyla (3 Mart 1878) harp tazminatı olarak Ruslara bırakılmıştır.

Birinci Cihan Savaşının başlamasıyla Rus orduları Erzurum'a doğru yeniden ilerlemeye başlayarak 1916 yılının 16 şubatında Erzurum, 14 Nisanında Trabzon 19 Temmuzda Gümüşhane ve Erzincan bölgelerini de işgal ettiler. 1917 ihtilali ile Çarlık yerine kurulan bolşevikler tek taraflı olarak savaştan çekildiler. 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Anlaşmasının imzalanmasıyla Rus orduları bölgeyi tahliye etmeye başladılar ve Kars, Ardahan, Batum bölgesini tekrar Türklere bıraktılar ve Osmanlı ordularının ileri harekatiyle bölge Şubat 1918'de tekrar kurtarılmış oldu.

Ahmet Refik Bey'in gezisi işte bu ileri harekattan sonraki Nisan ayına raslamaktadır.

Ancak 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi ile Osmanlı orduları özellikle Batum'dan tekrar geri çekilmeye mecbur bırakılmış ve şehri İngilizler işgal etmişlerdir. Temmuz 1920'de İngilizlerin çekilmesi üzerine Batum'u Gürcüler işgal etmişler ise de, TBMM. hükümetinin protestosu ve askeri harekâtı üzerine Ardahan, Artvin ve Batum Türkler tarafından yeniden işgal edilmiştir. (16 Mart 1921). Fakat Moskova'da imzalanan Türk-Rus dostluk anlaşmasıyla Türk kuvvetleri Batum'u tekrar boşaltmak zorunda kalmışlardır. (19 Mart 1921).

Yazar ve kitabı hakkındaki bazı değerlendirmelerden sonra şimdi okuyucularımızı, değerli yazarımız Ahmet Refik'in o sükükleyici ve şiirsel uslubu ile başbaşa bırakıyoruz. *O.S.Kocahanoğlu*

AHMET REFİK

KAFKAS YOLLARINDA

Hatıralar ve Tahassüsler

İSTANBUL
Kîtaphane-î İslam ve Askerî
İbrahim Hilmi
Bâb-ı Âlî Caddesi
1919
Matbaa-i Orhaniye

احمد رفیق

قافقاس یوللرنده

خاطره‌لر وتحسسلر

استانبول
کتابخانهٔ اسلام و عسکری ، ابراهیم حلمی .
باب عالی جاده‌سی

۱۹۱۹

مطبعهٔ اورخانیه

I

KAFKAS YOLLARINDA

Trabzon, 17 Nisan 1334 [1918]

Gezimiz Trabzon'dan başlıyor...

Polathane'nin (*) yeşillikleri içinde beyaz ve zarif binalarını gördüğümüz zaman, artık günlerce karlı dağları seyretmekten kurtulduk. Trabzon uzaktan görünüyor. Karadeniz'in mavi suları sakin bir nisan güneşinin penbelikleri altında uyanıyor gibi. Şehrin beyaz evleri ışıklar içinde parlıyor. Sahilde zarif ve muntazam binalar, yeşil çayırlar ortasında küme küme sürüler, ince ve zarif minareler, tepelere doğru henüz çiçeklenmiş şeftali ağaçları görünüyor. Trabzon bir görüşte gönül çekecek binaları, ağaçları, çayırları, yüksek tepeleri, yeşil sırtlar ortasında kırmızı kışlalarıyla kendini derhal sevdirecek bir güzelliğe sahip. Evliya Çelebi'nin hakkı varmış: *"Burası gül ve reyhan ve erguvan açar"* bir belde. Daha doğrusu, Karadeniz'in sakin suları kenarında yeşil bir dağın eteğinde,

(*) Polathane: Trabzon'un şimdiki Akçaabat ilçesi

çimenler arasına uzanmış, başında baharın en zengin çiçeklerinden buket yapılmış güzel ve zarif bir kızı hatırlatıyor. Bahar şehrin görünüşünü şenlendirmiş.

Aylarca moskof istilası altında kalan, aylarca anavatandan uzakta yaşayan bu belde şimdi, bahar çiçekleriyle süslenmiş, şevk ve neşe içinde kendisini ziyarete gelenleri selamlıyor. Fakat bu neşe ve sevinç içinde yaralı ve perişan bir kalbin acı tebessümleri duyuluyor. Trabzon yaralanmış, Trabzon perişan, madden ve manen bir harabeye dönmüş. Başında zarif çiçeklerle görünen bu kız, güzel ve cazip simasını ancak güller içinde tebessüm ederek gösteriyor. Fakat içini bilseniz, vücudunu görseniz mermilerden, katil ellerden ne darbeler yemiş, ne felâketler görmüş...

Her yer tahrip edilmiş...

Perişan kıyafetli halk, büyük ve korkunç bir yangından sonra sönen ocaklarını, yanan evlerini görmeye gelen, çocukluk hâtıralarını muhafaza eden köşelerin mahvolduğunu acı bir tebessümle seyreden insanlar vaziyetinde. Ötede, önünde bir çuval fındık, fakir bir ihtiyar, duvar diplerinde düşünüyor. Beride ufak, sarışın ve yalınayak çocuklar kirli yüzleriyle sokak köpekleri arasında koşuşuyor. Pejmürde kıyafetli yüzlerini sım-sıkı örtmüş kadınlar, mini-mini çarşaflı kızlarının ellerinden tutmuşlar yokuşlardan yürüyerek çıkıyorlar. Kurtulan pek az bina var. Şehrin en muntazam, en el değmemiş binaları kayaların dibindeki Rum kilisesi, Rum okulu, Rum mezarlığı ve çoğunluğu Rum evleri.

Eski Trabzon, kahraman Yavuz'un gençlik yıllarına şahit olan mahalleler, Bizans ve Osmanlı surlarının içi kâmilen tahrip edilmiş. Bu harabeler içinde denize paralel [muvazi] iki uzun yolun açılmış ve genişletilmiş olduğunu görüyoruz. Deniz kenarındaki mendireke harabeler ortasında açılan yoldan başka yeni yapılmış bir şey yok. Her şey, her köşe, her ev, her sokak ve her türbe tahrip edilmiş. Bu korkunç yangın enkazı ortasında camiler çıplak minareleri, mezarlıklar tamamen kırılmış taşları, arabalıklara çevrilmiş meydanlarıyla kalbe hüzün veriyor. Sokaklar teneke, eşya, elbise [aba], çizme, Rus kalpakları, araba tekerlekleri, hayvan ölüleri ve kiremit yağınlarıyla dolu. Bir zamanlar mes'ut ailelerin neşe içinde yaşadıkları bahçeler, şimdi yıkılmış enkaz ortasında çıplak kalmış, duvarlarında yabani otlar çıkıyor. Bahar, bu harabelerin ortasına çiçeklerini serpmiş. Kâh Tabakhâne [Debbağhane] deresinin sarmaşıklar, sarı çiçekler, yüksek kayalıklar arasından uğuldaya uğuldaya gelen sedâsı, kâh harabeler ortasında beyaz çiçekleriyle gülen bir erik ağacının yeşil tomurcuklu dalları üzerinde bir kuşun hazin ötüşü işitiliyor. Hiç bir evin ahşap kısmı bırakılmamış. Bazen bir çatının tahtaları yarı sökülmüş, bazen bir evin çiknoları tamamen sökülmek istenirken bırakılmış. Sokaklarda iri iri fareler aç ve ürkek dolayışor. Dingilleri havaya dikilmiş cephane arabaları yolları kapatıyor. Camiler elim bir halde. Hemen hemen tamamı da ahıra çevrilmiş. İçlerine bir karış gübre yığılmış. Mihrapları ve mimberleri, ahşap kısımları tamamen yıkılmış, Kelime-i Tevhid'ler parçalanmış. Duvarlara yazılan Rusça yazılarla

beraber, yapılan resimler utanç verici. Bu resimlerde Türk kadınları tahkir ediliyor. Minarelerden bazıları yıkılmış, bazılarının kıymetli ve süslü şerefeleri parçalanmış. İçkale camii, ahırdan başka bir şey değil. Yanındaki susuz ve kırık çeşme üzerinde şu satırlar okunuyor:

Es-Sultan-el Azim, es-Sultan İbni Sultan Süleyman İbni Selim Han bin Beyazid Han, Halledehû mülkehû sene 935[1528]

Yavuz Selim'in annesi Gülbahar Sultan Türbesi...

İskele yanındaki mezarlık dümdüz. İçine büyük bir tiyatro yapılmış. Belediye bahçesi büyük bir araba parkı olmuş. Çarşı ıssız ve karanlık. Mağazalar bomboş. Bazılarının kilitleri kırılmış, kasaları süngülerle parçalanmış. Her köşede elem ve zulüm eseri var. Deniz kenarındaki kalede üç beş Osmanlı topu, tunçtan kalın namlularıyla uzanmış duruyor. Ruslar burada üç beş sahil topu bırakmışlar, onların da kamalarını almışlar. Bu tahribat mezarlıklar ortasındaki tarihi türbelere kadar uzanmış. Bu türbelerden biri de Gülbahar Sultan Türbesi. Gülbahar Sultan, Yavuz Sultan Selim'in annesidir. Şehzade Selim, babası vüzerâ elinde oyuncak olduğu zaman, burada valilik yapıyordu. Komenos'ların çiçekli beldesi, ince görünüşlü yeşil tepeleri, soğuksu mesiresi mavi deniziyle Yavuz'un şair ruhunda ilhamlar yaratmıştı. Oğlu Sultan Süleyman da [Kanuni] Osmanlı tahtına oturduktan sonra, annesini [Hafsâ Sultan] Trabzon'a göndermiş, Trabzon'un nüfus sayımını yaptırmış, Batum sancağını Trabzon'a ilhak eylemişti.

Yavuzun zevcesi [eşi] bu güzel şehri çok sevdiği için, oğlunun padişahlığı zamanında bile Trabzon'da yaşamayı tercih etmişti. Annesi Gülbahar Sultan, Birinci Selim'in tahta çıkışından 7 sene önce Trabzon'da ölmüş, İmaret Camiinin koyu servileri arasına gömülmüştü. Üzerine yapılan türbe sekiz köşeli ve zarif bir bina. Kapısının üzerine yazılan farsça kitabenin son beyti şöyle:

Rahmet-i dâim büved nâzil çüşüd ez feyz-i Hakk
Geşt târih-i vefâte rahmet-i daim berû(*)

Türbenin duvarları zarif süslemelerle işlenmiş. Üst kısmına bir baştan öbür başa kadar *"Allah Lâilâhe İllâhû"* yazılmış. Türbe tamir olundukça badana edilmiş, nefis çiçeklerin üstü bu şekilde kapatılmış. Son tahribattan bu türbe de nasibini almış. Türbenin pencereleri, mihrap mahalli tamamen parçalanmış. Duvarları kurşunla delinmiş. Pencerelerin tel kafesleri kaldırılmış. Avizelerin ve kandillerin çıplak zincirleri hazin bir şekilde sallanıyor. Hatta mezarda bir define saklı sanmışlar. Yavuz'un muhterem annesinin mezarını bile alt üst etmekden de geri durmamışlar.

Ermeniler ve Rumlar, Moskoflardan beterdi...

Her yer harap. Bu harabeler ortasında yetişen çimenler arasında, bazen duvar diplerinde, üstü başı temiz ka-

(*) Nasıl ki feyz-i Hakdan daima rahmet yağmaktadır / Hakkın rahmeti onun üzerine daim olsun.

dınlar çocuklarıyla beraber yiyecek arıyorlar. Ellerinde bıçaklar, ot topluyorlar, yiyeceklerini süprüntüler içinde bulmaya çalışıyorlar. Uzaktan ihtiyar bir kadın, arkasında bir bohça dolusu ot, yüzünü çarşafla örtmüş, ağır ağır iniyor. Kadına otu ne yapacağını sordum. Yanında ufak bir çocuk vardı. Üzüntülü şekilde yüzüme baktı:

— Ne edeceğiz, yiyeceğiz, dedi.

Yiyeceğiz dedi ama gözleri yaşardı. Çok üzgündü. Rus istilası sırasında Rum ve Ermeni vatandaşlarının zulmünden adeta bitkin düşmüştü. Onların tecavüzleri, hakaretleri yanında Moskof istilası bir nimetti. Latif bir laz şivesiyle üzgün şekilde anlattı:

"Ruslar ve Ermeniler tarafından kapılarımız tekmelenmemiş, çocuklarımız öldürülmemişti. Hiç bir Müslüman sokağa çıkamaz olmuştu. Bir sene önceki vatandaşlar Ruslardan daha çok Moskof olmuşlardı."

Biraz öteden ayağında şalvar, ak sakallı bir imam da yanımıza sokuldu. Kadının şikayetlerini o da tasdik ediyordu. Hoca, Rus istilası sırasında Trabzon'da kalmış, hürriyetin ilanını görmüş. Hocaya sordum:

— Trabzon'da veba varmış, sahi mi?

Hoca ciddiyetle cevap verdi:

— Onu doktorlar bilir. Bizim işaretimiz serçe kuşudur. Serçe kuşu olursa hastalık yoktur. Şimdi çok şükür serçe kuşu var. Dolayısıyla hastalığın da olmaması lazım.

Hocayı en çok üzen Ermenilerin yaptıkları. Bununla beraber bütün tahribat Kafkas Ermenileriyle Erzurum , Erzincan ve Van taraflarından Rusya'ya kaçan, daha sonra

Türklerden intikam almak için Rus ordusuna gönüllü asker yazılan Ermeniler tarafından yapılmış. Umumi rivayetlere bakılırsa, Rus idaresi muntazam imiş. Halk yiyecek ve içecek tedarikinde hiç zorluk çekmemiş. Alkollü içki tamamen yasaklanmış. Ruslar halkı yol inşaatlarında çalıştırıyor, bol bol para, ekmek, şeker ve çay veriyorlarmış. Hatta Ermeniler tarafından tasallut olursa şiddetle önlüyorlarınış. Halk Rus idaresinden hiç bir kötülük görmemiş. Fakat bolşeviklik ortaya çıkınca iş değişmiş. Rus askerleri zabitlerini dinlememeye başlamışlar. İşte o zaman Ermeniler serbest kalmışlar. Bolşevikliğe meyleden Rus neferleriyle birlikte Ermeniler yağmaya ve bilhassa Türklere zulüm etmeye, ortalığı tahrip etmeye koyulmuşlar. Osmanlı ordusu yetişinceye kadar her tarafı yakmışlar, yıkınışlar. Ordunun yaklaştığını anlar anlamaz ellerine geçen Müslümanları feci bir şekilde öldürmüşler, en güzel beldeleri harabeye çevirmişler. Trabzon bu tahribatın Karadeniz sahillerindeki en kötü örneği. Sokaklarda görülen Rusça yazılar, üzüntü verici bir istilanın en acıklı kitâbeleri gibi duruyor.

Trabzon'da sönük bir hayat var. Belediye bahçesinin çıplaklığı karşısında yalnız bir kahvehane var. Burası halkın ve zabitlerin toplanma merkezi. Bir tarafta halk kendi kendileriyle sohbet ediyor, diğer tarafta esaretten kurtulmuş bir Macar ve Avusturya neferi Kafkasya'ya ait bilgiler veriyor. Kars, ordumuz tarafından kurtarılmış. Bunlar Gürcülerle, Ermenilerin Kars'ı ne şekilde savunduklarını, Gence ve Karabağ ahalisinin Osmanlı ordusunun gelişini ne türlü bir sabırsızlıkla beklediklerini heyecanlı bir dille anlatıyorlar.

Türkçe, Rusca, Almanca
ve Macarca konuşuluyor...

Trabzon muhtelif dillere mezkez olmuş. Orada Türkçe, Rusça, Almanca, Macarca çokça konuşuluyor. bazen sokaklarda, başında koca bir kalpak, yanında beyaz ve sarışın bir Rus kadını, iri bir Kazak zabitinin dolaştığı görülüyor. Bu Kazak zabiti cesaretine mükafaat olarak alıkonulmuş. Bir gün iki Ermeni, Türklerden üç dört kişiyi yakalamışlar. Deniz tarafına doğru götürmüşler ve hepsini de öldürmeyi tasarlamışlar. Kazak zabiti bu hale dayanamamış. Türkleri bırakmalarını söylemiş. Dinlememişler. Onun da atının dizginine sarılmışlar. Kazak bir darbede Ermenilerden birini öldürmüş. Atından fırlamış, iri vücudu, güçlü kollarıyla öbürünün de hakkından gelmiş ve bu suretle Türkleri kurtarmayı başarmış. Şimdi bolşeviklik meselesi yatışıncaya kadar Osmanlı topraklarından çıkmak istemiyormuş.

Trabzon'da sefaletten ve harabeden başka bir şey görülmüyor. Caddelerde hatta kapı önlerinde at ölüleri var. Küçük çocuklar, başlarında sokaklarda bulunmuş Rus papakları, ayaklarında Rusların yarı bellerine kadar çıkan aba çizmeleri, çayırlarda oynuyorlar. Sefaletten habersiz harabeler ortasında uçurtma uçuruyorlar...

II

BATUM'A DOĞRU

Batum, 14 Nisan

Batum'da Osmanlı bayrağı dalgalanıyordu...

Sabaha karşı Batum'a doğru yola çıktık. Yağmur hafif hafif çiseliyor. Hava kapalı. Denizin sakin semasında uçuşan bulutlar Anadolu sahillerinin yüksek ve yeşil tepelerine yayılıyor. Sahilin manzarasında birdenbire büyük bir değişiklik oldu. Her taraf ekilmiş. Yüksek dağlar ormanlarla kaplı. Yeşil ağaçlar arasında tek tük beyaz binalar, görünüyor. Vapur ilerledikçe mamur ve güzel bir yere yaklaşıldığı hissediliyor. Uzaktan ilk görünen bina *Vayeninniyasabur'un,* [Batum Rus Kilisesi] siyah ve büyük kubbeleri. Kilisenin önünde yeşil ve sık ağaçlarıyla bir bulvar. Yan tarafta Rus mimari üslubunda binalar var. Muntazam ve mükemmel, zarif bir beldeye geliyoruz. Son harbin bu zengin hediyesinin gönüllerde zevk ve heyecan uyandırmaması mümkün değil. Osmanlı ordusunun eski toprağını geri alması, oralarda Rus hakimiyetinin silindiğini, sona erdiğini, zayıf ve perişan, medeniyeti ve

kültürü ile, ebediyyen, dış güçlere karşı koyamayacak bir buhran içinde çırpındığını görmek, umulmaz bir saadet.

Biraz ötede yeşil çayırlarda hayvanların otladıkları görülüyor. Batum'un dağları yeşillenmiş. Bağlar ve bahçeler kendini gösteriyor. Sık ormanlarda beyaz, çiçekli elma ağaçları, meyilli tepeler üzerinde sarı çiçek kümeleri, donuk bir gök altında binbir çeşit yeşillik insan bakışlarını dinlendiriyor. Şehre yaklaştıkça bulvarın solundaki istihkamın yeşil siperleri gerisinde toplar, arkasında muntazam binalar, sahilde eski bir geminin harap enkazı görünüyor. Uzakta *Çürüksu* yolu üzerinde siyah bir tren, etrafına beyaz dumanlar saçıyor, zarif sayfiyeleri peşinde bırakarak ağaçlar arasından kayboluyor.

Batum Limanı'na girer girmez, Osmanlı bayrağının binalar üzerinde dalgalandığını gördük. Sahildeki iskelelerin üzeri kadın erkek, Rus kıyafetinde, papaklı, laz kıyafetinde ahali ile dolu. Biraz ötede Osmanlı askerleri düzenli saflarla dizilmişler. Bando tatlı tatlı marşlar çalıyor. Bu manzara cidden heybetli. Sahilden toplar atılıyor, Osmanlıların gelişi parlak bir surette alkışlanıyor. Bu toplar Batum'da Osmanlı hakimiyetinin ilk belirtileri. Şehir alınalı bir gün olmuş. Halk Osmanlı erkanını görmek için sokaklara dökülmüş. İskeleler, gümrük dairesi, caddeler ahali ile dolu. Düzgün ve geniş sokaklarda Rus şapkalı, uzun sakallı, sivri gözlü, kumral saçlı Islav çehreleri arasında, başlarını ipekli mendillerle bağlamış sarışın, beyaz, zarif kadınlar da görülüyor.

Müslüman halkın heyecanı bilhassa görülmeye değerdi. Rusların ilgisiz bakışları karşısında Müslümanların

heyecanlı, mutlu, şen ve şakrak sağa sola koşuşmaları ve bağırışları var ki, bu bedbaht halkı senelerden beri Rus idaresi altında bırakmış olmak, onları yabancı ellerde milli duygularını açıklamaktan mahrum, Rus kültürünün yüksekliği karşısında aciz yaşamak töhmetinden dolayı rûhen bir azap, vicdanen bir ızdırap duymamak kabil değil. Sokaklar alkış sedâlarıyla çınlıyor. Ellerini açıp dua edenler, gururlu bakışlarla gözlerini zabitlerimizden ayırmayanlar, otomobillere koşup sarılanlar, titrek, heyecanlı Gürcü şivesiyle ve karışık bir Türkçe ile hislerini bağıra bağıra söyleyenler pek çok...

Batum sanki top sesleri işitmemiş...

Batum'da bir gün içinde hayat normale dönmüş. Kadınlar yavaş yavaş sokağa çıkmaya başlamışlar. Sinema ve tiyatrolar hemen açılmış. Sanki şehir hiç savaş görmemiş, top sedâları işitmemiş, barut kokusu duymamış gibi. *Marinsky Peruspakat'da,* Apollo sinamasının önünde, başında gelincik gibi kırmızı örtü, sarışın bir kız güller, manolyalar, fulyalar, mimozalar, karanfiller satıyor. Rus zabitleri artık apoletlerini takmışlar. Ayaklarında dar bir pantalon, parlak bir çizme, arkalarında ince ve kısa bir gömlek, bellerinde kemer, omuzlarında iri, geniş ve parlak apoletler, başlarında kırmızı beyaz şapkalar, köşe başlarında toplanıyorlar. Bazen aralarında beyaz ve siyah papaklar giymiş, arkalarında yerlere kadar sürünen uzun kürkler, boylu poslu yakışıklı, kalın bıyıklı, uzun sakallı Gürcülerin dolaştıkları görünüyor.

Kadınlar henüz tamamen sokağa çıkmamışlar. Bazen zarif, nefti boyalı kargir bir evin tül perdeleri, demir kapakları arkasında sarışın bir baş, mavi iki göz görünüyor. Sokaklar kalabalık değil. Mağazaların bir çoğu kapalı. Ermeniler ve Gürcüler Osmanlılara karşı koymak için vatandaşlarını soymuşlar, mağazalarını boşaltmışlar, bir çoğu da kaçmışlar. Açılan dükkanlar *Marinsky Peruspakat'ta* Tureskiy Pazarındaki Rum, Türk ve Ermenilerin mağazaları. Şehrin en kalabalık yeri Müslümanların bulunduğu bölge. Sabahleyin siyah papaklı İranlılar, Azerbaycanlılar, sundurmalar altında oturmuşlar, önlerinde tahta masalar, kemali iştiha ile çay içiyorlar. Şehrin en zarif, en medeni, en güzel ve en müstesna yeri, Rus kültürünün yüksekliğini, Rus sanatının nefis eserlerini gösteren caddeler ve mahalleler hep ıssız. Çakıl döşeli geniş caddelerin muntazam yaya kaldırımlarında, yeşil palmiyelerin ince dalları altında, başında kırmızı ipekli bir mendil, arkasında beyaz bir buluz, kısa etekli, ince bacaklı bir Rus kadını düşünceye dalmış. Kilisenin önünde sarışın saçları ikiye ayrılmış, İslav tipinde üzgün bir kadın Osmanlı askerlerini seyrediyor. Bununla birlikte Müslüman olmayan ahalinin ve zabitlerin Osmanlı istilasından, kalben değilse bile, hayatlarını kurtarmaları nokta-i nazarından memnun olduklarında şüphe yok. Bu zavallılar neler görmüşler, neler çekmişler:

Bolşeviklerin eşitlik ilkesi...

Bolşevikler, ahaliyi soyarlar, zabitlere hakaret ederlermiş. En yüksek rutbeli bir zabitin bile arabayla sokak-

tan geçmesi imkansızmış. Bir nefer derhal arabasını durduruyor, hakaretle indiriyor, iyi bir tahkir ettikten sonra, arabaya kendi kuruluyor, eşitlik [müsavat] prensiplerini bu şekilde uygulamaya çalışıyormuş. Emir komuta, disiplin, kanun, nizam, merhamet, insaf hiç bir şey kalmamış. Bir nefer kendisinden ceza gördüğü bir komutandan intikam almak için başına arkadaşlarını topluyor, zabitinin oturduğu apartmana baskın yapıyormuş. Zabiti aşağı çağırırlar sorguya çekerler, sonra bir de mahkeme kurarlarmış. Neferlerden oluşan bu mahkeme üyelerinden biri kemali ciddiyetle kararını verir:

— Öldürelim

öbürü biraz daha insaflı davranır,

— Hayır, öldürmeyelim, kollarını keselim. Öbürü,

— Hayır, böyle yapmayalım, dövelim,

diye, hüküm kesinleşinceye kadar zavallı zabit cahil neferler önünde, sararmış benzi, kızgınlık ve hiddet içinde pür heyecan kalbiyle bekler, en son verilen hükme boyun eğermiş. Şimdi halk bu felaketlerden kurtulmuş. Osmanlı işgali emin, muntazam, mütevazi ve sedâsız. Hiç bir dükkan yağma edilmemiş. Hiç bir cam kırılmamış. Hiç kimse tecavüze uğramamış. Rus zabitleri ferah ve sakin sokaklarda dolaşıyorlar. Alış veriş hemen başlamış. İranlılar fahiş fiyatla Osmanlı dindaşlarına çay v.s. satıyorlar. Müslüman kardeşlerinin Batum piyasasını bilmediklerinden faydalanmaya çalışıyorlar.

Batum, Rus kültürünün etkisinde kalmış...

Batum emsalsiz, zarif, temiz, sevimli ve cazip bir şehir. Rus kültürü [irfân] şehri bütün kuvvet ve nüfuziyle başka bir şekle sokmuş. Gogol'ların, Lermentof ve Puşkin'lerin, Tolstoy ve Dostoyevski'lerin Rus ruhunda bıraktığı tesirler Batum'da da kendini gösteriyor. Binalar, kiliseler, caddeler ve evler, kıyafetler, mağazalar hep Rus. Müslümanlardan bile Rus irfanına yaklaşanlar fikren ve hissen yükselmişler; hayatı daha gerçek anlamda anlamışlar, kılık ve kıyafetlerini düzeltmişler, hatta milliyetçiliğin anlamını bu kültür ve tesiri sayesinde daha iyi anlamışlar. Mahinur Hanım, bu hakikatın kadınlar içindeki belirgin misali.

Mahinur Hanım uzun boylu, kara gözlü, ciddi bir Türk hanımı. Batum Kızılay hastanesinde zevci doktor olan Mahmut Bey'le beraber çalışıyor. Kızı Leyla, başında yeşeçürüğü bir örtü, sürmeli gözleri, ince ve narin görünüşüyle şark güzelliğinin cazip bir minyatürü. Mahinur Hanıma şehrin askerlerimiz tarafından nasıl topa tutulduğunu sorduğum zaman şu cevabı verdi:

— Hepimiz korktuk. Yalnız kısa zamanda Osmanlının şehri alacağını anlayınca, artık hiç korkumuz kalmadı. Osmanlının güllesi tam hedefine isabet ediyordu.

Sonra, etrafında beyaz elbiseleri, oynak tavırları, tebessüm eden bakışlarıyla duran, Osmanlı zabitlerini hayretle seyreden sarışın ve mavi gözlü Rus kızlarını, yeşil ağaçlar ve muntazam defneler arasında dolaşan Kazak zabitlerini eliyle işaret ederek:

— Bunların topu ise bir şey yapamadı, vay bunların haline, dedi.

Rus geldi aşka, Rus'un aşkı başka...

Batum'un en güzel yeri, Rus sanatının ve güzel sanat eserlerinin sergilendiği bulvar. Park da bulvardan aşağı değil. Fakat Karadeniz'in tirşe renginde açık mavilikleri karşısında, sahile paralel yapılan bulvar, Batum aşk ve zevkinin en güzel örneklerinin sergilendiği buluşma yeri. En samimi itiraflar buralarda olur, yorulan kafalar burada dinlenir, çarpan kalpler burada sükun bulur. Bulvar üç beş sıra ağaçlar, defne ve mazılardan çitler, mimozalar, Afrika kafurîleri, yüksek çınarlar, akasya ve palıniyelerle tezyin edilmiş. Defne ve mazı çitlerinin uzun ve yeşil galerisi, çiçekli dallarıyla birbirine kucak açmış ağaçlarla örtülü. Burası ağaçlar tarafından meydana getirilmiş bir aşk mabedi, ruha huzur ve sükûn veren bir gül bahçesi gibi. Muzların geniş ve açık yeşil yaprakları yağmurların şebnemleri altında parlamaktadır. Kafurîlerin parlak dalları etrafa güzel kokular saçıyor, Mimozaların sarı çiçekleri gözleri şenlendirir. Burası gülkurusu renginde manolyalar, güller ve karanfillerle süslenmiş bir yer. Bazen palmiyelerin geniş yaprakları arasından batarı güneş, denizin maviliklerinde pembe akisler bırakır ki, o zaman insan ruhu adeta bir Nis veya bir Afrika manzarası karşısında sermest oluyor.

Yağmurlu bir gün... Bulvar ıssız... Yeşillikler arasında dolaşıyorum. Deniz, sakin dalgalarıyla dinleniyor. Dallardan damla damla yağmurlar, kumlar üzerine dökülüyor. Uzaktan ağaçlar arasından birden bire genç, ince, sarışın, başı açık, dekolte bir kadın ortaya çıktı. Koşa koşa kumsallara doğru gitti. Arkasından iki kişi, ellerinde bir kürk koşuyorlar, kadını takip ediyorlar. Korkunç bir manzara! Kadın denize doğru koşuyor, intihar etmek istiyor. Bereket versin, muvaffak olamadı. İki kişinin kolları arasında ve bitkin bir halde kıvranmaya başladı. Belki biraz sonra hayatını sona erdirecekti. Yalnız dikkat ettim, iki gencin kollarına yaslanmış, saçları perişan, gözleri kızarmış, güya gitmek istemiyormuş gibi ağır ağır ilerliyor. Biraz sonra saçlarının altından hafif hafif gülümsemeye başladı.

Ruslar aşklarıyla, işleriyle, ibadetleriyle meşguller. *Vayeninniyasabur* [Rus kilisesi] ağır ve kesik çan sedâlarıyla Batum ufuklarında eski Rus hayatının matemini ilan ediyor. Kiliseden ince, rakik, ahenkli sedâlar geliyor. Dar bir kapıdan yukarı doğru çıktım. Havarilerin sanatkarane resimleri altında uzun sakallı, pejmürde kıyafetli bir Rus, üç dört genç beyaz körpe kızı etrafına almış, elinde keman aheste aheste çalıyor. Kızlar, önlerinde bir nota, ağızlarını yavru kuşlar gibi açıyorlar. Ayakta durmuşlar, tatlı bir sedâyla dua okuyorlar. Dışardan otomobil sedâları duyuluyor. Bir Türk askeri, elinde silah, Rus-Kafkas Bankasının muhteşem binası önünde nöbet tutuyor.

III

TRABZON GENE TRABZON

(*)*Ardasa, 25 Nisan*

Batum'dan ayrılmak, kalbe büyük üzüntü veriyor. Fakat Batum'a tekrar kavuşmak umudumuz büsbütün de kaybolmadı. Batum'dan Trabzon'a, oradan Erzincan ve Erzurum, Kars, Ardahan, Artvin yoluyla Osmanlı Vatanının harap ve perişan beldelerinden, eski toprakların sarı çiçekli yeşil ovalarından, Osmanlı kahramanlığının tarihi merkezlerinden, Özdemiroğullarının, Lala Mustafa Paşaların, Ferhat Paşaların Osmanlı saltanatını asırlarca yaşattığı kaleler önünden geçecek ve tekrar Batum'a döneceğiz.

Şu halde Batum'daki ictimai hayatı, Rus kültürünün [irfan] ne etkiler bıraktığını tetkik etmek için önümüzde geniş bir zaman var demektir. Trabzona döndüğümüz zaman görülüyor ki, bir gün önce gördüğümüz refah ve mutluluk şehri ile, şimdi gördüğümüz fakir ve sefalet şehri arasında büyük bir fark var. Trabzon'un mazisini Batum'un haliyle kıyaslamak, kalbimde acı bir üzüntü doğurdu. Çünkü Trabzon bir zamanlar medeni bir impara-

(*) Ardasa, Gümüşhane'nin Torul ilçesidir.

torluğun merkeziydi. Anadolu'nun bir ucunda İstanbul, öbür ucunda Trabzon, kahraman Fatih'in zafer yollarına diktiği güller ve çiçeklerle bezenmiş iki zarif abide idi.

Hakim Sinanlar Trabzon'da, Yavuz Sultan Selim'in Bizans Surları içindeki muhteşem sarayında edebî toplantılar yaparken, Rusya'da müthiş bir çar Rus halkını vahşetten kurtarmaya çalışıyordu. Karadenizde ticaret yapabilmek için Yavuz'un huzuruna sefirler gönderen, el pençe divan durup arzuhal takdim eden çarların tebâları, şimdi Osmanlılığın dört asırlık fütuhat sahalarını çiğnemişler, muazzam bir beldeyi harabeye çevirmişler, muhterem Yavuz'un annesinin mezarını bile yerle bir etmişler! Ah! Bu dayanılmaz, unutulmaz ve onulmaz bir yara. Trabzon'dan çıktığımız halde müthiş bir istilanın enkazı görülüyor. Yol kenarlarında kamıştan çadırlar, araba parçaları, boş fişenk kovanları, at kafaları, müthiş bir fil gibi yolun kenarına devrilmiş yol makinaları, kalbe hüzün veriyor. Bu üzüntüyü bir dereceye kadar gideren bir şey varsa, o da tabiatın güzelliği. Değirmendere vadisi cidden güzel, yeşil otlar, sarı çiçekler arasında kurbağalarm keskin ötüşleri işitiliyor. İki taraf kayalarla çevrili. Bahar her yanı yeşillendirmiş. Dikilmemiş, ekilmemiş hemen hiç bir yer yok. Fındık ağaçlarının körpe yeşillikleri, henüz yeni tomurcuklanan çalılıklar arasından derenin çağıltısı kalbin sıkıntısını olsun siliyor. Yol kenarındaki köyler tamamen yıkılmış. Uzaklarda kara çamların beyaz ve iri gövdeleri altında çıplak ve siyah pencereleriyle evler görünüyor. Ruslar bu güzel evlerin camlarına kadar her şeyi kırmışlar.

Hamsiköy'e doğru yolculuk...

Bütün vadi Trabzon'luların çalışma ve gayretlerine parlak bir nişane. Kayalara çarpan, çağlayan ve köpürerek akan derenin üstünde, insan duramıyacak kadar meyilli yamaçlarda kadın, çoluk çocuk, üryan ve perişan, ellerinde belleri tarlalarını belliyorlar. Bu çalışan, ekmeğini topraktan çıkaran, evlatlarını sevgili vatanlarının savunması için hudutlara gönderen halk, görseniz ne perişan!.. Ayakları çıplak, elbiseleri lime lime, yüzleri yanmış, elleri insan eli olmaktan çıkmış. Göğüs bağır açık, karınlar aç, ama durmadan çalışıyorlar. Tarlalarda genç ve dinç hiç bir erkek görünmüyor. Bu korkunç istiladan sonra, yıkılmış evlerine dönen bedbaht köylüler bile ağarmış sakallarıyla, bükülmüş vücutlarıyla torunlarının cansız ve kansız vücutlarını omuzlarına almışlar, güya yaşamak ve mesut olmak için yurtlarına dönüyorlar. Bazen yol kenarlarındaki yangın yerlerinde, felaketten kurtulan duvarlar üzerine yeni kerestelerden çatılar kuran köylüler görülüyor.

Ruslar bu harabeler ortasında, Cevizliğe kadar muntazam bir *dekovil* yapmışlar. Hattın geçtiği köprüler gayet muntazam. Dere, köprüler altında köpükler saçıyor, çağlaya çağlaya akıyor. Yol gittikçe yükseliyor, çağıltı gittikçe uzaklaşıyor. Yolun kenarı beyaz ve eflatun menekşeler, karabaşlar, sarı kır çiçekleriyle dolu. Hava daima bulutlu. Güneş ışıkları bir türlü çıkmak istemiyor. Aşağıda köpükler saçan, daima çağlayan ve uğuldayan bir dere. Karşıda yamaçlarına kara çamlar tırmanan yüksek dağlar. Sonra umutsuz bir sükût... Bu umutsuz sükûtu ancak çalılara

gizlenmiş bir kuşun ara sıra gönülleri şenlendiren tiz ve tatlı ötüşü bozuyor. Cevizlik harap. Bütün köy koskoca bir yangın yerinden başka bir şey değil.

Cevizlikten *Hamsiköy'e* kadar pek çok Rum köyleri var. Tamamen ve yıkılmadan aynen duruyor. Köylüler tarlalarında çalışıyorlar. Kiliselerinin kapıları sım sıkı kilitlenmiş. Ekserisi taştan ufak bir kapıyla, bir iki pencereyi ihtiva eden kiliseler, insana eski Bizans hayatını hatırlatıyor. Bu güzel ve bereketli topraklarda halk aç ve sefil...

Zigana dağlarına koyu bir duman çökmüş...

Hava bir türlü düzelmiyor. Kim bilir güneş olsa, bu dereler, bu vadiler, bu körpe fındık ağaçları, güneşin parlak ışıkları altında ne güzel görünecek! Fakat yağmur, hatta dolu, bir türlü eksik olmuyor. Yol yükseldikçe soğuk artıyor. *Hamsiköy'e* geldiğimiz zaman şiddetli bir yağmur başladı, sabahlara kadar sürdü. Buluttan ve sisten hiç bir taraf görülmüyor. Arada sırada sis sıyrılıyor, siyah çamların yüksek endâmları görünüyor. Zigana dağlarına koyu bir duman çökmüş. Adeta bulutlar içinde ilerliyoruz. Uzakta, uzun bir mesafe görmek mümkün değil. Durmadan yağmurlar, çamurlar ve sular içinde yükseliyoruz. Bazen bulutlar bir duman gibi sıyrılıp dağılıyor, o zaman yolun sol tarafında kesilmiş, yarılmış, hemen yakılacakmış gibi insana korku veren kayalar üzerinde, şebnemler içinde dağ menekşeleri, sağda ise çamlarla dolu yeşil ve karanlık bir uçurum görünüyor. Bu uçurumun bi-

raz ilerisine bakıldığı zaman, yeşil çamlar arkasında güya sisten ibaret mavimsi bir deniz var gibi görünüyor. Biraz sonra şiddetli bir kar başlıyor, eller üşüyor, dimağ bu güzel manzaradan üşüye üşüye faydalanmaya çalışıyor. Zigana bir şiir gibi.... Yeşillikten, çamlıktan, çağıltıdan ibaret bir levha. Sislerin içinde çamların yeşil derinliklerinden tatlı bir uğultu geliyor. İspinozların bülbül gibi ötüşleri sisler arasından duyuluyor. İnsan bakışları hiç bir güzelliği yakalayamıyor. Sanki geçtiğimiz anlar, Zigana aşk perilerinin zevk ve sefa zamanıydı.

Zigana, cazibeli bir kadın gibiydi...

Ormanların yeşillikleri üstüne sislerden bulutlardan bir perde çekmişler, bu cennet bahçesinin yeşil çağlayanları, kuşlarının tatlı ötüşleri, çiçeklerin binbir çeşit renkleri karşısında zevk ve sefa ediyorlar. İçerde bir ahenk var. Biz de bu ahengi dışardan bir yabancı gibi seyrediyoruz. Bazen güneş bir projektör gibi sol taraftaki sarı yayla çiçeklerinin ıslak yaprakları üzerinden uçurumun sislerine doğru ışıklar saçıyor. O zaman kısa bir an içinde yeşil zümrüt gibi bir derinlik, koyu yeşil çamlar, açık yeşil filizler, tirşe renginde beyaz köpüklü dereler, sarı, eflatun ve beyaz çiçekler görünüyor. Gözlerimiz bu cazip güzelliğe doymadan, insan ruhu bu tabii güzellikler karşısında pür neşe ve hayal dinlenmeden, güneşin ışıkları kesiliyor, sonra yağmur başlıyor, kar yağıyor, çamlar ve ağaçlar herşey birdenbire kayboluyor. Durmadan yükseliyoruz. Hiç bir karlı

tepe görülmüyor. Öyle bir an geldi ki, bu zevk ve güzellik sahnesinin üstünden cazip ve tatlı iki mavi göz göründü. Bu, aşkın lezzetini görmüş, sarı, altın gibi sarı saçlarını omuzlarına dökmüş, başında beyaz bir tül, güzelliğin bütün cazibelerine sahip bir kadın gibiydi. Aşağılarda kuşların ötüşlerini, derelerin çağlayışlarını zevk ve neşe içindeki ahengini bırakmış, sis yığınlarının arasından bizi gözetliyor. Dikkat ettim ki, karlı bir tepenin yan tarafından mavi bir gök parçası meydana çıkmış, üzerine beyaz bir bulut çökmüş. Artık Zigana dağlarının tepelerine doğru yaklaşıyoruz. Bir zamanlar soğuk suyu, kalplerin ateşini söndüren çeşmeleriyle meşhur olan bu tepeler şimdi, harap ordugâh malzemelerinden, çamurlardan, enkaz yığınlarından ve gübrelerden başka bir şey barındırmıyor.

Zigana'larda yol genişletilmiş. Çamlardan bir çoğu, telgraf direği ve dekovil traversleri için kesilmiş. Keçi çıkamayacak derecede yüksek tepelerden yontulup bırakılmış çam ağaçları, sırtlarda küme küme yatıyor. Yollarda Rusların yaptıkları kereste fabrikalarına ve harap yol şantiyelerine raslanıyor. Bu imar arzusuna karşılık, yerle bir edilmemiş hiç bir Müslüman köyü de bırakılmamış. Ne yollarda ne de köylerde hiç bir adam görünmüyor. Ziganalardan aşağı doğru inildikçe karlı dağlar ve tepeler arasında kafile kafile kadınlara rastlanıyor. Zigana dağlarındaki hanlar bomboş. Fakir birkaç genç, evlerden birine sığınmışlar, yolculara Ruslardan kalma çayları demliyorlar, beş on para kazanıyorlar. Biraz ilerde Rus zeminlikleri görünüyor. İçlerinden birine Rus idaresi zamanında nasıl yaşadıklarını sordum. Şu cevabı verdi:

— Efendi, o Rus bize bakıyordu, fakat yüreğimiz korkuda idi. Şimdi korkumuz yok ama, açlık çok daha kötü.

Torul ve Gümüşhane'ye uğrayacağız...

Yol döne döne iniyor. Bütün köyler harap. Halk vatanlarını, evlerini, ata ocaklarını bırakmışlar, kim bilir nerelere gitmişler, nerelerde ölmüşler! Bu güzel Anadolu böyle miydi? Bir zamanlar bu ocaklardan dumanlar tüter, bu ovalarda sürüler otlar, bu evlerde mutlu aileler kanaatle, fakat saadetle yaşarlardı. Şimdi her köşe bir mezar, her yer bir harabezâr.

Ardasa'ya geldiğimiz zaman harabeden başka bir şey görünmüyordu. Ortalık kararmıştı. Güneşsiz, gurupsuz donuk ve soğuk bir akşam. Rusların tahribatından, Ermenilerin zulmünden insan dehşete kapılıyor. İnsan bir sokak feneri direği görse, dar ağacı zannediyor. Ardasa harap, caminin içi, mezarlık tamamen perişan. Cami ile medrese ahıra çevrilmiş. Mezarlığın bir kısmına ise kahvehane yapılmış. Sokaklar mermi kovanlarıyla dolu. Burada Rus idaresinin hengameli günlerinde yaşayan Hasan Baba, şehrin bütün menkîbelerini biliyor. Hasan Baba'nın anlattıklarına göre Ardasa eskiden cünbüşlü bir yermiş. Düğünler yapılır, halaylar çekilir, zevkler edilir ve türküler söylenirmiş. Köyün delikanlıları bazen coşarlar:

Ağa beni vurursun
Kız kolların kurusun
Ben nereye gidersem
Yine beni bulursun.

Ey dereler dereler
Neler bilürüm neler
Senin değildür benim
Koynundaki memeler.

türküsünün şen ve şakrak nağmeleriyle oynarlarmış. Şimdi bu türkülerin acıklı bir hatırası bile kalmamış. Ruslar burada pek çok insan öldürmüşler. Ordumuzun Kabaktepe muzafferiyeti Ardasa'da Rusları çılgına çevirmiş. Bir çok Müslüman ahali, Rumların teşviki ile casuslukla itham edilerek, haksız yere öldürülmüş. Rumlardan bazıları Ruslar hesabına casusluk etmişler, kendilerini Moskof idaresi altında ebediyyen yaşayacak sanmışlar. Rus bolşevikliği Müslümanların felaketini bir kat daha artırmış. Hasan Baba diyor ki:

Rus askerleri,
generallerinin rütbelerini sökmüşler...

"— Rusların hürriyet bayramları tuhaftı. Sokaklar Rus kadınlarıyla doluydu. Boyunlarındaki çantalara kurdelalar doldurmuşlar, herkese takıyorlar, para topluyorlardı. Bir kadın bana da geldi. Türkçe biliyordu. Bana kurdela takmak istedi. Almadım."

"— Devletimiz bize hürriyeti çoktan verdi madam. Eyvallah. Bize artık bunun lüzumu yok." dedim. Kadının yanındaki asker *"ne diyor"* diye sordu. O da Moskofca anlattı. İkisi de gülüşe gülüşe yanımdan ayrılıp gittiler. Burada Ruslar hep karılarla gezerlerdi. Bilmem bu yanlarındaki kadınlar, kendi karıları mı, yoksa emanet mi? Ama hürriyetten sonra Rus zabitlerinin da neşeleri kaçtı. Neferler generallerinin bile üniforma ve nişanlarını söktüler. Efendi, bir görseydiniz, her akşam Kazaklar şu derenin kenarına toplanır, durmadan türkü söyler ve oynarlardı."

Baktım dere, sağlam bir köprünün altından çağıl çağıl akıyor. Ardasa'da iki sıra dükkanların önü arabalarla dolu. Arabalardan biri, kim bilir hangi tabur doktorunun eşyasını taşıyor. İçinde bir adam kellesi, sırıtmış dişleriyle, arabada gitmekten bir hal olmuş adeta gülümsüyor. Ortalık kararıyor. Ardasa'nın arkasında yüksek bir kaya, tepesinde taştan işlenmiş gibi zarif ince bir duvar, Romalılardan kalma bir kalenin tarihi harabesi var. Köylüler bu kalede kral kızının oturduğunu söylüyorlar. Sağda yüksek bir dağın böğründe ve sarı kayalar arasında ince bir yol kordon gibi dağı çeviriyor. Dükkanlar arasındaki yol muhacir arabalarıyla dolu. Akşam, karanlık gittikçe artıyor, uzak bayırlardan araba sedâları geliyor.

IV

GÜMÜŞHANE'DEN ERZİNCAN'A

Erzincan, 29 Nisan

Ardasa'dan [Torul] Erzincan'a kadar yol gayet can sıkıcı. Kayalık boğazlar, çıplak dağlar, çorak ovalar, çamur, kar, soğuk, bir yolcu için en can sıkıcı müşkilat, sanki hep bu ıntıntıkaya toplanmış. Dağlar aşılmakla ve geçilmekle bitmiyor. Yollar gittikçe uzuyor, ruha üzüntü veriyor. Kalbimizde Erzincan'a biran evvel kavuşmak arzusu var. Fakat ne mümkün! Şimdi yol kıvrılacak, şimdi güzel bir manzara meydana çıkacak, çekilen bu zahmetler bitecek sanılıyor, fakat yeni bir dağ, yeni bir vadi, yeni bir ova bütün ümitleri kırıyor.

Bu dağlar sıra dağlar
Sılada yârim ağlar

diyen âşık, bilseniz ne kadar haklı imiş...

Ardasa'dan Erzincana giden yol üzerinde en güzel, ve ruha teselli veren yer Gümüşhane. Gümüşhane'nin bağları bahçeleri, elma, zerdali ve ceviz ağaçlarıyla dolu bahçeler, dar bir vadide. Yol, vadinin kenarından geçiyor.

Yolun etrafı tek tük evlerle çevrilmiş. Çiçekli ağaçlar, yeşil çayırlar, gümüş yapraklı söğütler altından dere, uzun bir çağıltı ile durmadan akıyor. Ruslar bu en güzel meyve bahçelerini harap etmişler. Söğütlerin, cevizlerin ve kıymetdâr meyve ağaçlarının kesilmiş kökleri, geniş ve beyaz maktaları, öldürülmüş insanlar gibi yerlere uzanmış yatıyor. Bahçe setlerinin taşları yıkılmış, yollara dökülmek için küme küme kırdırılmış. Gümüşhane'nin çarşısı, camii meydanı bu harabeden nasılsa kurtulabilmiş. Tekye köyü tamamen harap. Civarındaki maden suyu, toprakları turuncu renklere boyayarak devamlı kaynıyor. Fakat kükürtü pek bol olduğu için, içimi ve tadı pek leziz değil.

Pîrahmet'ten hareket ettiğimiz gün, şiddetli bir kar ortalığı bembeyaz etti. Yollarda çamurlardan geçilmiyor. Kösedağ'ların çamları bembeyaz. Yürümek imkansız. Her taraf aynı. Hiç bir köy görünmüyor. Hiç bir dere çağıltısıyla, hiç bir ağaç çiçekleriyle dikkatimizi devamlı çekemiyor.

Köseler harap, çıplak, soğuk, kasvetli, geniş bir ova ortasında sevimsiz bir köy. Civarındaki lezzetli suyundan başka hiç bir güzel yanı yok. Sokaklarında kümelerle serçeler oynaşıyor ve uçuşuyor. Köpekler duvar diplerinde oynuyor. Ruslar burada bir erzak deposu yapmışlar. Köyün en göze çarpan binası Mehmet Ağa'nın evi. Burası adeta bir köşk. Rusların hemen her köyde bıraktıkları büyük saç sobalar burada yok. Odanın sobaları Rus tarzında, yerli şömineler gibi. Tavanı ve duvarları gayet güzel işlemeli. Duvarlarda Kelime-i Tevhid, zırhlı saat, keşkül ve çiçek resimleri görülüyor. Hava çok soğuk. Her yanda

açlık hüküm sürüyor. Bu zengin Anadolu hiç bahtiyar olmayacak mı?

Sepkur dağını geçmek kolay mı?..

Köseler'den Günbatır'a kadar kar ve yağmur altında ilerledik. Soğuktan ziyade yollar ve çamurlar insanın canını sıkıyor. Günbatır'a geldiğimiz zaman, kendimizi adeta çamurlara batmış gördük. Fakat Erzincan'a kadar daha uzun bir mesafe var. Karşımızdaki dağlar bembeyaz. Bu dağların beyaz tepeleri arasında ufak ve sivri bir dağ görülüyor ki, işte Sepkur [Sepbikur] burası. Köylüler, karın azlığından söz ediyorlar. Fakat beygirler pek yorgun. Çamurlar fazla ise, gece dağ başlarında kalmak, kurtlarla pençeleşmek ihtimali var. Bir gün evvel de, birkaç kişi parçalanmış diyorlar.

Sepkur dağına doğru yola çıktığımız zaman, vakit öğle idi. Dağın eteğine kadar, çamurlu yollardan, soğuk ovalardan gelmiştik. Bu ovalarda arabaların yürümeleri de imkansız. Tekerlekler çamurlara saplanıyor, hayvanlar birkaç adımda durmak zorunda kalıyor. Sonra yürümeyi tercih ettik. Fakat bu dağ, yürüyerek nasıl aşılabilir? Zaten akşam oluyor. Sepkur'da barınacak ve yatacak hiç bir yer yok. Yüksekliği iki bin metreye yakın. O kadar sarp ve dik ki, arabaların geçmesi için rampalar yapılmış. Karlar içinde, göklerin maviliklerine karışan zirvesine baktığımız zaman, moralimizin bozulduğunu hissediyoruz. Bacaklarımızda zaten derman kalmadı. Arabalar geride kaldı. Onların dağı çıkması, bu akşam için imkânsız. Er-

zincan'a yürüyerek gitmeye mecburuz. Fakat bir yokuşu bile zorlukla çıkabiliyoruz. Ayaklarımız su içinde. Her yokuşu [rampa] aştığımız zaman, uçuruma düşmemek için dik kayalara tutunuyor, yorgun ve mecalsiz karlar üzerine çöküyoruz. Sonra, diğer bir yokuşu çıkmak için düşünüyor, hızlanan kalp çırpıntıları içinde yürümeye kalkıyor, ayaklarımız kayarak, nefes nefese çıkıyoruz. Güneş karlar üzerine yıldızlar serperek batıyor. Her taraf sessiz. Ne derelerin çağıltısı, ne kuşların cıvıltısı hiç bir ses işitilmiyor. Ortalık kararıyor. Daha tepenin yarısına gelmedik. Büyük felâket. Her taraf kar, ölüm, uçurum ve ıssızlık. Bir kaç adım ilerden bir köpeğin gittiği karlar üzerindeki izlerinden anlaşılıyor. Bu iki sıra iz, batan güneşe doğru uzanıp kayboluyor. Karlar içinde ağır ağır tırmanmaya başladık. Tepeye geldiğimiz zaman ortalık kararmıştı. Sıradağların beyazlıklarından başka bir şey görünmüyor. Vücudumuz yorgun. Fakat yine yürümeye, yine Erzincan'a kadar gitmeye mecburuz. Soğuk da gittikçe artıyor. Gece, sert bir rüzgar esmeye başladı. Sepkur dağını inmek çıkmak kadar zor değil. Fakat bu sefer de, karanlıkta uçurumlara yuvarlanmak tehlikesi var.

Bereket versin güzel bir ay ışığı, bizi bu felaketten kurtardı. Marmara'da gümüş parıltıları, Büyükada'nın karanlık çamlarında pürmûr renk değiştirmeler, güzel İstanbul'un görünüşünde nefis manzaralar yaratan ay, burada karlı dağlar, sarp kayalar, derin uçurumlar da yolunu kaybeden yolculara kurtarıcı bir ışık vazifesini görüyor. Bu ıssız dağ başında, ondan başka imdadımıza yetişen olmadı...

Erzincan'a doğru iniyoruz...

Erzincan'a doğru iniyoruz. Gece yarısını geçiyor. İnildikçe, küçük küçük tepecikler dolaşılıyor, yarlar atlanıyor, köprüler geçiliyor. Bu Erzincan ne kavuşulmaz, ne erişilmez, ne görünmez bir yermiş!

Saatlerce indiğimiz, titreye titreye yürüdüğümüz halde, halen Erzincan görünmüyor. Niyahayet uzakta karanlıklar içinde, bir ışık göründü. Vâdinin manzarası cidden güzel. Her taraf mavi bir sis içinde. Birdenbire uzun ve parlak bir su safhası mavilikler arasında parladı. Bütün zahmetleri ve meşakkatleri derhal unuttuk. Birkaç saat önceki felaket manzaraları ansızın değişiverdi. Fırat nehri sevimli, vefâkar görünüşüyle sanki bize gülüyor, bizi karşılıyordu.

Artık Erzincan'a gelmiştik. Sağımızda çukur bir vadi içinde, kışlalar görünüyor. Sonra yol bir ovaya iniyor, muntazam ve düz bir zeminden, kesilmiş kavaklar arasından geçiyor. Mehtap, bu güzel ovalarda efsunkâr bir teessür hasıl ediyor. Erzincan'ın binaları göründüğü zaman, güzel ve mamur bir şehre geldiğimizi anladık. Bahçeleri ağaçlarla dolu. Ancak evler boş ve ıssız. Tarlalar gözlerimizin önünden bir sinema şeridi gibi geçiyor. Gece yarısını üç saat geçmiş. Dokuz saatten beri karlı tepelerden geçerek, uçurumlardan sakınarak çamur ve karlara batarak yürümüştük.

Şehre girdiğimiz zaman hiç bir ışık görünmüyordu. Herkes uykuda. Nihayet bir yer bulduk. Fakat orada da

yatmak ve uyumak imkansız. Ortalık ağarıyor. Birden bire bir sedâ, kalbimde derin bir akis bıraktı. Dağların tepeleri hafiften güller gibi kızarıyor, minarelerden ezanlar okunuyor. Fakat bu ezanlar bildiğimiz makamlardan değil. İstanbul minarelerinden, Payitahtın [İstanbul] mutlu köşelerine yayılan, ruhlara sükun ve huşû veren sabâ makamı buralarda bilinmiyor. Buraların makamı da halkı gibi yanık, halkı gibi mahzun. Tatlı, etkileyici, ağlar gibi, inler gibi kürdî bir sedâ, kuyularda yatan talihsizlerin cesetleri üzerinden dağılıyor, Erzincan'ın felaket görmüş zavallı halkını sabah namazına davet ediyor.

V

ERZİNCAN TERKEDİLMİŞ

Erzincan, 2 Mayıs

Vardım ki yurdundan ayak göçürmüş...

Güneş ortalığı aydınlattığı zaman, bir harabe içinde bulunduğumuzu anladık. Meğer gece mavi sisler içinde efsunlu bir tesir yapan bu yerler, yıkılmış, kırılmış ve parçalanmış kasabadan başka bir yer değilmiş.

Erzincan uzun ve geniş bir ova ortasında. Etrafı karlı dağlarla çevrilmiş. Kemah Boğazı Sepkur [Sepbikur] geçidi, her taraf karlarla örtülü. Fakat bahçelerinde erikler, kayısılar, armutlar hep çiçek açmış. Uzakta bataklıklar içinde Fırat gizliden ve usul usul akıyor. Kasabadan bakıldığı zaman, güzel Fırat'ın coşkun sularını görmek kabil değil. Geçtiği yerler, ancak kıyılarındaki çıplak söğütlerden belli oluyor. Her tarafta melâl, harâbe, sefâlet ve açlık manzarasından başka bir şey görülmüyor. Bir zamanlar Fatih'lerin, Yıldırım'ların, Yavuz'ların ordularına karargah olan bu güzel belde, şimdi şerefli tarihinden mahrum, aciz ve bîtab tahrip edilmiş. Dört yüz seneyi aş-

kın bir süreden beri, Osmanlı idaresinde yaşayan, kahraman beylerbeyi ve yeniçeri serdarları idaresinde, şan ve şerefle mevcudiyetini gösteren Erzincan'ın, şimdi terkedilmiş ve perişan sokaklarında kimseler görünmüyor.

Harabeden en ziyade kurtulan yer, hükûmet konağının, askeri binaların, belediye binasının ve çarşının bulunduğu yerler. Oralarda dolaşanlar ise, sefil ve perişan, yalın ayak, yüzleri yanmış, elbiseleri lime lime, fakirlik ve açlıktan insanlığını kaybetmiş bir kısım halk. Bir zamanlar meyveler ve sebzelerle, dut pekmezleri ve nefis armutlarla dolan pazar yerinde, şimdi halkın yiyeceğini temin için ot satılıyor. Dükkanların çoğu kapalı. Pejmürde kıyafetli halk, çarşı önündeki harap meydana toplanmışlar, kadın erkek alış veriş ediyorlar. Avuç avuç kirli üzüm yiyorlar. Beyaz külahlar içinde satılan tütünleri iştahla içiyorlar. Her şey pahalı. Soğanın bile okkası yüz kuruşa. İsteyen gümüş, isteyen kağıt para ile alış veriş ediyor. Altının kıymeti altı banknot.

Ermeniler yediyüz insan kesmiş...

Rusların çekilmesini müteakip, Ermenilerin en çok zulüm ettikleri yerlerden biri de Erzincan. Vaktiyle 20.000 nüfusu olan kasabada şimdi üç dört bin kişi bile yok. Rusların istilasından sonra kasabada, kalanlar ise fakir ve aciz halk. Bunların da yediyüze yakın kısmı Ermeniler tarafından kesilmiş, öldürülmüş, yakılmış ve kuyulara atılmış. Kasaba, Osmanlı ordusu tarafından şubat ayında kurtarılmış. Ölülerin toplanması hâlâ devam ediyor. Bu korkunç

kan ve sefalet manzarası karşısında, karlı dağlar, baharа hazırlanan ovalar, henüz çiçeklenen ağaçlar, sessiz ve cansız. Fırat yine sedâsız, mütevâzi ve vakûr şekilde yoluna devam ediyor, kuşlar gene harabeler ortasında melûl ve malızun düşünüyor. Talihsiz Erzincan'lıların yanık, dokunaklı kürdî makamlarda söyledikleri türküler, şimdi hakikaten yerini bulmuş. Bu gün o türküler söylendiği, o hazin nağmeler yurtlarına dönen felaketzedelerin dilinden işitildiği zaman üzülmemek elde değil.

Vardım ki yurdundan ayak göçürmüş
Leylâ gitmiş ıssız kalmış otağı
Camlar şikest olmuş, meyler dökülmüş
Sâkiler meclisten kesmiş ayağı.

Gerçekten Erzincan'da bütün otağlar ıssız kalmış. Bütün camlar kırılmış. Bütün bahçeler perişan ve gönüller dilhun.

Vardım ki bağlarda bağban ağlar
Sünbüller perişan güller kan ağlar
Şeyda bülbül terk edeli bu bağı.

Kangı dağda bulsam ben hazalı
Kangı çölde sürsem çeşmi gazalı
Yavrusun yitirmiş ceylan misali
Gezer çölden çöle yoktur durağı.

Erzincan türküleri hazin mi hazin...

Halk aç ve sefil. Ömrünü yollarda ve savaş meydanlarında ve gurbette geçiren bu halk, zaten ne zaman saadet yüzü görmüş ki!.. Türküleri, deyişleri, dokunaklı ezgileri, asırlardan beri geçirdikleri hayatın acı feryadından başka bir şey değil. Kadınların dilinden söylenen türkülerde bile harpten ve ayrılıktan başka bir şey işitilmiyor.

Dersim'in bayır başı
Yıkılmış dağı taşı
Ağamdan ayrılalı
Akar gözümün yaşı.
Durmuyor gözüm yaşı

Ağama bilmem n'oldu
Sarardı benzi soldu
Dersime asker doldu
Beğime bir hâl oldu.

Dersim dört dağ içinde
Gülü bardağ içinde
Dersimden yar sevenin
Yüreği yağ içinde.

Bu türkünün en dokunaklı ve en güzel parçası da şu:

Dersim'in altı kelek
Harput'a gidek gelek
Ağam yanımda olsun
Torba takâh dilenek.

Ağama bilmem n' oldu
Sarardı benzi soldu
Beğime bir hâl oldu
Dersim'e asker doldu.

Erzincan'da söylenen türküler cidden hazin. Sözleri etkili, makamları kürdî. Besteler o kadar yanık ki, işitip de üzülmemek elde değil. Mesela Eğin [Kemaliye] ağzında söylenen şu türkü, halkın duygularını en iyi dile getirenlerinden:

Eğin'in ardından akan Fırat'tır
Ağamın bindiği demir kırattır
Sılaya gelmesi hayli murattır

Ya ben ağlamayım da kimler ağlasın
Bu garip gönlümü kimler eğlesin.

Eğin viran olmuş baykuşlar öter
Gül açan yerlerde dikenler biter
Cevrini ben çektim el almış yatar

Ya ben ağlamayım da kimler ağlasın
Bu garip gönlümü kimler eğlesin.

Erzincan'da en çok mûteber olan türküler, Salih'in güfteleri. Bu güfteler gayet düzgün, kısmen de hakimane. Meselâ:

Bilmem neden terk eylemiş cânan ilini

mısrasıyla başlayan beste gayet dokunaklı. Hususiyle şu parça güfte olarak çok güzel.

Tabipler yâreme sürmen merhemi
İlaç kabul etmez bu bir yâredir
Sürdükçe merhemi artıyor gamı
Anladım ki bir sâğ [iyi] olmaz yâredir.

Kendi görür kendi sorar halini
Gün begün artırır ah ü zarını
Kimden kime sunam arzuhalimi
Yine benim arzuhalim yâredir.

Korkunç istilânın izleri...

Erzincan'da Osmanlılardan kalma eserler hemen yok gibi. Kasabanın Osmanlı olarak tek tarihi binası, Kanuni Sultan Süleyman devri ümerasından Ali Paşa'nın yaptırdığı han. Bu han da çarşı civarında. Kapısının üzerinde şu kitabe yazılı:

"Bu hanı, Sultan Selim Han oğlu, Arabın ve Acemin sultanı Sultan Süleyman Han devrinde Allah mülkünü ebe-

dî kılsın-emirlerin emîri Hazreti Ali Paşa -Allah ona kolaylık versin- dokuzyüz elli dört (954) senesinde inşa etti."

Osmanlılardan önceki devirlere ait bir iki türbe mevcut. Fakat tamamen yıkılmış. Sandukaları hatta kabirleri bile yerinde yok. Taşlarından bazıları, üzerindeki yazılarla, mahalle aralarında ya bir evin duvarlarına süs diye yapıştırılmış veya bir türbenin kapısına, kazılmış bir dua gibi uydurulmuş. Şehrin göze batan en büyük camii, Çifteminareli Camii. O da Osmanlı mimarisinden çok uzak. Son devirde yapılmış bir cami olduğu halde, mimari üslubunun Bizans kilisesine benzemesi pek garip. Kasabanın mükemmelliğini gösteren binalar, hükûmet konağı ile askeri binalar ve bir de Çifteminareli caminin yüksek ve kararmış kubbesi ve minareleri.

Her tarafta korkunç bir istilanın izleri görülüyor. Geçirilen felaketler herkesin kalbinde unutulmaz acılar doğurmuş. Belediye binasının önü, yüzlerini sımsıkı kapamış, kemersiz çarşaflı, yalınayak kadınlarla dolu. Bunlar açlıktan şikayet ediyor, belediyenin yardımlarına sığınıyorlar. Ötede iki üç sarıklı, kuyularda bulunmuş bir na'şı yüksek bir taş üzerine koymuşlar, ellerinde kazmalarla mezar kazmaya uğraşıyorlar. Ne acıklı manzara! Karşıda görünen karlı dağlar menekşe renkli sisler altında siliniyor, akşamın garipliği ise ovalara yayılıyor.

VI

ERZİNCAN - ERZURUM ARASI

Erzurum, 6 Mayıs

Erzincan kasvet veriyor...

Erzincan, ıssızlığıyla kalbe kasvet veriyor. Bu yangın yerlerinden bir an önce kurtulmak adeta bir saadet. Yola çıktığımız zaman açlık manzaraları, sefaletler, Ermeniler tarafından kesilmiş başlar, parçalanmış vücutlar bir türlü gözlerimizin önünden gitmiyor. Erzincan ovası, karlı dağlar arasında kurumuş otları, sararmış dikenleri, çıplak söğütleriyle nihayetsiz ve geniş. Yollardan kalkan tozlar göğüsleri tıkıyor. Hiç bir güzellik, hiç bir çiçek kalbe ferahlık vermiyor. Ovanın iki tarafına doğru yükselen, karlı dağlarla nihayetlenen meyiller üzerinde büyük büyük köyler var. Fakat bunlar çıplak ve siyah ağaçlarıyla büyük lekeler teşkil eden yangın yerlerinden başka bir şey değil. Yanmamış, yıkılmamış, kırılmamış hiç bir şey yok. Her taraf ıssız. Bu bağların sahipleri, bu köylerin sakinleri nerede? Sükut! Rüzgar uzun yollar üzerinde tozlar

kaldırıyor, kargalar iri siyah gövdeleriyle çıplak ağaçlar üzerinde düşünüyor. Sağda Fırat, ağaçlar arasında sedâsız ve sakin akıyor.

Halilağa hanları önünde bir askeri birlik çadırlarını kurmuş, geceyi orada geçirmeye hazırlanıyor. Hava soğuk. Fırat kayalık geçitlere sokuluyor, dar ve yüksek boğazlardan titretici bir rüzgar esiyor. Artık güzel Fırat'ın sedâsını duyuyoruz. Uzun ve tatlı bir çağıltı kayalara çarparak, taşları sürükleyerek tepelere doğru yayılıyor. Tenha yollarda bizden başka kimseler yok. Bu tatsız yolculuktan yorgun düştük. Arabadan indik. Kayalardan atladık. Kumlar arasında koşan, köpüren, insanı kapıp götürecekmiş gibi kalplerde korku yaratan suyun kenarına geldik. Fırat'ta yüzlerimizi yıkadık. Hava kararıyor. Biraz ötede, Fırat'ın coşkun zamanlar da geçtiği, şimdi çakıllardan ibaret geniş izler bıraktığı yerlerde iki köpek, bir adam ölüsü bulmuşlar, onu yemeğe uğraşıyorlar. Zavallı adam. Çorapları bir yanda, parçalanmış gömleği bir yanda, başı koparılmış, vücudu ise hurda haş olmuş. Morarmış, kurumuş bir vücut, deşilmiş bir karın, çakıllar üzerinde yatıyor. Ne korkunç bir manzara! Bu cinayet kalbe dehşet veriyor. Yalnız burası değil her taraf aynı. Şiddetli bir gök gürültüsü yüksek kayalar üzerinde korkunç akisler çıkarıyor.

Geceyi Bican'da geçireceğiz. Bican'a geldiğimiz zaman ortalık iyice kararmıştı. Köyün harabeleri arasında, yanmış evlere sığınan yolcuların ateşleri görülüyor. Yatacak, barınacak hiç bir yer yok. Köyün yangın yerlerine girdiğimiz zaman etrafıma baktım: Küçük bir kız başı, yolun

kenarına yuvarlanmış, oyuk gözleri, sırıtmış dişleriyle karanlıklar içinde ağlıyor gibiydi...

Tercan'a doğru ilerliyoruz...

Bican, harap ve ufak bir köy. Sabah güneşi bayırlardaki çimenleri yaldızlıyor. Parlak ve siyah tüylü sığırcıklar, yanmış direkler, yıkılmış duvarlar üzerinde ötüşüyorlar. Bu tatlı ve rakik sedâlardan başka, harabeleri şenlendiren hiç bir sedâ, hiç bir hareket yok. Yollar, evlerin içi, hep atılmış, fişek kovanlarıyla dolu. Karlar yeni yeni erimiş. Çayırlarda sarı çiğdemler, ince ve yeşil yapraklar arasında gülüyor.

Bican ile Mamahatun [Tercan] arasındaki yol, yeşil bir ova ortasında. Yolun sağındaki dereler sanki bizimle yarış ediyor gibi. Yüksek tepelerin soğuk rüzgarları buralarda yok. Masmavi ve berrak bir gökte, beyaz bulut yığınları, yaldızlı kenarlarıyla yayılıyor. Köroğlu tepesi sivri ve konik [mahrûti] kayalıklarıyla maviliklere doğru yükseliyor. Yollar tenha. Bazen köylerine dönen yolcuların, öküzlerini çayırlara salmış, kağnılar üzerinde çocuklarıyla beraber ot yedikleri görülüyor. Bu yerlerde en büyük düşman açlık. Köpekler bile mezarlara yeni gömülmüş ölülerle karınlarını doyuruyorlar.

Kötür Köprüsü geçildikten sonra, Mamahatun sırtın kenarından görünmeye başladı. Ruslar derenin kenarına bir istihkam parkı yapmışlar. Park, bütün aletleri ve malzemesiyle olduğu gibi duruyor. Akkoyunlu hükümdarları-

nın bu latif beldesi, camisi, türbesi, han ve hamamı, muntazam ve yüksek binalarıyla tahrip edilmiş. Cephaneler camiye doldurulmuş.

Ermeniler camiyi de havaya uçurmuşlar. Bu tarihi yapının büyük köşeleri, birer taş parçası gibi bir tarafa atılmış. Cami temelinden yıkılmış, mahvolmuş. Patlamamış top mermileri, arabalarla cephaneler, bağlarla makinalı tüfek mermileri yığınlarla duruyor. Hamam ve türbe harap. Bütün Mamahatun'da kargir han ile türbeden başka yıkılmamış bir bina kalmamış. Türbe geniş ve alçak bir kule şeklinde. Kapısının Selçuklu üslubundaki tezyinatı, kûfi yazıları gayet zarif. Asıl türbe, içerde koni şeklindeki küçük bir bölmede. Ruslar burasını telgraf merkezi yapmışlar, sonra aletleri ve malzemesiyle birlikte yakmışlar. Yanında büyükçe bir İslam mezarlığı görülüyor. Burası Mamahatun'un yüksekçe bir noktası. Aşağıda evler arasından ve kavakların yanından küçük bir dere akıyor, istihkam parkının önünden geçen sulara karışıyor. Ermeniler, Mamahatun'da yüzlerce insanı öldürmüşler. Parkın yanındaki çukur insan cesetleriyle dolu.

Mamahatun'dan Karabıyık'a kadar olan uzaklık can sıkıcı. Çorak ve ıssız tepeler çıkınakla bitmiyor. Burada, bize refakat eden, sularının zemzemesi,, akışlarının güzelliği ile ruhumuzu ferahlatan dereler de yok. Taşlık ve çıplak yollar yürümekle bitmiyor. Hayvanlar duruyor, kalbe imkansızlıklar içinde azap doluyor. Bazen kayalar arasından iki keklik seke seke kaçıyor, bazen ovalardan yolumuzu kestiren, kan ter içinde hasta bir kadının bir lokma ekmek için yüzünü kapayarak yorgun ve dermansız yalvardığı görülüyor. Bu ıssız tepeleri şenlendiren se-

dâlar, tarla kuşlarının ötüşleri. Ruslar buralarda hayli çalışmışlar, dekovil hattı için sağlam köprüler hazırlamışlar, dekovilin geçeceği yolu bile tanzim etmişler.

Yeniköy'e yaklaştığımız zaman, artık daha fazla ilerleyemiyeceğimizi anladık. Geceyi Karabıyık'ta geçirmek, ertesi gün Erzurum'a karanlık basmadan girmek için Yeniköy'den at bulmak lazım. Köye bir iki muhacir gelmiş, onlar da aylardan beri ekmek yüzü görmemişler. Atlarımız [beygirler] bir adım bile ileri gidemiyor. Nihayet, faytonumuza öküz koşmaya mecbur kaldık. Ortalık iyice karardı. Derelerden kurbağa sedâları işitiliyor. Gecenin bu karanlık saatlerinde nereye gidiyoruz? Öküzlerin sahibi Kadir Ağa ihtiyar, ak sakallı, kısa boylu bir adam. Zavallı adam hiç bir menfaat beklemeden uykusunu ve rahatını feda etmiş, çoluğunu çocuğunu bırakmış, bizi gece yarısı Karabıyık'a kadar götürmeye kalkmış.

Hava gayet soğuk. Dağlar, bayırlar, hatta yolun beş on adun ilerisi görünmüyor. Kadir Ağa'nın kılavuzluğuna güveniyoruz. Gece yarısını bir saat geçti. Birdenbire büyük bir binanın önünde durduk. Karabıyık burasıydı. Köpek havlamaları işitiliyor. Karanlık bir hanın harap odasında geceyi geçirdik. Sabahleyin uyandığımız zaman, sığırcıklar tatlı tatlı ötüyor, güneş ışıkları camsız pencerelere kapatılan postekiler arasından, yattığımız odayı aydınlatıyordu.

Buralarda ne cinayetler işlenmiş...

Karabıyık'tan Ilıca'ya kadar yol gayet muntazam. Ruslar yolu mükemmel bir hale koymuşlar. Zaten Erzu-

rum'a kadar yollar tamamen tamir edilmiş. Gerekirse kullanılmak üzere yolun iki tarafında kırılmış taşlar bile muntazam kümelerle hazırlanmış. Ilıca'ya yaklaşıldığı zaman, Erzurum'un müdafaası için yapılan tel örgüler görülüyor. Yollar ıssız. Bazen kenarlarındaki hendeklerde kesilmiş başlara, koparılmış ellere ve ayaklara rastlanıyor. Aman yarabbi. Buralarda ne cinayetler işlenmiş. Şimdi insandan eser görülmüyor.

Ilıca, muntazam ve büyükçe bir köy. Erzurum ovası buradan başlıyor. Ovanın solunda kalan köyler tamamen harap. Ilıca'nın hamamları muntazam ve güzel. Suyu o derece sıcak değil. Ermeniler en çok burada zulüm ve işkence yapmışlar. Çoluk çocuk, kadın erkek, köyün sakinlerinden bir çoğunu öldürmüşler. Köyde tek bir nüfus bile kalmamış.

Ilıca'dan sonra Erzurum büyük camileri, değişik güzellikteki minareleri ve yüksek binalarıyla görünüyor. Erzurum Ovası geçilmekle bitmiyor. Şehre giden düz ve muntazam yol, ovanın ortasından geçiyor. Yol kenarındaki köyler tahrip edilmiş. Ovanın etrafı yüksek, siyah ve karlı dağlarla çevrilmiş. Bir tarafta güneş parlak ışıklarıyla ovadan geçen suları yaldızlıyor, öbür tarafta hava şiddetle kararıyor. Siyah bulutlar, korkunç devler gibi dağ başlarına koşuyor. Erzurum'un sağında karanlık bir boğaz var. Kara bir bulut boğazı tamamen kaplamış. Dante'nin *"cehennem"* sahnesi de ancak bu kadar korkunç olabilir. Bazen bu simsiyah bulutlar arasında beyaz bulutlardan damarlar hasıl oluyor. Gök gürlüyor, seller gibi yağmur yağıyor. Ovanın bir tarafı bahar, bir tarafı kış.

Erzurum'a kadar olan mesafe kat kat tel örgülerle çevrilmiş, siperlerle tahkim edilmiş. Ilıca'dan Erzurum'a varabilmek için saatlerce mesafe katetmek lazım. Şehre İstanbul kapısından girdiğimiz zaman, ortalık birdenbire karardı, şiddetli bir dolu yağmaya başladı. Bir kaç dakika içinde sokaklar ve damlar bembeyaz oldu. Arabamızdan inerken palıolarımıza toplanan nohut büyüklüğündeki doluları silkeliyorduk. Karşıda Palandöken dağının beyaz tepeleri, göklerin donuk derinliklerine yükseliyor, kümelerle kargalar kavaklar etrafında uçuşuyordu.

VII

ERZURUM YANGIN YERİ

Erzurum, 9 Mayıs

Sabahleyin uyandığımız zaman, akşam yağan dolular tamamen erimişti. Hava o kadar güzel, güneş o kadar yakıcı ki, arkalarımızdaki paltolar bile ağır gelmeye başladı. Fakat bu da muvakkat. Erzurum'da kaldığımız dört beş gün zarfında, havanın bir gün olsun akşama kadar soğuk veya sıcak olduğu görülmedi. Sabahleyin güneş açıyor, akşam şiddetli bir yağmur başlıyor, gece ortalık bembeyaz görünüyor. Bu ani değişmeler ortasında hiç değişmeyen, güzelliğini ve beyazlığını devamlı koruyabilen bir yer var, o da Palandöken Dağı... Erzurum, bu beyaz dağın eteğinde, büyük camileri, ince minareleri, yüksek binaları, karga yuvalarıyla dolu yüksek kovuklarıyla büyük bir harabe, akla durgunluk verecek bir yangın yeri...

Şehrin mamurluğu, enkaz ve duvarlarla, kalan binalardan anlaşılıyor. İki katlı kargir evler sırf Erzurum'a has bir mimari tarzıdır. Üst kat genellikle *"balkon"* tarzında çıkıntılı yapılmış, alt kısımları zarif doğramalarla tezyin edilmiş. Binaların bir kısmı gayet sağlam kargir, bir kısmı

adi kerpiçten. Bazı evlerin kapıları açılmış, içerdekilerin görünmemesi için kafesler konulmuş. Erzurum kadınları, hatta mini mini kızlar, örtünmeye son derece bağlılar. Ekseriya caddelerde, mahalle aralarında, kırmızı çizgili, bazan ipekli ince hilâlli çarşaflar içinde alaca elbiseler, yeşil ve kırmızı güllü şalvarlar giyinmiş hanımların misafirliğe gittikleri görülüyor. Erzurum ahalisi gayet zeki, iltifat edici ve doğru sözlüler. Esnafı bile irfan sahibi. Onların size iltifat için bir:

— Beyim, gözün üstüne gele!

deyişleri var ki, bu basit cümledeki alçak gönüllü ve samimi tavırlarına karşı Anadolu'nun bu serhat halkına gönülden bir hürmet beslememek imkansız. Rus istilası altında silahsız yaşayan, Ermeni mezalimine çocuklarını, erlerini, hatta kadınlarını kurban veren işte bu halk...

Ruslar camileri ambar yapmışlar...

Erzurum bir harabe gibi. Camiler, ambar vazifesi yapmakla kurtulabilmişti. Mamafih, bunların istisnası var. Lala Mustafa Paşa camii, Mimar Sinan'ın bu güzide eseri, bütün tezyinatından mahrum. Pencerelerinin çevresini süsleyen zengin çiniler bile sökülmüş. Erzurum'un bu kısmı tamamen harap. Hükûmet konağı dumandan simsiyah kesilmiş, korkunç bir iskelet halinde ve dört duvardan başka bir şey değil. Kilise meydanı civarı, Müslüman mahalleleri yıkılmış ve yakılmış. Lise mektebi tiyatroya çevrilmiş. Çarşı içlerinde Ruslardan kalma, üzerlerinde Rusça yazılar olan sinemalar var. Çeşmelerin hemen hepsine numaralar konulmuş. İçilecek ve içilmeyecek sular

ayrılmış. Erzurum'un menba suları o kadar güzel ki, bu çeşmelerden su içmeye bile lüzum yok.

Çarşıların bir kısmı açık, bir kısmı kapalı. Kahveleri ve dükkanları oldukça kalabalık. Satılan şeylerin hemen tamamı Rus malları. Çay, biber, hardal, kola, bol ve ucuz. Halk henüz evlerine geri dönmemiş. Mevcut nüfus ancak onbin kişiyi aşabiliyor. Erzurum, Ruslar tarafından önemli bir harekât üssü olarak kabul edilmiş. Şehre pek çok mal getirilmiş. Rus zabitleri aileleri ile birlikte Erzurum'a yerleşmişler. Eğlenceler, tiyatrolar, sinemalar, hiç bir şey eksik değil. Rusların çekilmesi üzerine şehir tamamen Ermenilerin eline geçmiş. İşte bütün yangınlar, zulüm ve facialar da o zaman başlamış. Yalnız Erzurum sokaklarından toplanan insan cesedi dört bini geçkin. Evlere doldurulup yakılanlar, yol yaptırılmak bahanesiyle uzaklara götürülüp öldürülenler bu hesaba dahil değil...

Erzurum'da yakılan binalar hesapsız. Mart'ın dokuzunda çekilen Ermeniler, hemen her tarafı yakmışlar, yıkmışlar, gerektiği zamanda savunma yapmışlar. Taş hanların üzerindeki mermi yaraları bu savunmanın son eserleri. Ermeniler artık şehri daha fazla savunamayacaklarını anladıkları zaman, peşlerinde ölüm ve ateşten ibaret bir harabe bırakarak kaçmışlar. Korkunç bir intikam...

Erzurum, yaralanmış bir kahraman gibi...

Erzurum geniş ve yeşil bir ovaya bakan, alımlı bir şehir. Uzun kavakları karga yuvalarıyla dolu. Öyle ki ba-

zen bir kavakta onikiyi aşkın yuva var. Bunlar adeta minare şerefelerini andırıyor. Şehirde Ruslardan biraz esir kalmış. Bunlar Erzurum kalesinin savunmasında görev alan Rus zabitleri ile genç karıları. Esaret hayatını hoş geçirmek için her türlü eğlenceyi kaçırmıyorlar. Parlak semaverleri, çayları, kitapları, gazeteleri, resimli mecmuaları, müzik notaları, hiç bir şeyleri eksik değil. Bu küçük topluluk, harap yangın yerinde medeni bir hayatın eksik ve dar imkanlarıyla vakit geçirmeye çalışıyorlar, geceleri toplanıp, ellerinde keman, mandolin, balalayka, güzel Rus havaları çalıyorlar. Çaykovski'lerin ölmez parçaları, Erzurum'un matemler görmüş yanık kalbinde bir ağıt etkisi bırakıyor.

Erzurum yaralanmış bir kahraman gibi. Asırlardan beri Osmanlı sınır boylarını bekleyen, tarihimize şan ve şeref sayfaları ekleyen bu güzel şehir, şimdi büyük bir felaketten kurtulmuş, yaralarını sarmakla meşgul bir insan gibi. Osmanlıların asırlardan beri yaptıkları abideler ve camiler yakmakla bitmemiş. Bu binalar ne muhasaralar görmüş, ne kahramanlıklara şahit olmuş. Selçuklu mimarisiyle yapılan camilerden Ulu cami ile Eski Medrese Camii, Erzurum'da Osmanlılardan önce yaşayan Türklerin son yadigarları. Eski Medrese Camiinin kırmızı tuğla üzerine mavi çinileriyle süslenmiş minaresi nefis bir eser. Evliya Çelebi'nin *"Bu minareler kâşi-i çin ü hurşid gibi dırahşan olup, pertev urdukda çeşm-i beni adem hıyrelenir"* demesi pek doğru imiş. Kapısı mihrap şeklinde. İki tarafında gayet zarif çifte kartallı resimleri var. Bunlardan sol taraftaki resim harap olmuş, kapının üst çerçevesi kırılmış.

Lala Paşa Camiinin kitabesinde neler var?..

Osmanlı devrine ait camiler Erzurum'da pek bol. Camilerin harap şadırvanlarından gümüş gibi sular akıyor. İkinci Selim devri ümeralarından olan Murat Paşa camii ile Lala Mustafa Paşa camii, Osmanlı mimarisine birer örnek. Murat Paşa camisinin üzerinde şu kitabe var:

"Selâmün aleyküm tıbtüm fedhulûhâ hâlidîn." Ammere haza'l-Mecid' iş-şerif ve'l-câmi'il-Münîf fî... zamân'il-kudûm Hakân'ül-Arab ve'l-Acem ve'r-Rûm Sultan Selim bin Sultan Süleyman Han medde'el-hilâfetu ilââhir'id-devrân el-Emîr'ül-Kebir Murad Paşa yesserallahü mâyeşâu fî-târîhi yakbel' ullâhu anhu bi-kabûlin. Hurrire fî sene 981.

Lala Mustafa Paşa camii, harap çinileriyle gene güzelliğini koruyor. Osmanlı padişahları Erzurum halkının cesaretine serhat muhafızlığındaki gayretini daima takdir ediyorlar. Bu sebepten Erzurum ahalisi bazı vergilerden [tekâlif] affedilir, bu güzel beldeyi kuvvetlendirmek, Osmanlılığın şarkta önemli bir hareket merkezi makamına koymak isterlerdi. Hatta dördüncü Sultan Mehmet, Erzurum ahalisini bir çok vergilerden istisna kılmış. Bu şehre verilen hükmü şerif Lala Mustafa Paşa camii kapısının sağ tarafına güzel bir nesih yazıyla kazdırılmış. Hüküm sureti şu:

"Fermâ-ı cihân- mütâ'-i şehriyârî ve yarlığ-ı belîğ-i tâc-dârî ve emr-i şerîf-i Hazret-i Hüdâvendigârî fâtih-i Girid el-Gâzi Ebül-Feth ve'n-nasr Sultan Mehmed Hân

eânehullâhu'l- melik'ül-müste'ân hükmüyle yazılmıştır. İbtigâen li-merdâtillâhi teâlâ ve ihyâen li-sünneti Rasûlin ve ta'zîmen li-emr'illâhi teâlâ ve şefkaten alâ-halkıhî hükm-i cihân mutâ' ve fermân-ı hümâyûn yazılmışdır ki: eyâlet-i Erzurum'da vâki' olan bid'atlardan bulgur ve gendime teklifi ve hilâf-ı şer'ü kânun ispençelerinden ziyade alınan öşr-i akçe ve öşr-i bahâyı eda edip ve aslaaslen zirâ'at etmeyen ekrâd tâyifesinden perakende namına alınan akçe ve re'âyâdan odun teklifi ve resm-i kışlak ve otlak teklifi ve mesârif akçesi etler kışlaya vermek teklifi ve salyâne şa'îr ve develer beslemek teklifi ve paşa tevâbi'ine karyeleri kışla tayin etmek resmi ve konak akçesi ve aded-i iğtinâm min-gayr-i ganem ve salyâne-i aman ve yağ teklifi ve post teftişi ve kilise ve beynamaz teftişi ve biber ve iplik akçesi ve bedel-i ğılman menzile bağlandıktan sonra tekrar bedel-i ğılman akçesi ve kıl ve tırpân akçesi ve kâr-ı deve akçesi iş-bu zikrolunan yirmi üç aded resm teklifi men' ve ref' ettim. Min-ba'd eyâlet-i mezbûreye vali olanlardan ve sâyir hukkâmdan her kim bu mezkûrâtın birin ahzederse, Allah'ın ve Rasûlün la'neti üzerine olsun! Evlâd ve ecdâdımızdan vüzerâ-i 'ızâm ve vükelâ-i kiramdan herkim Devlet-i Osmâniye'de bu zulm ve bid'atlara rızâ verir ise fealeyhim la'netullâhi ve'l-melâiketi ve'n-nâsi ecma'în ..... fî gurre-i Muharrem'ül-Harâm li-sene ahade semânîne elf. Ketebehû Ömer.

Erzurum ecdadımız tarafından iyice tahkim edilmiş, kalesi *Balyemez* topları,(*) kuleleri kale içinde eski Paşa-

(*) Balyemez: Avusturyalıların *Balimos* dedikleri ağır toplara Türklerin koyduğu hoş bir isimdir. Güya (balyemez) yani, daima "acı yer" anlamında kullanılmıştır.

ların, Beylerbeyilerinin Sarayları, Tekeli Paşa Kasrı, Tayyar Mehmet Paşa Kasrı, Küçük Abaza Paşa Sarayı gayet ünlüydü. Medreselerinden ilim ve mârifet erbabı yetişiyordu.

Erzurum'un mesireleri, zarif kavaklar ve söğütlerle adeta süslenmiş gibidir. Suları tatlı şırıltılarla akar, ovada Fırat'ı besleyen gür kaynakların çıktığı yerler güneş altında parlıyor. Erzurum bereket ve bolluk yeri, gerçek bir Osmanlı şehridir. Harabeleri bile tatlı hatıralar uyandıran kalesi, bir zamanlar kahramanlık, yiğitlik ve cesaret merkeziydi. Revan'ı fetheden toplar orada dururdu. Tebriz kapılarında, Eğerli dağ önlerinde, tımar defterdarlarının, Alaybeylerinin, çeribaşlarının, yeniçeri ve tımar erbabının dolaştıkları görülürdü. Erzurum'da yaşayan topçular, cebeciler, Dergâhı âli yeniçerileri hep seçilmiş efraddandı. Kalesinde ikibin beşyüz kol, dizdar ve ağalar bulunurdu. Dördüncü Sultan Murad'ın *Balyemez* topları, Tebriz kapısı önünde şehrin savunmasına tahsis edilmişti.

Abaza Paşa burada isyan etmişti. Çerkez Mehmet Paşalar, Dişlenk Hüseyin Paşalar, Temür kazık Halil Paşalar hep bu kale önünde çarpışmışlar, Abazayı elde etmek için çaba harcamışlardı. Burası Osmanlı Ordularının durağı, mertler ve dilaverler yatağıydı. Erzurum paşaları Kafkas sınırlarının fedakar muhafızlarıydı. Uzun, göz alabildiğince geniş ovaların çiçeklerle bezendiği, Fırat membaları sarı ve kırmızı çiçekleriyle, kışın soğuk günlerini unutturacağı zaman, bu ovalarda binlerce kahramanlar hazırlanır, atlar yayılır, tuğlar dalgalanır, Paşalar yük-

sek serpuşları, al ve yeşil bayraklarıyla kaleler önünde at oynatarak giderlerdi.

Erzurum, Erzurum!.. Sen ne şanlı, ne azâmetli günler geçirmiştin!..

VIII

KARS'A DOĞRU HAREKET

Kars, 14 Mayıs

Hasankale Sahraya göğüs vermiş...

Sabahleyin koyunlar evlerin damlarında otlarken, keskin bir şimendifer sedâsı Palandöken dağlarına yansıyordu. İstasyon kalabalık. Askerler, toplar, cephaneler, telsiz ve telgraf makineleri Kars'a, Gümrü'ye yeni kurtarılan memleketlere gitmek için bekliyor. Güneşten ve soğuktan kararmış yüzler, parlak üniformalar, kalpaklar, şalvarlı ve sakallı adamlar istasyon önünü, lokomotifin yanlarını dolduruyor. Tren şiddetli bir çığlık koparark hareket etti. Bu sedâ Erzurum'un karlı ufuklarına asırlardan beri aksetmemişti.

Bayırlar çıkıyor, dağlar aşıyor, Pasin Ovasına doğru ilerliyoruz. Yollarda bahardan, yeşillikten, ağaçlardan, çiçeklerden eser yok. Soğuk bir hava. Çıplak tepeler, karlı dağlar, muntazam yollar, kırılmış taş yığınları... Başka birşey görülmüyor. Pasin Ovası geniş, ıssız bir çöl gibi. Ovanın etrafındaki köyler, çıplak kavaklarıyla harap ve terkedilmiş, insandan mahrum, renksiz bir toprak yığını halinde. Bu uzun mesafeler üzerinde Hasankale'den baş-

ka muntazam, dikkati çeken bir nokta yok. Nef'i nin bu güzel vatanı, yüksek bir kalenin solunda büyük bir kışla, üç dört minare ile kârgir binalar ortasında dikkati çekiyor. Uzun Hasan'ın hatırasını saklayan bu güzel kale, Fatih Sultan Mehmed'in Osmalılara şan ve iftihar yadigarıdır. Hasankale'nin, o zamanlar doğu seferlerinde büyük bir ehemmiyeti vardı. Osmanlı paşaları, tuğları ve bayraklarıyla [alemleriyle] kalenin etrafından geçerken kale donatılır, *"kırkdört karışlık Sultan Süleyman topları"* atılırdı. Paşaları karşılamaya gelen serdarlar, kethüda beyleri, çeribaşları, alaybeyleri, heybetli bir kafile teşkil ederlerdi.

Kale, büyük bir kayanın etrafında muntazam bir surette çekilmiş yüksek bir duvarı andırıyor. Evliya Çelebi'nin de belirttiği gibi: *"Sahraya göğüs vermiş, mehtaplı kehkeşana benzer bir Kal'a-i hısndâr-ı sengin bünyad."* Revan fatihi dördüncü Sultan Murat burada yüksek bir kasır yaptırmıştı. Kalenin çevresi altıbin adımdı. Camilerin en güzeli Süleyman Han camisiydi. Çevresinde yedi kadar kaplıca vardı. Şimdi üstü kubbeli iki büyük kaplıca [ılıca] görünüyor. Kaplıcaların suyu cilt hastalıklarına çok iyi geliyormuş. Kaplıcaların yanındaki köprü eteğinde, her nereye bakılsa, suların kaynadığı görülüyor. Kaplıcanın etrafında köprü direklerinde, kümelerle sığırcık hazin sedâlarla ovanın sessizliğini şenlendiriyor.

Ağla Aras, yan Aras...

Hasankale civarı sevimli bir manzaraya sahip. Biraz ötede Bingöl dağlarının sümbüllerden, gül ve reyhanla-

rından kokular getiren Aras suyu akıyor. Çayırlar ortasında gümüş parıltılarla dağların eteklerine doğru akıyor. Suyun üzerindeki "Çoban Köprüsü" düzgün bir şekilde yapılmış. Ruslar bu bölgede yollara, bilhassa ehemmiyet vermişler. Erzurum'dan Sarıkamış'a muntazam bir sahra hattı yapan Ruslar, yolu da mükemmel şekilde tamir etmişler. Hasankale önlerinde, yol tamirine sarf edilmek üzere kümelerle taşlar kırdırılmış. Bu kümeler bazı yerlerde yedi sırayı buluyor. Hat boyunca gayet zarif, Rus tarzında balkonlu kargir, damları saçdan, kırmızı boyalı istasyon binaları yapılmış. Önlerinde çividi mavi renkte, iri ve lüks lambaları, kırılıp parçalanmış halde yerlerde yatıyor, telleri uzun bir direk ucunda sallanıyor. İstasyonların kimi bitmiş, kimi yarım kalmış. Bazıları Rusların geri çekilmeleri sırasında yıkılmış. Horasan istasyonunda kilitli vagon, demir malzemeler ve lokomotifler mevcut. İstasyon, büyüklüğü ve düzenliliği bakımından en iyilerinden sayılıyor. Solunda bir göl, civarında Rus mahzenleri. Uzakta, karları erimeye başlayan Akçabel dağları, düz bir ova, manzaraya değişiklik getiriyor. Parlak bir güneş altında tarla kuşları, pür şevk ve neşe içinde ötüyor. Bir kaç dakika sonra müthiş bir dolu, şiddetli bir yağmur, bu ahengi bozuyor.

Horasan'dan sonra Karaurgan istasyonu önemli, bir nokta teşkil ediyor. Karaurgan'dan Sarıkamış'a kadar yol gayet güzel. Köpüklü derelerin çağıltısı, yüksek ve yeşil dağlar, muntazam köprüler var. Arazinin bir kısmı Ruslar tarafından ekilmiş, bazı yerlerde geniş ve büyük kafesler, sıra sıra dikilmiş kazıklar görünüyor. Bunlar tren hattını

tipilerden, kar yığınlarından korumak için konulmuş. Fakat tren hattı yarmalara [uçurumlara] pek yakın geçtiği için, kaymalarla tahriplerle [heyelanlarla] yolun kapanma tehlikesi her zaman mevcut. Bu gibi tehlikeli yerlerde ağaçlardan nöbetçi kulubeleri yapılmış. Tren hattı dönemeçlerde gayet dik kavisli geçiyor. Buralardan hızlı geçildiği zaman, sanki vagonlar hattan çıkacakmış gibi oluyor. Bu felaketi iki kere bizzat biz de yaşadık. Hususiyle yolun çamurlarla, kayalarla kapanması büyük bir musîbet. Hatta üç metrelik bir yer, bu surette kapanmıştı. Yüz kişi çalıştırmak suretiyle tam altı saat bu kısa mesafe üzerindeki çamurları temizlemeyi başaramadık.

Sarıkamış'ta İsviçre manzarası...

Sarıkamış'a yaklaştıkça Soğanlı dağ silsilesinin bütün güzelliği kendini göstermeye başladı. Bu arazi tamamen çam örtülü. Fakat çamları renk, boy ve güzellik bakımından Zigana dağlarındaki kadar mükemmel değil. Renkleri bile solgun. Tren çamlar arasına girdikçe, ormanın güzelliği artıyor. Bazen düz yeşil, sarı çiçeklerle bezenmiş bir ova ortasında saf ve berrak sular akıyor, batan güneşin pembelikleri su birikintileri üzerinde değişik ve güzel parıltılar bırakıyor. Bazen büyük köylerin civarlarında, binlerce ve yüzbinlerce kereste yığınları görünüyor. Tren bu yığınlar arasından üç saat gidiyor. İnsan bu say ü servet ortasında şaşkına dönüyor. Bu kadar yığınla kereste arasında ancak bir iki küme yakabilmişler. Muntazam istifler arasında onların da izleri belli oluyor.

Akşam oluyor. Orman, karlı tepeleri, eteklerine kadar inen siyah çamlarıyla adeta bir İsviçre manzarasına benziyor. Sol tarafta, karlı dağların tepelerine kadar mavi bulutlar yığılmış, üzerinde toz pembesi zemin üzerindeki ay, solgun bir hilal görünümünde. Hava da gittikçe soğuyor. Sarıkamış'a geldiğimiz zaman, soğuklar da dayanılmaz bir derecede idi.

Sarıkamış geniş bir ova üzerinde, kulübeler, barakalar, düzgün binalar, tren yollarıyla dolu bir yer. Etrafı ise çamlı dağlarla çevrili. Ortasından geçen yolun etrafında ahırlar ve fakir evleri var. Çarşısı düzgün ve kargir binalardan ibaret. Fakat tamamen yıkılmış. Çarşının yanlarında adi tahta barakalar var. Üzerlerindeki çividi mavi renkteki yazılardan, buraların fotoğrafçı dükkanları olduğu anlaşılıyor. Çarşı içindeki sinema ve tiyatro da yanmış. En güzel binaları, zarif ve parlak kilisesi, saç damları, kiremit renginde boyalı evleri, dağların çamlı etekleri altında ve yükseklerde, Rus zabitlerinin ailelerine yapılmış balkonlu, hep aynı modelde zarif görünüşlü kargir binalar. Kızılhaç *[Salib-i Ahmer]* hastanesi de bu evlerin yanında.

Sarıkamış ovası at ölüleriyle dolmuş...

Sarıkamış'tan itibaren Kars'a kadar geniş bir ova uzanıyor. Ovada düzgün bir tren hattı ile geniş bir karayolu var. Sarıkamış civarındaki ova göz alabildiğine yeşil ve güzel görünümlü. Ovanın uzak ufuklarında çamlı dağlar, geniş yeşilliklerinde elinde kırbaç, başında papak, atını leventler gibi oynatarak koşan Çerkesler ve Azerbaycanlılar

görülüyor. Bu güzel yaylaların Osmanlı ellerine geçmesi, onların adeta şevk ve sevincini artırmış. Yüzlerinde bir sevinç, bir mutluluk seziliyor. Yanınızdan geçerken ellerini göğüslerine götürerek, bıyıkları rüzgarlar altında uçuşarak, Çerkes elbiseleri, gümüş saplı kırbaçları, göğüslerindeki savatlı fişeklikleriyle size yürekten bir selam verişleri var ki, gözlerinden adeta şu hisler okunuyor gibi:

— Artık kavuştuk. Bu yerler bizim oldu yine. Gene eski aziz hatıralarımızla yaşayacağız. Rus idaresini asırlardan beri Osmanlılığa düşman olmuş, fakat bugün ortadan kalkmış bir felaket gibi sayacağız.

Kalbimiz bu tatlı duygularla ferahlarken, o, atını mahmuzluyor, yeşil ovanın düz yollarında levendâne tavırlarla uçup gidiyor.

Sarıkamış ovası at ölüleriyle dolu. Aç köpekler leşlerini yemek için başına üşüşmüşler, çürüyüp kokmuş etlerini yiyenler, oldukları yere düşüp devrilmişler. Bütün ova ıssız ve tenha. Uzaklarda yeşil ufuklarda istasyonların müzeyyen kubbeleri. Arabacımız iri papaklı, kısa gömlekli, mavi gözlü sakallı bir Malakan. Güzel Türkçe biliyor. Bütün Rus arabacıları gibi, sanatında cidden usta. Köyler arasındaki yolları çok iyi biliyor. Fakat onun için saat mefhumu diye bir şey yok. Zamanını güneşin yüksekliğine bakarak anlıyor. Harb-i Umumî felaketi onu da şaşırtmış. Köyü birkaç kere Ermenilerin ve Kürtlerin saldırısına uğramış. Bu sebepten Türklere karşı son derece sevgi besliyor.

— Türk Yahşi. Ama Kürtler, Gürcüler ve Ermeniler yaman diyor.

Yirmisekiz kadar Malakan köyü...

Civarda yirmisekiz kadar Malakan köyü varmış. Ahalisinin tamamı kaçmışlar. Malakanlar Rusların protestan olanlarından. Kiliselerinde haç yok. Köyleri ise çok muntazam. Evleri yolun iki kenarında. Evlerinin damları İsviçre evleri tarzında, önleri balkonlu. Evlerinin önündeki bahçede söğütten başka ağaç yok. Bu muntazam Malakan köylerinin yanındaki Türk ve Kürt köyleri şekilleri ve sefaletleri ile büyük bir tezat teşkil ediyor. Zavallı Müslümanlar! Bir türlü topraktan çıkmak, toprağın da üstü olduğunu hâlâ anlamak istemiyorlar.

Yolun kenarındaki tarlaların hepsi sürülmüş. Hatta ekinler bile yeşermeye başlamış. Bazı tarlalarda başlarında fes, Çerkes çocuklarının tarla sürdükleri görülüyor. Her köyde Rusların bir hükûmet binası var. Bunlar, kiremit renginde boyalı damları, muntazam kargir duvarlarıyla derhal göze batıyor. Yol kenarlarında, yolun bakımını yapanlara ait beyaz kargir binalar yapılmış. Bunlar belli aralıklarla görünüyor. Bu binaların cephelerinde birer kürek ve kazma resmi, duvarlarında kurşun yaraları var.

Sarıkamış'tan Kars'a kadar yol üzerindeki köylerden bir kısmı Müslüman, bir kısmı da Malakan. Yedikilise bir Hıristiyan köyü, burada Çerkesler de oturuyor. Köy bomboş, evlerinin kapıları açık, pencereleri kırılmış. Sundurmaları samanla dolu. Odalarında sepetler, elbise parçaları, ambarlarında arpa, buğday artıkları, ahırlarında destelerle hayvan nalları, yemliklerinde samanlar ve otlar, sa-

manlıklarında düvenler var. İneklerini, buzağılarını bağladıkları ipler alel acele koparılmış. Ufak kargir evlerine bir üzüntü, bir matem, bir acı sinmiş. Bahçelerde yorgun ve mecalsiz aç kediler uyuyor. Bizi görür görmez ayaklarımıza sürünmeye başladılar. Ağlar gibi acıklı, öksüz bir sedâyla miyavlamaya başladılar. Her tarafta korkunç bir istilanın, felaketli ve acı bir kaçışın eserleri var. Ermeniler köyleri tahrip etmişler, peşlerinden gelen Osmanlı ordusuna Kars'ta yeni bir savunma hattı hazırlamak için buralarda yaşayan zavallıların ağızlarından lokmalarını, sırtlarından elbiselerini, ambarlarından erzaklarını almışlar. Yollar, buzağı ölüleriyle dolu. Osmanlı ordusunun takibinden kaçan Ermenilerin sol kanadı bu havaliyi yağma etmiş. Talan bu güzel köylerin en büyük düşmanı. Gözleri açık, boyunlarını uzatmış, masum ve çaresiz yavrular gibi buzağı ölülerinin yol kenarlarında, dere boylarında öyle bir cansız yatışları var ki, bu masum ölüler karşısında insanın boynu ister istemez bükülüyor, kalbin derinliklerinden acı bir sızı duyuluyor.

Karahamza, Selim ve Benliahmet...

Yedikilise'den sonra, Karahamza, Selimköy ve Benliahmet, vilâdi Kars'ın en mühim köylerinden sayılır. Selimköy bir Malakan köyü. Evleri yol kenarlarında yüksek ve sivri damlarıyla gayet muntazam. Damlarının uçlarında leylek yuvaları var. Yuvadaki leyleklerin huzur ve sükun içinde oturdukları, veya tek bacaklarıyla engin ufuk-

ları seyrettikleri görülüyor. Rusların kuşlara pek merakları var. Hemen nereye gitmişlerse, yüksek bir direk dikmişler, üzerine köşk biçiminde gayet güzel yuvalar yapmışlar. Trabzon'dan Sarıkamış'a kadar her köyde bu tip yuvalara tesadüf olunuyor.

Kars'a yaklaştığımız zaman gece olmaya başladı. Şehrin hemen her yerine nöbetçiler dikilmiş. İnsanı sorup soruşturmadan kimseyi bırakmıyorlar. Kars bölgesinde geniş bir dere, muntazam evler, zarif bahçeler var ama, ağaçlar henüz yeşillenmemiş. Şehre yaklaştıkça harabeler de artmaya başlıyor. Geçtiğimiz sokaklar adeta bir yangın yeri. Buraları Ermeniler tarafından tahrip edilen İslâm mahalleleri. Biraz ötede, muntazam bir bahçenin ağaçlıkları ve demir bir köprü var. Daha sonra elektriklerle ışıklandırılmış bir şehre girdik. Artık Kars'ın içindeyiz. Geniş, etrafı kargir evlerle çevrili bir cadde, elektrik ışıkları içinde uzanıyor. Her taraf ışık tufanına boğulmuş. Sokaklarda insanlardan eser yok. Bir iki Osmanlı askeri, büyük binalar önünde nöbet tutuyor. Işıklı pencerelerde zabit üniformaları, asker başları görülüyor.

IX

SERHAT ŞEHRİ KARS

Kars, 15 Mayıs

Kars'ın binaları göz kamaştırıyor...

Sabahleyin Kars'ın muntazam evleri parlak bir güneş altında göz kamaştırıyordu. Gece yattığımız yer askeri kulüp. (Vayeninniya Sobraniya) Kulübün bir salonu askerle dolu. Uzun bir seferin yorgunluklarını, savaşın bütün sefaletlerini gören bu kahraman askerlerimiz, kulübün tiyatro salonuna toplanmışlar, altlarına halılar sermişler, ellerinde Ruslardan kalma mecmualar, resimlerine bakıyorlar. Yan tarafta bir neferin acemi parmakları, piyanonun fildişinden tuşları üzerinde geziniyor. Acemi parmakların çıkardığı piyano sedâsı, askeri kulübün şatolara benzeyen köy manzarası ve boyalı perdeleri arasından görünen ağaçlıklara doğru yayılıp gidiyor.

Kars'ın elektrik ışıkları altında görünen gece manzarasıyla, gündüz manzarası arasında büyük bir fark var. İki yüksek kayalığın arasından akan Kars suyu, şehri ikiye

ayırıyor. Bu kayaların soldakinde Kars Kalesi, sağdakinde harap ve perişan Müslüman mahallesi var. Yeni Kars, derenin sol yakasında. İki mahalle bir eski köprü, bir de yeni demir köprü ile birbirine bağlı. Ruslar eski Müslüman mahallelerine dokunmamışlar. Onları oldukları yerde yıkılmaya ve yok olmaya terketmişler. Yeni mahalleleri sevimli ve muntazam, binalar ve kiliselerle eski mahallenin karşısına kurmuşlar. Yeni Kars'ta büyük ve düzgün bir çarşı var. Cadde şehirden itibaren yükseliyor, sonra kiliseye ve Kars heykeline doğru alçalıyor. Kilisenin civarı düzgün ve yüksek binalarla dolu. Bunlar askeri ambarlar. Kilise açık neftî, beyaz ve turuncu renkleri, yaldızlı haçlarıyla üstün bir sanat eseri şeklinde parlıyor. Yanında, 1877 Osmanlı - Rus harbinde başarı gösteren Rus askerleri anısına dikilmiş, iri taş yığınından bir abide. Üzerinde koskoca bir haç. Avlusunda tarihleri ve yazılarıyla üzerleri süslenmiş asker mezarları var. Bu bina bir kilise değil, adeta dini ve askeri bir abide. Kars heykeli, kilisenin önünde ve geniş bir meydanda. Bu heykel, kahraman ordumuzun son harekatında parçalanmış. Rusların kahramanlık sembolü olan bu büyük heykelin kolları kopmuş, ayağı kırılmış, bayrağı parçalanmış, taşlar üzerinde yatıyor. Abidenin yalnızca kaidesi olan sivri bir kaya ile, etrafındaki Sultan Abdülmecit devrinin topları kalmış. Kayanın altındaki dört köşe kârgir duvarın her köşesine bir top konmuş. Bu topların üçünde 1854 [1271], diğerinde ise 1857 [1274] tarihleri yazılı. Herbiri 9 santim çapında, 23 kantar ağırlığında. Numaraları 370, 372, 526 ve 379. Üzerlerinde Sultan Abdülmecit Hanın tuğraları var. Hey-

kelin kaidesi kenarlarında kanatları kırılmış tunçtan kartallar, birçok Rusça harfler, üzerlerinde Rusça yazılı tunçtan levhalar, madalya şeklinde tunçtan general resimleri, parça parça yerlerde yatıyor. Bu heykel 1877 [1293] muharebesi hatırasına Ruslar tarafından dikilmiş bir zafer abidesi. Heykelin eski şekli sanatkarca yapılmış. Ruslar birçok masabakalar düzenlemişler, sonunda onu seçmişler.

Ruslar'ın Kars'taki zafer heykeli...

Muntazam şekli şöyle: Bir Rus askeri, elinde bir Rus bayrağı bir kaya üzerinde duruyor, ayaklarının altında bir Osmanlı sancağı. Bir kartal havadan gelmiş, pençesiyle Osmanlı sancağını parçalıyor. Heykelin kaidesi dört köşeli. Her köşeye Osmanlılardan alınan birer tunç top, yazıları ve tuğraları dışarı gelmek üzere yapıştırılmış. Kaidenin dört köşesine, Rusların en meşhur genarallerinin resimleri madalya halinde konulmuş. 1293 seferinde kahramanlık gösteren ve Kars'ta hizmetleri görünen birliklerin isim ve numaraları birer tunç levhaya yazılarak bu resimlerin altına çakılmış. Heykelin dört tarafına Osmanlılardan alınan toplar dizilmiş. Araları kalın zincirlerle birleştirilmiş. Her köşeye ikişer top, üzerlerine iri çifte kartallar konulmuş. Bu abide şimdi paramparça. Kilise ile heykel gösteriyor ki, Ruslar, din ile askerliği mecz ediyorlar. Her kilise, aynı zamanda askeri bir mahiyet taşıyor. Duvarlarının parmaklıklarını bile Osmanlılardan alınan toplardan yapmışlar.

Kars kalesi eteğinde, Ermenilere tahsis edilmiş bir kilisenin parmaklıkları da Osmanlı toplarından yapılmış. Kumandanlık binasının etrafına da aynı toplardan parmaklıklar yapılmış. Açık nefti boyalı, nefti damlı hükümet konağı, askeri kulüp, çarşı, hepsi yeni Kars'ta. Caddeleri, Batum caddeleri gibi düzgün ve gösterişli değil. Matbaa, tiyatro, sinema, çarşı boymıda. Bu güzel ve sağlam binalar Ermeniler tarafından yakılmış. Yangından kurtulan mağazaların önünde, Osmanlı askerleri nöbet tutuyor. Ermeniler erzak depolarını ateşlemişler, yandı sanarak savuşmuşlar. Benzin birazcık parlamış, pencerelerden duvarlara, damlara doğru siyah bir is bıraktıktan sonra sönmüş. Çarşı civarında, Kars kalesinin eteğinde, yıkık minaresinin külahı kopmuş bir cami ile, tek ve yüksek bir minare görülüyor. Bu minare, yerine kilise yapılan caminin minaresi. İşte asıl Osmanlı Kars'ı burası. Şehrin Belediye Bahçesi, demir köprünün yanında. Kargir köprüyle etrafındaki kubbeli Osmanlı hamamları, iki tarafta kayalara tırmanan eski evler, ufak ve ince çan kuleleri, adeta bir Floransa manzarası sergiliyor. Kars şehrinin kargir köprüsü üzerinde insan bakışları sanki Dante ile Beatris'i arıyor.

Kars suyu kavaklar ve söğütlerle dolu boğazdan tatlı bir şırıltıyla akıyor, çarptığı ufak ve sık kayalar etrafında beyaz köpükler saçarak yayılıyor, demir köprünün kenarındaki bahçenin söğütleri arasında kayboluyor. Çayın kenarında başlarında papak, bir iki Çerkes atlarını suvarıyorlar. İki kadın, ellerinde kovalar, perişan kıyafetleriyle su taşıyorlar. Karsta iyi su yok. İçilen su ise akan dereden alınıyor.

Kars'taki Rus kütüphanesinde neler var...

Askeri kulüp yüksek bir bina. Kamelyalar ve palmiyelerle süslü salonları, askeri kütüphanesi, odaları gayet güzel ve muntazam. Kütüphanesi harp tarihi ile ilgili eserlerle dolu. Kulübün yanında küçük bir mektep var. Mektebin kitaplığı Rus kültürünün yüksekliğini gösterecek bir mahiyette. Duvarlarında Gogol'un, Lermentov'un, Puşkin'in, Büyük Petro'nun resimleri asılı. Kitaplıktaki eserlerin tamamı Rusça. Her şey millî. Ruslar batı dünyasının hemen bütün eserlerini dillerine çevirmişler. Rus milleti, diliyle, edebiyatıyla cidden iftihar edebilir. Ruslar çalışıp öğrenmek için yabancı dillerle kafalarını yormak zahmetinden kurtulmuş. Dilleri onlara her şeyi, batının bütün bilgi ve ilim hazinelerini temin ediyor. Kars'ta Rusya'nın uzak hudutlarındaki bu şehirde, idadi [lise] ayarında bir okulun kitaplığında bile, Rus tarihlerinin en mükemmelleri, batı edebiyatının en seçkin tercümeleri, yüzlerce resimli dergiler ve Rus edebiyatının nefis eserleri mevcut.

Öyle tarihler varki, baskı yönünden Alman matbaalarına yaklaşıyor. Almanların resimli Umumi Tarihleri, Mayer'in coğrafyaları, Leipzig'in en güzel resimli yayınları Rusçaya tercüme edilmiş. Her eserde milliyetçilik endişesi, milliyetçilik duygusu ve milliyetçilik sevgisi görülüyor. Rus şairlerinin eserleri değişik güzellikte bastırılmış. Kafkas şairlerinden Lermentof'un Kafkas sanatlarına, Kafkas aşklarına, kahramanlıklarına dair yazdığı tiyatrolar ve şiirler tamamen resimli olarak basılmış. Ruslar pek makul düşünmüşler. Bir milletin en büyük kuvvetini, hatta is-

tila ve temsil kuvvetini dili, edebiyatı ve kültürü teşkil eder. Ruslar bu etkiyi, idarelerine aldıkları halkın kıyafetlerine kadar teşmil etmişler. Sarıkamış'tan Kars'a kadar bir çok Rum köyleri var ki, dilleri Rusça, kıyafetleri Rus kıyafeti. Rumcaları ise gayet kaba. Bu eser yalnız Türkler üzerinde hiç bir tesir bırakmamış. Türklerin oturdukları yerlere komşu olan Ruslar bile, Türkçe öğrenmeye mecbur kalmışlar. Türkler geleneklerini, milli türkülerini, kültürlerini tamamen korumasını bilmişler. Şu halde bizim için yapılacak şey, Türk kültürünü yükseltmek, dilimizi sadeleştirmek, buralarda yaşayan kardeşlerimizle hakiki bir dil birliği meydana getirmek, milyonlarca Türkü aynı kültür, aynı his ve fikirle birbirine bağlamaktır.

Ermenilerin yaktığı-yıktığı şehir...

Kars'ta hiç bir dükkân açık değil. Alış veriş yok. Bütün şehir, yanmış sokakları, yıkılmış mahalleleriyle askeri işgal altında. Uzaklarda kahraman askerlerimiz Gümrü'yü almaya çalışıyorlar. Gümrü'den gelen zabitler Kars'ı nasıl aldıklarını ateşli bir şekilde anlatıyorlar: Askerin Kars'ı geceleyin işgali pek müthiş olmuş. Ermeniler ne yapacaklarını, nereye kaçacaklarını şaşırmışlar. Şehri veTürk esirleri muhafaza için Rumlardan bir kıta teşkil etmişler. Fakat bütün bu teşkilat, ordumuzun planlı hareketi sayesinde hiç bir başarı sağlamayamamış. Gece şehir alevler içinde yanıyormuş. Bir taraftan da askerlerimiz Kars'a giriyormuş. Sokaklarda bağıranlar, kaçanlar ve telaşlı insanların hattı hesabı yokmuş.

Kars'ta bulunduğumuz sırada Gümrü de aynı durumda idi. Gelen raporlarda, Ermenilerin köylerdeki Müslümanları katlettikleri, Gümrü'de kadınların, çoluk ve çocukların acı feryatlarının ve çığlıklarının işitildiği haber veriliyordu. Gümrü direnişinin son saatlerini geçiriyordu.

Kars'ın istasyonu kilisenin arkasında. İstasyon eşyalarla dolu. Ermenilerin kaçıramadıkları iki üç vagon istasyon önünde duruyor. Demiryolunun makasları, istasyonun önü, içi ve etrafı eşya yığınlarıyla karışmış. Masa, ayakkabı, çuvallar, kitap, sandık, yatak, dolap, buğday dolu torbalar, kuş tüyleri, patates, fasülye, pamuk yığınları istasyonu dolduruyor. Sandıkların kapakları kırılmış, içleri karıştırılmış, perişan bir yığın halinde bırakılmış. Yük çuvalları arasında bir kaç köpek açlıktan mecalsiz uyuyorlar. Sepetlerin, teknelerin, lambaların, Ermenice ve Rusça kitapların etrafı şiltelerden boşanan kuş tüşleriyle örtülmüş. Bir çok eşya da çamurlar içinde.

Kars kalesi bütün bu sefalete hakim. Kalenin burçlarında Osmanlı bayrağı dalgalanıyor. Müstahkem mevkii kaleden başlıyor. Kars'ın müstahkem mevkii de, eski ve yeni Kars'ın üst tarafında, yüksek bir kayanın geniş meydanı üzerinde, başlı başına bir şehir teşkil ediyor. Kırmızı damlı muntazam binaları uzaklardan görünüyor. Hastahane, kilisenin yaldızlı haçları, nefti çam kuleleri parıl parıl yanıyor. Kale, kayaların üstüne yapılmış. Kalenin eteği Kars deresine kadar tamamen kaya. Kumandanlık binası bu kayanın eteğinde ve Kars çayı kenarında. Dairenin önünde söğüt ve kavak ağaçları var. Bahçesi zarif çiçekler ve ağaçlarla bezenmiş. Dairenin önünden köprüyle

karşıya geçiliyor. Muntazam bir yol, zikzaklar çizerek müstahkem mevkinin bulunduğu tepeye çıkıyor. Yokuşun altında, derenin kenarında gayet büyük ambarlar var. Bu ambarlar yiyecek, un, elbise ve cephane ile dolu. Muntazam binaları dere kenarlarının şirinliğini ihlâl etmiyor. Mehtap bu güzel vadilerde sihirli bir tesir meydana getiriyor. Kavaklar ve söğütler arasından tatlı çağıltılarla akan Kars çayı, mehtabın solgun ışıkları altında gümüşten yıldızlarla [harelerle] parlıyor. Güya bir zamanlar kıyılarında gaza türküleri okuyan Osmanlı kahramanlarının zafer neşidelerini tekrarlıyor.

Hazreti Ömer'in yâdigâr beldesi...

Kars hakiki bir Müslüman ve Türk şehri. Hazreti Ömeri'in bu yadigar beldesi, Osmanlıların elinde tarihi ve askeri bir kıymet kazanmış. Kars havalisine ilk gelen Osmanlı, hatta şehzadelik zamanlarında Gürcülerin esas yerleşme bölgeleri olan *"Kütays memleketine"* kadar ilk ilerleyen hakan, Yavuz Sultan Selim Han'dır(Peçevi c.2, s.45). Osmanlılar Kars'ın askeri önemini cidden takdir etmişlerdir. 1579 (H.987) de Anadolu Beylerbeyi Cafer Paşa, Sokullu Mehmet Paşa'nın oğlu Şam Beylerbeyi Hasan Paşa ile beraber Kars'a geldikleri zaman, ilk işleri kalenin tamiri olmuştur. O sırada Rumeli Beylerbeyi Mahmut Paşa kolunda bir taş bulunmuş. *"Elfazı Arabiyye ile yazılmış ve tarih için bir seng-i mermere kazılmış 1153(H.548) tarihinde Melik İzzeddin nâm bir padişah-ı güzinin veziri Firûz nâm bîr nikendûz bu kaleyi tamir etmiş ve ona dahi*

Bende-i Kerimüddin demekle ma'rufe bir hatun-ı ismet-karin muâvenet ve müzâheret eylemiş idi. Ol seng-i girân yine kalenin bir mahalline vaz' olunup ol âsâr-ı kâdimeye riayet edilmiş." (Peçevi C.2, s. 56, Evliya Çelebi C.3, S.330)

Kars'ın en küçük taşı bile Osmanlı'dır...

Kars'ı tamir eden Osmanlılar, tarihi abidelerini de korumada gayet itina göstermişler. O zamanlar Kars kalesi beş katlı surdan mürekkep imiş. Aşağı hisar kalenin eteğinde imiş. Kapısı şarkta imiş. Üç giriş kapısı varmış. Biri Erzurum'a açılan Çeri kapısı, diğeri Kağızman'a açılan Orta kapı, diğeride Revan'a giden Behrampaşa kapısı. Kale duvarlarında tolgalı, serpenahlı, tüfekli didebanlar, bevvâblar beklerdi. Kars arpalık yoluyla tuğlu paşalara verilirdi. Eyaletinin on kazası, her kazanın sekiz nahiyesi vardı. Osmanlılar devrinde mâmur ve müzeyyen bir şehirdi. Camileri, imaretleri, hamamları çok muntazamdı. Ahalisi ise oldukça dindardı. Şeyh Hasan-ı Hırkani, Hüseyin Kethüda, Kaltakçızade camilerinde ezanlar okunur, Kars ovaları şark seferlerine giden Lala Mustafa Paşaların, Özdemiroğlu Osman Paşaların çadırları, atları, tuğları ve eyalet askerleriyle dolardı. Kars en ufak kayasına varıncaya kadar Osmanlıdır. Çıldır seferleri Kars etrafında hazırlanırdı. Bu gün Kars çayı kenarında harabeleri görülen, en muntazam ve en mükemmel kısmı kayaların tepesinde mağrur ve müftehir bütün şehre hakim olan Kars kalesi, şimdi esaretten kurtulmuş kahraman bir asker gibi sevgili bayrağının altında, şanlı mâzisinin yâdıyla sermest geniş ufuklar karşısında dinleniyor gibidir...

X

ARDAHAN'I DA GÖRECEĞİZ

Ardahan, 18 Mayıs

Kars'tan güneşli bir havada çıktık. Artık soğuktan, kardan, yağmurlardan kurtulduk sanıyorduk. Zaten bir aydan beri mevsimleri de şaşırmıştık. Dağlar kış, ovalar bahar, tepeler kar, vadiler çiçeklerle dolu.

Kars civarı pek latif. Kars çayının söğütlü kıyılarından, geniş ve yeşil ovaya girildiği zaman, şirin ve muntazam köyler görünüyor. Henüz tomurcuklanmaya başlayan ağaçlar altında sarışın tüyleri, kırmızı ibikleriyle horoz ve tavuklar çimenler üzerinde otluyor, koyunlar meliyor, kovanlar etrafında arılar pür şevk ve ahenk uçuşuyorlar. Minnacık, yalın ayak bir çocuk, samanlığın üzerine oturmuş türkü söylüyor. Aşağıda, başında yazma bir Rus kadını inek sağmakla meşgul. Uzakta ağaçlar arasında bir derenin uğultusu duyuluyor. Hava sıcak. Uzun ve muntazam bir köprünün altından serinlikler içinde akan durgun ve parlak suları kenarında, boylu boslu dört Türk kızı bacaklarını sıvamışlar, siyah kaküllerini alınlarına dökmüşler, çamaşır yıkıyorlar.

Burası bir Malakan köyü. Köyü Türkler işgal etmişler. Yol boyunca dizilen Malakan evleri adeta birer köşk. Önlerinde ağaçlar ve bahçeler, yan taraflarında Kars'tan Ardahan'a kadar giden dekovilin muntazam rayları, biraz ötede ovanın çiçekli yeşillikleri üzerinde davar sürüleri. Koyunlar sakin sakin otluyorlar. Harbin ölüm saçan fırtınaları buralardan geçmemiş. Buralar insan kalbine şevk ve ferahlık veren güneşli bir gökyüzü altında, yeşil ovaları, çiçekli tepeleri, berrak dereleri, şirin köyleriyle yaşayan bir bölge. Kars civarındaki yüksek tepe çıkılmakla bitmiyor. Göz, renklerden başka bir şey görmüyor. Kulak sedâlardan başka bir şey işitmiyor. Güya Kars ovalarındaki kuşların sabahı tebcil zamanı. Kırlar, dereler, ağaçlar, tatlı cıvıltılarla, baygın nağmeler, tiz sedâlarla durmadan çınlıyor. Bazen yol kenarlarındaki taş kümeleri üzerinde zarif bir kuş, turuncu göğsü, elâ gözleri sevimli gagasıyla, başını gökyüzünün maviliklerine dikmiş, durmadan ötüyor, vecd içinde feryâd ediyor. Sonra birdenbire, renkli kanatlarını çırparak uçuyor, ovanın yeşilliklerinde kayboluyor. Bütün bu ahengin içinde şetaretli [neşeli, şen], ruha tatlı neşeler uyandıran bir bestekar var: Tarla kuşu... Bazen çalılıklar arasından, birden bire bir kanat vuruşu ve seri bir uçuşla mavilikler içine yükseliyor, yükseldikçe ötüyor, öttükçe şevke geliyor.

Aygır gölü kenarında Rus Garnizonları...

Bu sedâ, sanki gökyüzünün terennüm eden ruhu. Aşağıda sarı zambaklar, mor karabaşlar, eflatun çiçekler

arasında ufacık bir kuş yuvası var. İçinde güzel bir kadın yüzündeki lekeleri andıran ve beneklerle bezenmiş iki üç yumurta, havalarda öterek uçuşan ananın aşağı inmesini bekliyor. Çalılarda cıvıldayan kuşlar hep susmuşlar, bu ilahi nağmeleri dinliyorlar. Tepeler yükseldikçe bu cıvıltılar azalıyor, hava gittikçe soğuyor. Yamaçlarda kıştan kalma kar parçaları var. Eriyen kar suları çoğalarak ve derelere dolarak akıyor, çayırlardaki mavi sümbül kümelerini canlandırıyor. Yollarda rasladığımız bir çok köyün, büyük kısmı boş. Aygır gölünün kenarlarına Rus garnizonları yapılmış. Garnizonlar sıravari zeminlikler şeklinde, oldukça muntazam. Kapılarının önleri, pencelerinin kenarları çimlerle kaplanmış, baharın tazeliğiyle yeşil bir renk almış.

Garnizonlar bittikten sonra Göle ovası başlıyor. Küçücük bir Çerkes çocuğu, başında papak, elinde kırbaç, sert bir ata binmiş, önündeki atları kovalıyor, rüzgar gibi uçup gidiyor. Kars'tan Ardahan'a yapılan dekovil hattı buradan geçiyor. Ne güzel akşam. Geniş ufukları çamlı dağlarla nihayetlenen kırların çeşitli yerlerinde köyler görünüyor. Bunlar *Şarâni* ve *Salut* köyleri. Bacalarından duman tüten köyleri ilk defa görüyoruz. Güneş batmış ve yüksek tepelerde hafif bir kızıllık bırakmış. Uzakta görünen köylerin bacalarından çıkan mavi dumanlar, yeşil bir zemin üzerine sakin sakin yayılıyor ve uzanıp dağılıyor. Her taraf sessizlik içinde. Ovada sürü sürü inekler. Koyun sürüleri ağıllarına dönüyor. Bataklıklara ufukların tatlı renkleri vurmuş, sazlıklar ortasındaki sular turuncu bir renge bürünmüş. Arada sırada yuvasına gecikmiş bir kaç kuş, ovanın esmerlikleri içinde uçuşuyor. Son teraneleri

uzaklardan gelen derelerin zemzemelerine karışıyor. Çayırın ortasında, dekovilin geçtiği yerlerde, uzun ve muntazam ahşap köprülerin sarı renkleri, ovanın yeşillikleri arasında fark ediliyor. Bu geceyi Merdinek'te geçireceğiz.

Türklüğün en çok hâkim olduğu yerler...

Merdinek civarındaki Okçu köyü tamamen harap olmuş. Bu bedbaht köy, çoktan gömülmüş bir insan mezarını andırıyor. Duvarlarında otlar yeşermiş, çiçekler açmış. Okçu köylüleri ordumuzun ilk Sarıkamış muharebesi üzerine bize yardımla ve Ruslara ihanetle suçlanan, köyleri ve evleri Kazaklar tarafından yıkılan, talan edilen zavallılar. Şimdi Merdinek'e yerleştirilmişler. Merdinek, zamanında Türkler ve Ermenilerce meskûn imiş. Siyaset hırsı yıllardan beri birlikte yaşayan bu iki milleti birbirinden ayırmış. Kiliseler boş, camiler harap, evler ıssız. Birkaç eve yerleşen Okçu köylüler sanki orada yabancı gibi.

Ardahan'a kadar uzanan bu bölgede Rus köyleriyle beraber, bir çok Türk köyü de var. Türklüğün en ziyade hakim olduğu yerler buraları. Lisanları düzgün ve güzel Türkçe. Aralarına pek az Rusça kelime karışmış. Türküleri tamamen aşka ve mertliğe ait. Bir türkü de şöyle deniliyor:

Vagavar'dan göç ettim
Fındık kırdım iç ettim
El oğlundan ötürü
Genç ömrümü piç ettim.

Vagavar'dan kalk da gel
Sular ile Ak da gel
Ben Alah'tan gork miyrem
Sen Allah'tan gorh da gel

Arpaçayını geçtim
Eğildim sudan içtim
Gidin deyin anama
O Rus'a yesir düştüm.

Türkülerdeki makamların çoğu, kürdîye yakın. Bir çokları ise Hüseynî makamını andırıyor. Erzincan ve Erzurumda sırf kürdî makamda okunan türküler, buralarda biraz daha İranî makamlara yaklaşıyor, daha tiz, daha hazin nağmelerle söyleniyor. En ünlü türküleri Azarbaycanlı Nebî'nin kahramanlığı için yakılan türkü. Nebî Rusları kırmış geçirmiş. Karısı Hacer Ruslar tarafından tevkif edilmiş. Türkü baştan aşağı Nebî'nin ayrılığını ve Hacer'in üzüntülerini dile getiriyor. Türkü, "Abuzer" zabit, istigan" bardak", soldat "asker", kazarma "kışla" gibi Rusça kelimelerle dolu. Türkünün bir yerinde şöyle deniliyor.

Ben gelende bizim yerler kış idi
Göller dolu ördek ile kuş idi
Bir arzuhal yazdım elim üşüdî
Ağla Nebi' m, ayrı düştün ilinden.

Nebi türküsünden sonra, bir gelin için de türkü yakmışlar. Güveyi, gelinin aşkıyla vecde geliyor sevgilisini götüren faytona hitaben şu türküyü söylüyor.

İşitmişim taze fayton almış san
Tekerin kırılıp yolda kalmışsan
Yavaş sür, yavaş sür faytonu süren
Derdimin dermanı faytona binen.

Bakü'nün yolları sıra tatlı can
Faytona binen kızdır, telli can
Yavaş sür, yavaş sür, faytonu süren
Derdimin dermanı faytona binen.

Diğer türküler de şöyle:

Bu dünyada üç nesneden korkarım
Bir ayrılık, bir yoksulluk, bir ölüm
Hiç birinden asla gönlüm hoş değil
Bir ayrılık, bir yoksulluk, bir ölüm.

Beğim düştük bu yerlere göçülmez
Avuç ile kirli sular içilmez
Üç derdim var birbirinden geçilmez
Bir ayrılık, bir yoksulluk, bir ölüm.

Pınar, senin ne belalı başın var
Baş ucunda elvan elvan taşın var
Önüçünde kızlar ile işin var
Yandım kızlar bir su verin Pınar'dan.

Ali, öyle hazin türküler söylüyor ki...

Ardahan civarında bunun gibi daha bir sürü hazin türküler var. Bunların bir çoğu, kendi tabirleriyle, meraklı türküler. Bunları söyleyebilmek için *"insanın yüreği kaynaya ki söyleye"* diyorlar. Merdinek'te yüreği yanarak türkü söyleyen bir genç var: Okçu köylü Ali...

Ali, çamlı dağların Köroğlu tepelerinin sabah güneşine karşı öyle hazin türküler söylüyor ki, güya ruhu aşktan yanan, bu türküleri yakan, kalbinin emellerini hazin feryatlar şeklinde ruhumuza ihsas ettiren aşık, kendisidir. En güzel söylediği, Diyarbakır'da, Erzincan ve Erzurum'da kürdî makamda okunan ve çok bilinen bir türkü. Fakat nağmeler burada daha çok dokunaklı ve çok daha üzüntü verici bir şekle bürünmüş. Türkünün konusu gayet şairane: Bir Türk delikanlısı köyünde yaşayan bir Hıristiyan kızını seviyor. Sabahları tarlaya giderken peşinden ayrılmıyor. Akşamları sürüler ağıllarına dönerken sevgilisinin yüzünü seyrederek ruhunun ateşini söndürmeye çalışıyor. Fikren ve hissen o derece kendini vermiş ki, nihayet kızın taptığı haçı, sevdiği salibi görmek istiyor. Kalbi heyecan içinde çarparak bir pazar sabahı kalkıyor. Güneş yamaçlara altınlar serper, kuşlar tatlı cıvıltılarla ortalığı şenlendirirken kiliseye gidiyor. Bir köşeye çekilerek sevgilisinin taptığı haçı ve kilisede yapılan ayini seyre dalıyor. Türkü şöyle başlıyor:

Vardım kilisesine baktım haçına
Mâil oldum bölük bölük saçına
Kız seni götürem İslâm içine
Vay Sinan ölsün sarı gelin
Ah seni vermem dünya malına.

Şarkının nakaratı o kadar hazin, o derece etkileyici ki, Ali elini şakağına dayamış, gözleri nemli, gönlünden kopan duygularla feryad ediyor.

Vay Sinan ölsün sarı gelin
Vay Sinan ölsün sarı gelin
Seni vermem dünya malına.

dedikçe, sanki ağlamak istiyor. Sarı gelinler orada da mı bedbaht aşkları bir derece teshir eylemişler?

Ardahan'a geldik sayılır...

Merdinek civarındaki İslâm köyleri harap. Zavallı köylüler:

Bu viran yer bahar mıdır ârândır,
Kadir mevlam çok muratlar verendir.

demekte ne kadar haklılar!

Merdinek'ten Ardahan'a kadar yollar gayet güzel. Yol kenarlarında meskun Rum köyleri var. Köylerin önündeki ovada inekler, davarlar otluyor. Kadınlar boş

arabaların yanına, dövenlerin kenarına buğday sermişler, kurutuyorlar. Sarışın çocuklar damlarda, arabaların içinde oynuyorlar.

Ardahan'a yaklaştıkça zarif çam ormanlarından geçiliyor. Ormanlar tepe üzerlerinde. Tepelerin solunda Ardahan ovası, ovanın yeşil zemini ortasında Ardahan suyu, Bağdad, Mihaylofsika köyleri var. Ardahan, düz ve muntazam bir yolun sonunda, beyaz binalarıyla uzaktan görülüyor.

Ardahana giden yolun iki tarafı kargir ve zarif bir katlı evlerle çevrili. Sağda bir Müslüman evi. Ön cephesine kazılan intizamlı yaldızlı yazılarıyla parlıyor. Rusların askeri ambarları yolun kenarlarında. Daha sonra Ardahan çarşısına tesadüf ediliyor. Bir katlı sıra sıra dükkanlar, yağ ve peynirlerle dolu. Çarşının bir kısmını Ermeniler yakmışlar. Fakat harap edilen kısımlar ehemmiyetsiz. Hükümet konağı altındaki mağazalar, karşısındaki Millet Bahçesinin etrafında muntazam dükkanlar oldukları gibi kapalı. Burası Ruslar tarafından yapılan yeni Ardahan. Ardahan yüksekçe bir tepe üzerinde. Önünden Ardahan suyu geçiyor. Karşıdaki demir ve zarif bir köprü geçildiği zaman eski Ardahan'a geliniyor. Eski Ardahan'ın sağında ve derenin kenarında bir Osmanlı kalesi var. Yanında büyük bir kayalık, daha solda ise harap camileriyle Müslüman mahallesi var. Kalenin karşısındaki sahile Ruslar büyük kışlalar yapmışlar. Ardahan'ın iki parçası büyük bir tezat teşkil ediyor: Bir tarafta medeniyet, diğer tarafta zaruret, adeta birbirine yan gözle bakıyor.

Muhabbet Kıraathanesinde gramafon çalıyor...

Ardahan halkı Türk ve Müslüman. Ahalinin Osmanlılığa ve Türklüğe o derece sevgileri var ki, çarşı boyunda üzerinde *Muhabbet Kıraathanesi* yazılı yerlerde durmadan gramofon çalıyorlar, zevk ve coşku içinde milli türküler dinliyorlar. Arada sırada yanık ve dokunaklı bir türkü gramofonun boğuk sedâları arasında işitiliyor. Son nağmeleri biterken: *"Yaşasın millet"* sedası â'mak-ı ruhtan kopan bir feryat gibi yükseliyor.

Milliyetçilik duygusu ve Türklük sevgisi buralarda çok yüksek. Rus kültürü, Türklere millet sevgisinin kıymetini daha da artırmış. Milli kültürden mahrumiyet kalplerde acı bir özlem meydana getirmiş. Şimdi bütün halk Rus bozgunundan faydalanmak istiyor. Eski milli hayatlarına kavuşmak, eski şerefli mazilerinin parlak günlerini tekrar yaşamak isteğini duyuyorlar.

Ardahan, Osmanlı devrinde gerçekten şerefli bir maziye sahiptir. Yavuz Sultan Selim'in muzaffer ordularıyla Osmanlı vatanına katılan bu belde, bir zamanlar üçyüz bin akçe haslı bir sancak beyliği idi. Sancağında sekiz tımarı, seksen yedi zeameti vardı. Kalesi yalçın kaya üzerinde dikdörtgen şeklindeydi. İçinde alaybeyleri için sarayları, hamamı ve 72 kulesi vardı. Özdemiroğlu Osman Paşa doğu seferine geldiği zaman, Osmanlı orduları Ardahan'da konaklamıştı. Ardahan'a ilk tayin olunan mirliva Abdurrahman Bey'di (1578/986). Civarındaki kaleler Lala Mustafa Paşa tarafından fethedilmişti.

Ardahan halkı, gayet nazik ve alçak gönüllüdür. Hürmetlerini sunmak için, sırası gelince: *"Bizim başımızın bildiğini, sizin ayağınız bilir"* diyorlardı. Millet Bahçesi'nin söğütleri henüz filizlenen ağaçlarıyla ıssız olduğu belli. Bir iki kanape çayırlar arasına devrilmiş yatıyor.

Ardahan, Osmanlı fühuhatının bir merkeziydi...

Ardahan Suyu, gayet geniş iki kıyı arasından akıyor. Kalenin eski duvarları, yıkık mazgalları durgun sular üzerinde tatlı akisler bırakıyor. Köprünün solunda geniş ve yeşil adalar, zümrüt renkli ovalara doğru uzanıyor. Sisli bir ova üzerinde otlayan sığırlar ve beygirler ufak siyah lekeler gibi görünüyor. Ne güzel bir manzara. Bir zamanlar Lala Mustafa Paşalar da bu güzellikler karşısında ömür sürmüşler, çadırlarını bu ovada kurmuşlar, atlarını bu derelerde suvarmışlar, davarları bu yerlerde otlamışlardı. O zamanlar Ardahan Türklük ve Osmanlı fütûhatının bir mezkeziydi. Mazgalları üzerinde Osmanlı sancağı dalgalanır, derelerin kenarında Yeniçeriler dolaşırdı. Yollarında parlak tolgalı, altın tirkeşli sipahilerin korkusuz ve levendane at oynatarak Çıldır mıntıkasına, Osman Paşa meştâsına gittikleri görülürdü.

Gece... Tatlı bir ay ışığı ovaları aydınlatıyor. Ardahan suyu sanki nurdan parıltılarla sakin sakin akıyor. Ardahan kalesi ise köhne ve terkedilmiş duvarları, Müslüman mahallesi de harap ve renksiz görüntüsüyle ıssız ve kimsesiz. Millet Bahçesi, gündüz yağan yağmurun etki-

siyle sanki sulanmış gibi. Bahçenin ağaçlarının ıslak yaprakları ay ışığında parlıyor. Hazin bir sedâ ağlar gibi, inler gibi, körpe billur bir çocuk sedâsı, söğütler arasından yorgun nağmelerle yükseldi. Dikkat ettim ki Merdinek'te duyduğum türkü. Tatlı bir nakarat gecenin ıssızlıkları içinde ağlıyordu.

Vay Sinan ölsün sarı gelin
Seni vermem dünya malına...

XI

ARTVİN YOLUNDAN BATUM

Batum, 20 Mayıs

Sabah. Yağmur tekrar yağmaya başladı. Ardahan ovası çamurlar içinde. Ardahan'dan Karanlık Meşeye kadar hemen hiç yol yok. Araba yeşil ovanın bataklıkları arasından ilerliyor. Arabacımız yakışıklı, genç bir Rus. Fikren Bolşevik. Rus zâdeganlarının tamamen aleyhinde. Kendisine bolşevik meselesinden söz ettiğim zaman, Türkçe şu cevabı verdi:

—Biz köylü halkı. Benim baba, var dört çocuk, hepsi de asker. Ama zenginler var çocuk, hiç değil asker. Bizde para yok, toprak yok. Biz savaş yaptı, çok toprak aldı. Ama yine verdi. Artık savaş niçin yapalım?

Toprak meselesi onu en çok düşündüren şey. Aslında zeki bir adam. Tolstoy'ları, Gorki ve Puşkin'leri okumuş. Bir yandan arabasını sürüyor, bir yandan da hüzünlü ve dokunaklı bir sedâyla Çaykovski'nin hazin bestelerini söylemeye devam ediyor. Kapalı bir havada, yağmurlu ve sisli yeşil bir ovada, ağır ağır ilerliyoruz. Bazen arabamız

dereler önünde duruyor, o zaman kamçısını şakırdatarak gür ve heyecanlı bir sedâyla:

— Hürriyet!..

diye bağırıyor. Tarika'nın ağır tekerlek sedâlarına şarkısını uyduruyor. Nihayet düşündü. Onun köyü Mihaylivoska'dan geçecektik. Bizi köyüne götürerek bir çay ikram etmek istedi. Teklifini kabul ettik. Mihaylivoska, Ardahan ovasında muntazam bir köy. Halkı Rus. Köyün en güzel evi ise bizim arabacınınki. Geniş avlusunda arabalar duruyor, ahırında ise inek böğürmeleri işitiliyor. Karısı uzun boylu, sarışın bir kadın. Avlunun ortasında ateş yakıyor. Avluda ot yığınları, samanlar ve çift makinaları var. İçeri girdik. Çok düzenli ve mefruşatlı bir oda. Masanın üstünde Rusça resimli dergiler, pencerenin içinde ecza şişeleri. Odada apoletsiz genç bir Rus zabiti ile çiçek bozuğu iri yarı bir Rus kadını var. Bunlar Batuma gitmek için Ardahandan yollara çıkan zabitlerdenmiş. Arabacının evinde demli bir çay içtikten sonra tekrar yola çıktık. Yağmur durmadan yağıyor. Önümüzde bulanık bir yeşillikten başka bir şey görünmüyor. Ardahan Suyu bir çok kollara ayrılmış. Çayırları adeta sular kaplamış. Araba bazen coşkun derelerden geçiyor, atlar yarı bellerine kadar sulara batıyor. Araba derenin çamurları içine saplandığı zaman, komşu köylerden getirilen öküzlerin yardımına ihtiyaç duyuluyor. Bu yol pek can sıkıcı. Yağmur ve soğuk birbirini takip ediyor. Etrafımızda sarı renkli çiçekli yeşillikler içindeki dereler beyaz köpükler saçarak akıyor. Akşama doğru *Kinzodamal* önündeki çamlıklara geldiğimiz zaman ortalık kararmıştı.

Arabamızı üç çift öküz çekiyor...

İlerlemek çok zor. Atlar bir türlü çekmiyor. Nihayet geceyi arabada, yağmurlar altında geçirmeye mecbur kaldık. Bununla beraber zorluklar bitmedi. Ertesi sabah en zor bir yerden geçecektik. *Yalnızçam*, köylülerin tabiriyle *"Yalağuzçam"* bu yol, en müthiş, en felaketli bir geçitti. Bu tepeyi çıkabilmek için, geceden Kinzodamal'da tertibat almak gerekiyor. Bu tertibat her arabaya üçer çift öküz koşmaktan ibaret. Kinzodamal ahalisi Kürt. Tepeyi çıkacaklara öküzleri onlar veriyorlar, onlar kılavuzluk yapıyorlar, yüksek dağın angaryasını da onlar çekiyorlar. Arabamızın önünde bir dizi öküz, taşlara çarparak, iki tarafa sarsılarak, nihayetsiz bir tepeye doğru ve yağmurlar altında ırmanıyoruz. Tepeye doğru çıkıldıkça, seyrek çamlıklar görünmeye başlıyor. Arkamızda sisler arasında büyük bir çam ormanı var. Hemen bütün ufuk çamlarla kaplanmış. Önümüzde ise hava gittikçe kararıyor. Karlı bir alana giriyoruz. Her taraf çamur. Karlar eridikçe altından sararmış otlar, pembe çiğdemler ortaya çıkıyor. Öküzler, dizlerine kadar erimiş kar suları içinde gidiyorlar. Nihayet kar başladı. Ufuk bembeyaz. Kardan hiç bir yer görünmüyor. Karlar zorluk çıkardıkça, ufuklar da alçalıyor. Beyaz köpüklü bir dere nihayetsiz bir süratle akıyor zannediliyor. Soğuk şiddetli. Üçbin metre yükseklikdeyiz. Tepenin boyun noktasında iki insan boyu kar var. Açılan yol geçen arabalardan bozulmuş. Meydana gelen çukurlara kar suları dolmuş. Buradan geçildiği zaman arabalar saplanıyor, hayvanlar yarı bellerine kadar sulara

gömülüyor. Kar yağıyor. Tipiden, boradan, etrafı görmek mümkün değil. Havayı kara bulutlar kaplamış. Ufuk simsiyah. Rüzgar soğuk soğuk esiyor, gök gürlüyor. Bu geniş ovada bizden başka can yok. Geçidi aştığımız zaman, biz de kendimizden geçmiştik. Ama bundan sonrası selamet. Yollar çok düzgün. Her taraf kurak. Durmadan ineceğiz. Bu zahmetli çıkışın, herhalde rahat bir inişi olacak. Akşama doğru güzel ve cazip bir çam ormanına girdik. Buraya *Karanlık Meşe* deniliyor.

Karanlık Meşe'den Çoruh Vadisine...

Karanlık Meşe bir orman değil, endamlı çamları, çiçeklenmiş ağaçları, yeşil meşeleri, koyu sarmaşıkları, düzgün yolları, beyaz köprüleriyle sanki tabii ve geniş bir park yeri gibi. Çamların diplerinde, çimenler arasına karışan mine çiçekleri, mavi gözler gibi gülüyor. Derelerden eser yok. Yalnız, tepelerden eriyen sular çağlayanlar meydana getirerek, meşelikler arasından meçhul derinliklere dökülüyor, altımızdaki karanlık çamları örten bulutları delip gidiyor. Ufuklar, simsiyah, yüksek ve muazzam bir çamlık. Bu karanlık çam deryasının sonu görünmeyen derinliklerini beyaz adalar gibi bulutlar kaplamış. Çamlığın dolambaçlı yollarından inildikçe bulutlara giriyoruz. Bir müddet nemli bir ortamdan geçtikten sonra, güneşli bir alana, çiçekli bir bahçeye çıktık. Ortalık kararıyor. Nereye gittiğimizin farkında bile değiliz. Geceyi Ardanuç'ta geçireceğiz. Durmadan iniyoruz. Bazen ağaçlıklar arasına giriyor, yapraklara sürünerek geçiyoruz. Mehtap başladı.

Çamlar gümüş ışıklar içinde parlıyor. Birdenbire meşelerin arasından tatlı, ve tiz bir sedâ yükseldi: Artık bülbüller ötmeye başlamıştı. Ahenkli kuş sedâları gittikçe çoğalmaya başladı, ağaçlar gittikçe billur sedâlarla doldu. Bu sedâ cümbüşü bazen kesiliveriyordu. Yanıbaşımızda mehtabın ışıkları altında dalgalanan yeşillikler içinde, bir bülbül tek başına ötüyor, tatlı sedâsıyla ortalığı çınlatıyor. Sonra uzakta, kayalık bir tepenin çamlıkları arasından başka bir bülbülün sedâsı gecenin parıldayan ışıkları altında devamlı akisler bırakıyor. Yaprak hışırtıları ve bülbül sedâları altında ilerliyoruz. Gündüz çektiğimiz sıkıntıları tamamen unuttuk. Ardanuç'ta kendimizi de kaybettik. O gece bülbül teraneleriyle uyuduk.

Sabahleyin kendimizi yeşil bir meşelik içinde bulduk. Artık hiç müşkilat kalmamıştı. Muntazam yollardan Çoruh vadisine iniyoruz. Hemen her adımda kınalı bir keklik meşelikler arasından atlıyor, yolun sarı toprakları üzerinden hızlı adımlarla sekiyor, kül renginde zarif tüylü güvercinler havalarda uçuşuyor. Yol kenarında turuncu, mavi ve lâ'l çiçekler, Çoruh nehrinin kıyılarında parlak yapraklı narlar, henüz açılmış yabani güller, kavaklara tırmanan asmalar ve uzun boylu sazlıklar var. Bazen yeşil ağaçlar arasında geniş bir mağaranın karanlık oyukları, bazen dere kenarında yüksek bir kayanın tepesinde eski bir kalenin boş duvarları, ince mazgalları görünüyor. Dere kenarlarında küçük küçük Gürcü köyleri var. Bağlar bahçeler yemyeşil. Adeta ruha ferahlık veriyor. Çoğunlukla yüksek dağlara tırmanıyoruz. O zaman Çoruh, korkunç derinlikler içinde bulanık sularını yuvarlıyor, dar ve yüksek dağlar arasından aheste aheste akıyor. Çoruh'un i-

ki tarafındaki dağlar o kadar yüksek ki, birinden diğerine bakıldığı zaman, meşe ağaçları çalı gibi görünüyor.

Yol kenarları ceviz, kızılcık, dut, Trabzon hurması ve yabani asmalarla dolu. Dağların tepesinden çağlayanlar dökülüyor. Ağaçların dallarına talihsiz yolcular niyet bağlanmışlar, elbiselerinden birer bez parçası takarak yollarına devam etmişler. Burada bir çok ağaç sanki türbe pencereleri, evliya mezarları gibi.

Artvin'e gelinceye kadar iki büyük dağ geçtik. Uzaktan yüksek bir tepe üzerinde, Artvin camisinin beyaz minaresini gördüğümüz zaman, geniş bir nefes aldık.

Artvin bir dünya Cenneti...

Artvin, bulutlara karışan yeşil bir dağın yanında ve yüksek bir tepenin üzerinde. Artvin'e yaklaşır yaklaşmaz, imar olmuş yerler de başlıyor. Her tarafta bağlar, bahçeler, meyve ağaçları, asmalar, yeşillikler içinde narin ve siyah evler görülüyor. Asıl Artvin, beyaz ve zarif binalardan ibaret. Çoruh nehri Artvin'in bulunduğu tepenin eteğinden, kayalar arasından geçiyor. Artvin bahçeleri, basamak basamak Çoruh kıyılarına kadar iniyor. Köprüden geçildiği zaman sağda eski bir kalenin bakır rengi duvarları, biraz ötede Rus hakimiyetinin Artvin'deki biricik eseri olan parlak ve müzeyyen bir kilise göze çarpıyor. Artvin'e çıkan yol, bahçeler içinde zikzaklar teşkil ediyor. Kasabanın solundaki dağın etekleri arasından dökülen çağlayanın yeşillikler içinde beyaz köpükleri görülüyor.

Artvin, adeta bir meyve bahçesi. Yol erik, şeftali, kayısı, kiraz, ayva ve asmalardan oluşmuş yeşil ve çiçekli bir tâk altından geçiyor. Yan tarafta dizlere kadar çıkan mavi ve sarı çiçekli, papatyalar kokan çayırlarda buzağılar otluyor. Kavaklara sarılmış açık yeşil yapraklarıyla nazlı nazlı sarkan asmalar yola başka bir güzellik veriyor. Arabamız dallara sürünmeden geçemiyor. O zaman filizler kırılıyor, ham erik ve ayvalar körpe dallarından koparak arabanın üstüne dökülüyor. Her evin bahçesi güller, çiçekler, dut, erik ve armut ağaçlarıyla dolu. Sabahki kar fırtınasından sonra Artvin'de kiraz yemek te pek hoş. Burada meyveli ağaçlar, çiçeklenmiş bir bahar var. Güller açılmış, kırlar papatyalarla dolmuş. Her ağaçtan bir kuşun sedâsı işitiliyor. Gözler yeşillikten başka bir renk görmüyor. Uzun servilerin koyu yeşil renkleri, kavakların ve zeytinlerin gümüş renkli yapraklarına, eriklerin açık yeşil dallarına karışıyor. Bu rengarenk yeşillikler için de beyaz evlerin narin bacaları, düzgün kırmızı damları, camları sökülmüş siyah pencereleri ve kiliselerin çan kuleleri görülüyor. Artvin küçük bir kasaba. Aşağıda Çoruh kıyısındaki camisi harap. Yukardaki cami ise zarif ve muntazam. Çarşısında kargir, yüksek binalar var. Sokakları dar ve dik. Şehirde Türkler ve Ermeniler yaşıyor. Herkes işi ve gücüyle meşgul. Kargir yapılı hükümet konağı ve belediye binası gayet muntazam.(*)

(*) Yazar Ahmet Refik 1918 yılında, Artvin'den yoluna devam ederken Çoruh vadisinin şiirsel güzelliğini kısaca anlattıktan sonra hemen Batum'a ulaşır... Ancak, bu arada mola vermediğinden olsa gerek, şimdi sınırla ayrılmış bu bölgenin diğer özel-

Artvin'den Batum'a kadar uzanan yol, dünyanın en güzel, en müthiş ve en zarif bir parçası. Burası Karadeniz sahillerine kadar, iki yanı sıra sıra yüksek yeşil tepelerle süslenmiş, çağlayanlar ve bülbüllerle dolu. Erguvan ve turuncu çiçekler, körpe asmalar, çiçek açmış elma ağaçlarından yayılan kokularla, hayalin yaratamayacağı, insanın tasvir edemeyeceği bir güzellik sembolü. Çoruh'un sağ kıyısı takip edildiği zaman, yeşilin çeşitli tonları karşısında insan adeta sermest oluyor. Meçhul derinliklerden ge-

---

liklerini gözlemleyemez. Hem yazarın hem de okuyucularımın affına sığınarak, 1970-71 yıllarında yedek subaylık yaptığım ve sınır boylarını adım adım dolaştığım bu bölge ile ilgili bazı ilave bilgilerlerle, katkıda bulunmak istedim.

Evet Çoruh... Tıpkı Aras gibi, Dicle ve Fırat gibi bizden doğan, ama bize dökülmeyen ırmaklarımızdan biri... Vadi yamaçlarından kopan yüzlerce, belki binlerce küçük dere sularını toplaya toplaya vatanı terketmek sanki onun kaderi... Artvin'den biraz aşağıda Murgul çayıyla birleşerek Borçka'ya gelir... Deviskel deresinin, mehtaplı gecelerde ıpıl ıpıl parlayan şırıltılı sesinden içime dolan ferahlığı, Çoruh'un da arzuladığını hissederdim... Borçka'nın eski demir köprüsünü karşısında bulunca neden hırçınlaştığını, biraz aşağıda kendini kıyıdaki sert kayalara, keskin dik kıvrımlara öfkeyle atışından anlardım... Yatağına konulan küçük bir engele, rahatını kaçıran ufacık bir kaya parçasına acımasızca karşı kor, hızlı ve coşkun dalgalarıyla onu parçalamak isterdi... Asma köprülerden düşen, ister çocuk, ister kadın-kız, kim olursa olsun onu da koynuna çeker, tâ Karadeniz'e kadar sürüklerdi...

Hangi dönemeçte sert kayaların bulunduğunu, hangi kıvrımda kendine bir derenin karışacağını ezbere bilirdi... İşte Kalaskur deresi bunlardan biri... Çünkü biraz daha arınmak, biraz daha çoğalmak, daracık vadiyi gürül gürül, haşır huşur heybet ve azametle geçmek isterdi...

Fazla değil beş-on dakika sonra Karşıköy (Heba) ile Güreşen (Behlivan) yol kavşağına yaklaşınca, nedense biraz hız keser, sağındaki dik uçurumların göğe yükselen tepelerini görebilir

len çağlayanlar siyah kayalardan, mor çiçekler arasından elmas parçaları gibi dökülüyor. Aşağıda Çoruh, yeşil tepelerin eteklerinden, bağ ve bahçelerin kenarlarından nazlı nazlı akıyor. Sanki tabiat bütün bu güzellikleri Çoruh için hazırlamış, süslemiş, yerleştirmiş sanılıyor. Çoruh, tepesinde batan güneşin altunları, elmasları, laleleri, yakutlarıyla bezenmiş bir taç, sarışın bir kız gibi, bu çiçekler ve yeşillikler içinde süzülüyor. Bazen umulmadık

---

miyim diye yavaşlardı. Belki de, azıcık genişleyen arazinin önündeki düzlüğünde biraz nefesini toplamak isterdi... Çoruh'un bu yavaşlamasında, ben, derin bir dalgınlık ve koyu bir melâl hissederdim. Çünkü bu noktada, artık doğduğu vatanın sınırına yaklaşacak ve bir daha hiç göremiyeceği, geri dönemeyeceği toprakları terkedecekti...

Belki geceleri kimse görmeden biraz hızlı uzaklaşabilir, geçebilir di ama, gündüzleri asla. Zira, sınırı terkediş noktasında, kıyısındaki birliğin askerlerini farkederdi... Hasretin en koyusunu, duyguların en incesini kalplerinde duyan bu hassas ruhlu mehmetçiklerin hemen önünden geçip giderken, el sallamamak, sessizce de olsa onlara göz kaydırmamak Çoruh'a yakışırmıydı?..

Ben Çoruh'u hep bu duygularla seyrederdim. Sanırım o da beni anlardı... Onun duygusal hüznünü dağıtmamak için, o durgun sularına, değil kaya parçaları, ufacık bir çakıl taşı bile atarak sessizliğini bozmak istemezdim... Vedalaşmamız gece ve gündüz hep böyle sessizce olurdu...

Çoruh, birliğimizin önünden vatanı terkeder, biraz sonra çay bahçeleri arasından tekrar hırçın ve öfkeli akardı... Gene sağ tarafından Macahlispri ve Acariskali derelerinin serin sularını da koynuna çekerdi... Kapnistavi, Erge, Kapandibi, Mercinis-kali, Kahaberi ve Ankisa köyleri, Rus toprağında ziyaret edeceği son Müslüman Gürcü köyleriydi... Fazla değil belki yarım saat içinde Batum Ovası'nın bereketli düzlüğüne ulaşır, sıkışmış yüreği birden bire rahatlardı... Ucu bulunmaz göklerin yıldızları ve dibi bulunmaz denizlerin incileri arasında geniş bir ufuk... Bu rahatlık içinde yavaşlar, yayıldıkça yayılır, kocaman bir delta ağzından kendini Karadeniz'in kucağına bırakırdı... Kafkaslardan

bir köşeden küçücük bir dere yeşil gözlü bir kız gibi Çoruh'un koltuğuna girer. Bir müddet sularını birbirine karıştırmadan yan yana akarlar, muntazam köprülerden geçerler. Temiz kayaları, elma dallarını öperek akıp giderler. Buraları güzel Gürcü kızlarının yaşadıkları, Gürcü dilaverlerinin savunması uğrunda, kanlarını döktükleri eski Osmanlı topraklarıdır.

---

aşan kuzey rüzgarları artık onu okşayacak, Kırım kıyılarında açan badem çiçeklerinin kokusu burnuna kadar gelecekti...

Ahmet Refik 1918 yılında, eğer Camili (Macahel) yolundan Batum'a gitseydi, sanırım bu kadar suskun kalamazdı... Zira, uzun bir tırmanıştan sonra, Cankurtaran tepesine gelince nefeslenecek, Batum Ovası'ndan Acara'ya kadar her yerin ayakları altında kalacağını görecekti... Bir yandan Karçal dağlarının bembeyaz karlarla kaplı zirvesi... Dumanlarla kaplanmış tepeler... Hemen önünüzde derin uçurumlarla bölünmüş vadi sırtları... Karçal'ın eteklerinden ve Sipnar yaylasından toplanan, serin sularında alabalıkların oynaştığı Macahel (Camili) deresi... Vadi tabanındaki Uğur, Maral, Düzenli, Kayalar, Efeler ve Camili köyleri... İnsan girmemiş ormanlar içinde asırlık kestane, çınar gürgen, ladin ve köknarlar... Kayalık yerlerde sürek halinde dolaşan yaban keçileri ve önünüzden aniden zıplayıp geçen ürkek ceylanlar...

Cankurtaran, Batum Ovasına hakim tepe... Biraz önce dar vadilere sıkışıp yüreği daralmış Çoruh'un Batum Ovasındaki deltası gözler önünde... Karadeniz'de demirlemiş, siyah gölgeler halinde, bir hayal tablosu gibi gözüken büyük gemiler... Camili içinde bir takım asker... Karşıda Rusların Görgaziyet bölüğü ve Çukutunet köyü... Beraberce hudut direği dikerken, Kuruçef'in Anıları kitabını armağan ettiğim yarbay Galkin... Ermeni yüzbaşı Soyka... Tercümanımız Azeri nefer Muhammet İbrahimot... Camili Hudut Takım Komutanı Asteğmen Osman Selim Kocahanoğlu... ve hemen yanımızda, Camili deresi uyanır da her sabah, Batum Ovasına doğru... Suyunda efkâr, soyunda efkâr... Teğmenim silahımı öpeceğim, teskerem var...

O.S.K.

Tekrar Batum...

Bir aydan beri deniz görmüyorduk. Akşama doğru Batum ufukları, altun ve lâl renkleriyle gözlerimizi şenlendirdi. Artık sahile doğru yaklaşıyoruz. Çoruh vadisinden ayrıldıktan sonra, çıplak bir ova, sarı kavaklar, evler ve askeri binalar başlıyor. Gece olmuştu. Yüksek kavaklar, karanlık ağaçlar arasında ateş böcekleri uçuşuyor. Uzaktan Batum'un ışıkları görünüyor. Araba sedâları, otomobil gürültüleri işitiliyor. Batum elektrik ışıkları içinde. Gece kadın, çoluk çocuk, herkes sokakta. Kalpaklı kamalı, fesli tuvaletli bir sürü halk gazinolara oturmuşlar, eğleniyorlar. Bir ay evvel tatsız bir hayat geçiren Batum şimdi bir dereceye kadar eski güzelliğine kavuşmuş. Evlerin pencereleri açılmış, sokaklar kadınlarla dolu. Yüksek bir binanın ipek türlü geniş pencerelerinden sokaklara elektrik ışıkları dökülüyor. Yaldızlı tablolar altında avizelerin ışıkları içinde kesik saçlı, sarışın bir kadın aheste aheste piyano çalıyor, raksın nağmeleri otomobil gürültülerine karışıyor.

XII

BATUM: KOZMOPOLİT BİR ŞEHİR

Büyükada, 2 Haziran

Batum'da iki de cami var...

Bir buçuk ay içinde Batum'un hayatında epeyce değişiklikler olmuş. Sokaklar kalabalıklaşmış, oteller Osmanlı memurları, Kafkas murahhaslarıyla dolu. Sokaklarda bulvarda, parklarda ve tiyatrolarda Kafkasyanın en uzak yerlerinden gelen, Osmanlılarla birleşmek isteyen delegelere raslanıyor.

Caddeler de hayli kalabalık var. *Dunduğu Gorsakovsky Ulça'da, Marinsky Peruespakat'da* halen Rus zabitleri görülüyor. Batumun en kalabalık, en temiz caddeleri buraları. Oteller, tiyatrolar, manifatura mağazaları, lavantacılar, kitapçılar, matbaalar, bankalar hep bu caddeler civarında. Batum caddelerinin hepsi birbirine paralel. En büyük caddeler denize ve limana dik olarak uzanıyor. Her taraf elektirikle ışıklandırılmış. Caddelerdeki evler, düzgün ve kargirden. Fakir mahalleleri ise arka sokaklarda.

Ekseriya ahır kapısına benzer geniş bir kapıdan girildiği zaman, önleri tenekelere dikilmiş çiçeklerle, süslü camekanlı evlerden ibaret bir teneke mahallesine raslanıyor. Bu mahalleler çoğunlukla sokak aralarında mevcut. Buralarda fakirler apartman tarzında oturuyorlar. İstasyon şehrin kuzeyinde. Fakat hat, caddelerden geçerek gümrük binasının arkasına, limana kadar uzanıyor.

Batum'da iki cami var. Birisi Marinsky Peruspakat civarında, diğeri de çarşıda. Çarşı camii gayet muntazam. Diğeri ise geniş bir parmaklık içinde, badanadan mahrum ve harap bir halde. *Askeri kilisenin* [Vayeniniyasabur] yanında, camii pek sönük kalıyor. Kilisenin ufak bir mumuna bile bir şey olmamış. Akşamları pembelikler içinde kızaran ufuklar karşısında, medit ve tanin çan seslerinden başka bir şey işitilmiyor. Halk akın akın kiliseye doluyor, yağlı boya, sırmalı, süslü ve değerli tablolar altında ibadet ediyor, Rus musikisinin ağır besteleriyle ruhlarını dinlendiriyor. Batum'da tamamen Rus etkisi hakim. Kars ve Ardahan ovalarında olanca gücüyle hüküm süren Türklük ve İslâmlık, buralarda sönük bir halde. Batum adeta Rusyanın Karadeniz sahilinde Rus üniforması giymiş, Rus kültürüyle yoğrulmuş bir nöbetçisi. Beklediği topraklar eski Osmanlı toprakları . Buralarda yine Türkçe konuşuluyor, türkülerimiz söyleniyor, Türk'ün kolu çalışıyor, Türklük ruhu yaşıyor.

Batum civarı zarif sayfiyelerle süslü. Bahçelerinde güller, manolyalar, karanfiller, hanımelleri havayı mest edici kokularla dolduruyor. Burası renk ve kokulardan, güzellik ve intizamdan ibaret bir şehir. Sayfiyelerinde

emekli Rus generalleri, Rus büyükleri ve zabitleri oturuyor. Esasen bütün Kafkasya Ruslar için bir şiir ve rüya memleketi. Bu güzel beldeler yeşil ovalar, gölgeli ağaçları, meyveli bahçeleri, çağlayan sularıyla, karlı ovaların tatsız hayatından bezip-usanan ruhlar için biricik sığınma yeri. Çarların zalimane idaresinden uzak yaşamak isteyenler buralarda güzel dağlar, parlak bir güneş, ve sınırsız bir hürriyet bulabiliyorlar. Buralarda karlı dağların etekleri bahar. Yeşil çınarlarının gölgelerinde Kabartay kızları oynuyorlar, aşk ve hülya türkülerinin havalarını derin yeşilliklerden dökülen çağlayanların uğultularına karıştırıyorlar. Kafkasya Rusların en yüksek şairlerini büyülemiş... Lermentof bir şiirinde şöyle diyor:

"Sevgilim, benim önümde hazin Gürcistan şarkılarını söyleme. Onlar bana eski hayatı, uzak sahilleri hatırlatıyor. Vahşi nakaratların aklıma bozkırları, geceleri, ayın ışıkları altında uzaklarda yaşayan fakir bir kızın hayalini getiriyor. Seni gördükçe o güzel ve belirsiz hayali unutuyorum. Fakat şarkı söylediğin zaman, hayal gücüm onu hemen gözlerimin önüne getiriyor. Sevgilim benim önümde, hazin Gürcistan şarkılarını söyleme. Onlar bana eski hayatı ve uzak sahilleri hatırlatıyor."

Lermentof'un ruhunda derin hatıralar bırakan kızlardan bir çoğu da işte bu sahillerde. Petersburg'da, Moskova'da, Tiflis'te yetişen bu genç ve çalışkan kafalar, çoğunlukla Karadeniz'in yeşil sularını güller ve yaseminler arasından seyrediyorlar. Eski Osmanlı topraklarının değeri bilinmeyen, cehalet ve taassuba kurban giden nefis köşelerinde, Türklerin göremedikleri mesut bir hayatın zev-

kiyle sermest oluyorlar. Batum'daki kitapçı dükkanı, onlara Rus kültürünün bütün eserlerini tedarik ediyor. Ruslar büyüklerini biliyorlar, vatanlarının kültür ve sanatına hizmet edenleri sevgiyle bağırlarına basıyorlar. Fakir bir kunduracı bile camekanının önüne Tolstoy'un resmini asabiliyor. Oldukça tahsil görmüş bir kız Gorki'nin eserlerinden, Androyef'in yeni romanlarından, Dostoyevski'nin usta tasvirlerinden anlayışlı bir lisan ile bahsediyor.

Batum'da tamamen Rusca hakim...

Batum'da muhtelif ırklardan insan var. Limana yakın yerler tüccarla, laz kıyafetli Japonyalı, İranlı, Rum ve Çinli ahaliyle dolu. Ahalinin çoğunluğu Rusça biliyor. Batumda tamamıyla Rusça hakim. En büyük profesörler bile Rusçadan başka dil bilmiyorlar. Musevîlerden bir kısmı Almanca, Rumların çoğunluğu ise Türkçe konuşuyorlar.

Batum'da hayat geç vakit başlıyor. Saat dokuzdan on ikiye kadar mağazalar açılıyor. Ellerinde sepetler, kadın çoluk çocuk, hallerde sebze, domuz eti, turşu, meyve, et satın alıyorlar. Batum'un hallerinden biri kargir, diğeri ahşap. Harpten dolayı mağazalar boşalmış. Bazen ellerinde şişe, bakkal dükkanları önlerinde dizilmiş kadınlar görülüyor. Edepli ve terbiyeli şekilde ekmeklerini, karneyle verilen yiyeceklerini alıyorlar. Saat on ikiden dörde kadar tatil. Dörtten sonra sokaklar tekrar kalabalıklaşıyor. *Dunduğu Gorsakovsky Ulça'dan* bulvara kadar bütün cadde, ellerinde çiçekler, sevgililerini gözleyen zabitler, bulvar-

da kendilerini bekleyen sarışınlara kağıtlar dolusu kavrulmuş fındık taşıyan delikanlılar görülüyor. Ekseri genç ve zarif kadınlar ellerinde kağıt dolusu fındık, sevgilileriyle beraber sokaklarda yiye yiye dolaşıyorlar. Bütün bu kalabalık içinde en çok işitilen kelimeler:

- Haraşo, pajalusti... kelimeleri.

Akşama doğru bulvar gittikçe kalabalıklaşıyor. Denizin çakılları üzerinde iskemlelere uzanan kadınlar akşamın serinlikleri içinde mavi ufukları seyre dalıyorlar. Beride, çocuklar kumlar ve çimenler üzerinde oynuyorlar. Ötede kesik sarışın saçlarını geniş bir şapka ile örten genç bir kız, yakışıklı bir Gürcü delikanlısının koluna dayanmış, bulvarın kumları üzerinde şiir ve aşktan konuşarak, aygın baygın dolaşıyorlar. İşte böyle bir hayatı kayıtsızca seyreden, bulvarın ahşap gazinosunda ellerini masalara dayayarak sert ve ateşli sözlerle birbiriyle konuşan, bazen üzgün bazen malızun düşünen kimseler de var. Bunlar Osmanlılarla görüşmelerde bulunmak üzere Batum'a gelen, Gence'li, Bakü'lü, Tiflis'li, Karabağ'lı Müslüman Türkler. Hepsinin de yüzlerinde bir hareketlilik ve endişe izleri görülüyor. Hepsinde de yıllardan beri kendilerini pençesi altında ezen Rusların, bu baygınlık devrinden, geçici buhranından yararlanmak isteyen, onun yırtıcı dişlerine karşı isyan etmek ve silahlanmak özlemi var. Amaçları "Kafkasyanın bağımsızlığı değil, Osmanlılarla kesin şekilde birleşmek, bize katılmak."

Fikren hür ve dinen serbest yaşayan bu halk, Şiilik ve Sünnilik gibi basit mezhep ayrılıklarına tenezzül etmiyor. Şapka giymekle dini hislerin zeval bulmayacağına

kanaat eden bu zümre, milliyetçilik duygusunu her türlü kuvvetin üstünde görüyor. Batum, Kafkas sulh görüşmelerinin merkezi. Kah Gence'den Şeyhülislâm geliyor, kah halkın delegeleri Tiflis'e gönderiliyor. Toplantılar, görüşmeler, nutuk ve telgraflar birbirini kovalıyor. Kafkasyalılar Rus idaresinden kurtulma azmini bütün hareketleriyle belli ediyorlar. Onların nazarında Ruslar, anavatanlarını işgal eden gasıplar vaziyetinde. Şimdi bütün bakışlar Türklere çevrilmiş. Zavallıların bütün kusurları İstanbul'daki Türk idaresinin cinayetlerini ve soygunlarını bilmemeleri. Şairleri bile Kafkasya'ya, eski tarihi topraklara Türkleri davet ediyor:

Semalardan seçilmez Türk'ün mavi bayrağı
Yine eski şanıyla Türk yurduna dikilsin
İşte Tûran, işte yurt, işte Türk'ün otağı

Yabancıya düşemez duruyorken sen özün
Tarihlerde hep senin, reşâdetin hünerin
Yıldırımın, fırtınan okunurken sen niçin
Avrupaya karşı bir

Yersiz yurtsuz, esir tek boyun büküp durasın
Yüz yıllarca ezildin, ayaklandın yetişir
Yüz yıllarca ağlarsın

Yüzyıllarca hıçkırdın, duyulmadı hiç sesin
Şimdi haykır ve bağır bitmemişken nefesin.

Türklerin bu faaliyetlerine Ruslar tamamen kayıtsız. Hemen bütün Ruslar Bolşevik felaketi kalktıktan sonra, yine kendilerini toplayacaklarına inanıyorlar. Bu düşünce Rusyadan ayrılanlarda olduğu gibi, Ukraynalılarda bile var. Erzurum'da Ukraynalı bir kıza artık Rusyanın tamamen mahvolduğu bir Alman gazete muhabirince söylenince, beyaz kızılhaçlı baş örtüsünün altında parlayan siyah gözlerini dikerek şu cesur cevabı vermişti:

— Affedersiniz Mösyö. Rusya yıkılmadı ve yıkılmayacak. Esaslı kültürü, yüksek medeniyeti olan bir millet hiç bir zaman yıkılmaz...

Ruslar Batum'da içkiyi yasaklamış...

Batum'da hiç içki yok. Ruslar içkiyi tamamen yasaklamışlar. Fakat Batum'un şeker ve çayını taşıyan İttihatçı erkanı, ora halkını sarhoş etmeyi de unutmamışlar. Bir ay içinde her şey pahalanmış. Şeker hemen hiç yok gibi. Dükkanlardaki basmalar, patiskalar, sabunlar hatta ucuz lavantalar tamamen toplanmış. Gazlar kayık kayık doldurulup, İstanbul'a taşınıyor. Halk bir ay içinde adeta Türk idaresinden nefret etmiş. Sokaklar berbat. "Viyaniyasabur"un kamelyalar kokan zarif bahçesine bile gübreler yığılmış. Türkler şehre girdikleri zaman, onları ateşli bir şekilde karşılayan Müslümanlar, şimdi başlarını bile çevirmek istemiyorlar.

İstanbul'dan Batum'a gelen en kıymetli mallar, içki. Ruslar içkiye son derece düşkünler. Hatta pek ünlüdür:

Köylünün biri civar kasabalardan birine gider. Bir çift yeni çizme satın alır. Çizmelerine o kadar sevinir ki, şerefine bir kaç kadeh atıştırır. Kafasını epeyce tütsüler. Keyif haliyle uykuya dalar. O sırada hırsızın biri yeni çizmeleri görür. Herifin haberi olmadan ayağından çıkarır, savuşur gider. Biraz sonra oradan bir arabacı geçer. Görür ki, arabasının geçeceği yere biri uzanıp yatmış. Ayakları da tam yolun üzerinde. Derhal adamı uyandırır.

— Kalk ezileceksin, der.

Köylü gözlerini oğuşturur. Dirseklerine dayanarak başını doğrultur ve ayaklarına doğru şöyle bir bakar.

— Ben uyurken ayaklarımda yepyeni çizmeler vardı. Şimdi uyandım, görüyorum ki çırıl çıplak. Bunlar benim ayaklarım değil. İstersen çiğneyebilirsin, bana ne? der.

Batum'da artık bu mujiklerden [köylüler] eser kalmamış. Herkes bolşevik felaketinden kurtulmuş, şimdi karnını doyurmak endişesine düşmüş.

Batum'dan ayrıldığımız zaman cidden üzüntülüydük. Acaba İstanbul ne halde? Bir buçuk aydan beri telgraftan, mektuptan, gazeteden ve her şeyden mahrumuz. Karadeniz'in mühtiş dalgaları üzerinde çalkalanırken, aylardan beri özlediğimiz güzel İstanbul'u düşünüyordum. Boğazlardan girdiğimiz zaman, yeşil sahiller, durgun sular ruhumuzda sonsuz saadetler uyandırdı. Artık İstanbul'a kavuşmuştuk. Fakat o gün, İstanbul'un elemli günleriydi. Fatih semtleri dumanlar içinde. Talihsiz şehir, açlıktan öldüğü yetmiyormuş gibi, şimdi de hanümanı sönmüş, evleri yanmış, bedbaht sakinleri sokaklarda sürünmek felaketine uğruyor...

İKİNCİ KİTAP

İKİ KOMİTE
İKİ KITÂL

احمد رفیق

ایکی قوصیه ، ایکی قتال

استانبول
کتابخانهٔ اسلام و عسکری ، ابراهیم حلمی
باب عالی جاده‌سی
۱۹۱۹
مطبعهٔ اورخانیه

AHMET REFİK

İKİ KOMİTE İKİ KITÂL

İSTANBUL
Kitaphane-i İslam ve Askerî
İbrahim Hilmi
Bâb-ı Âlî Caddesi
Matbaa-i Orhaniye
1919

[MUKADDİME]

İki Komite İki Kıtâl Osmanlı tarihinin fecayii sayfalarından biridir. İkinci Sultan Abdülhamid'in istibdadına nihayet vermek için Rumeli'den çıkan isyanı müteakip devletin ayak takımı kimseler elinde geçirdiği on senelik yağma devrinin son safhasıdır. Osmanlı tarihinde filhakika pek karışık ve adeta nefretle yâd edilecek devirler vardır, fakat hiçbiri bu zorbalar idaresiyle mukayese edilemez. Hüsnüniyetle başlayan, neticede koca bir devletin izmihlaliyle nihayetlenen bu devir, Osmanlı Tarihinin en elîm sayfasıdır. Hiçbir zamanda Osmanlı milleti kendi efradı tarafından bu derece zâlimane bir gadre uğramamıştır. Hiçbir devirde Osmanlı Devleti dört beş zorbanın şekâveti yüzünden bu mertebe acıklı bir felakete giriftar olmamıştır. Hiçbir vakitte Osmanlı Padişahı, etrafında dökülen kanlardan, sönen hânümanlardan bîhaber, çekici bir saltanatın revnakları içinde, bedbaht milletinin felaketini idrak edemeyerek ceddinin mukaddes mirasını düşmanlara parçalatmamıştır. Sultan Mehmet Reşat devri Osmanlı Tarihinin en menhûs sayfasıdır.

Bu kitapta, insaniyetten başka hiçbirşey nazarı dikkate alınmayarak sırf hakikat tasvire çalışılmıştır. İnsanlar öldürmek, topraklar kapışmak, beşeriyeti kan ve ateş

içinde bırakmak için gösterilen ihtiraslar, nazarımızda külliyyen reddedilmiştir. İnleyen bir kalp, duyan bir ruh, güzel sanatları tebcil eden bir dimağ, daima muazzez, daima muhteremdir. Bu fecayii devirde Türklerden ve Ermenilerden elim bir surette hayatlarına nihayet verenler için ruhum mütesâviyen müzdariptir.

Bu kitap, fethedildiği mübeccel günlerden beri hiç bir düşman ayağı basmayan güzel İstanbul, İtilafçıların çizmeleri altında çiğnendiği bir zamanda yazılmıştır. Münderecatı bu devri yaşayanlarca, vakıa malûm şeylerdir, fakat yüz sene sonra, gelecek bir müverrih için bu ufak kitap, hakikati bütün fecaatleriyle gösterecek bir vesika olacaktır.

Büyükada
16 Kanunusâni [Ocak] 1919
AHMET REFİK

I

İKİ KOMİTE İKİ KITÂL

Eskişehir, 20 Eylül 1331(1915)

Eşkişehir'de bir sükûnet var...

Bedbaht Anadolu yine sefalet içinde inliyor.

Trenler dolusu asker, aç ve çıplak, sürü sürü ölüme (maktele) götürülüyor. Yine binlerce aile aç kalacak, binlerce masumlar yalın ayak, palaspareler [eski, püsküler] içinde, nafakasını otlarla temin edecek. Öksüz kalan yavrucakların bedbaht anaları, güya adalet için gönderilen gaddar memurların karşısında başlarını paçavralarla örterek, ayaklarında lime lime şalvarlar, toprak bellemekten şeklini kaybeden buruşmuş ellerini örtülerin altından uzatacaklar, analarını babalarını cehline ve ihtirasına kurban eyleyen hükûmetin mürtekip memurlarına yalvaracaklar, ağlayacaklar, sızlayacaklar, boyunlarından altınları koparılarak, evlerinden tohumlukları alınarak, tarlalarından öküzleri satılarak vergi namına gasb edilen paralarını ve haklarını hiç bir zaman hatırlarına getirmeyerek zalim bir hükûmetten sadaka, ihsan, atıfet dilenecekler...

Eskişehir'de bir sükûnet var. Osmanlı saltanatının ilk kahramanlık devirlerini yaşayan bu güzel belde, ömründe görmediği bir vazifeyi ifa edecek: Bir zamanlar saltanat tesisi için Sakarya ovalarından Bizans surlarına doğru akınlar eden kahraman Osman'ın, zaaf ve ihmal içinde yaşayan torunları, senelerden beri türediler elinde oyuncak olmuş şimdi saltanatını, payitahtını, servetini, saraylarını, camilerini, cehil ve hamâkatının kurbanı olan tebasını bırakarak kaçacak, saraylarının ve saltanatının debdebe ve ihtişamını terk ederek köylüler arasına sığınacak. Hazineyi Hümayun çoktan Konya'ya taşınmış. İstasyon civarındaki zarif Ermeni evleri bomboş. Servetiyle, ticaretiyle üstünlük gösteren bu anasır, hükûmetin emrine tabi olmuş, evlerini boşaltmış Eskişehir'in yukarı mahallelerine çekilmiş, şimdi bütün boşalan evler, kıymetdar halıları, zarif odaları, kapanmış kapılarıyla, adeta firarilerin teşriflerine muntazır.

Eskişehir'in en mûtena en güzel evleri istasyon civarında. Bu binalar; Almanların henüz duvarları badanadan mahrum dışı bile sıvanmamış mektebleri Sultan Mehmet Reşad'a, büyük bir Ermeni konağı şehzadegânâ, Sarısu köprüsü civarında kanarya sarısı renginde yan yana iki Ermeni evi Talat Bey'le dostu Canbolat Bey'e, içeride Ermeni mahallesinde muhteşem bir Ermeni köşkü, Topal İsmail Hakkı'ya, istasyona yakın oturmaya uygun bütün evler İttihatçıların en mühim ricaline tahsis olunmuş. Şehirde hafiyeler, jandarmalar, polisler istasyonda casuslar, herşey hazırlanmış. Gariptir ki, Sultan Abdülhamid'in hafiyelerini tel'in ederek milleti iğfal edenler, Eskişehir'e

kaçmazdan evvel ilk önce, konakçı müfrezesi makamında oraya hafiyelerini ve polislerini göndermişler. Zavallı Eskişehir halkı, bir zamanlar hak ve hürriyet namma Bayraktar Veli'nin bayrağı altında toplanmaya hazırlanırken, şimdi kalpleri intikam hırslarıyla dolu, aciz, zebûn, kuvvetten mukavemetten herşeyden mahrum İstanbul canilerinin gelmesine intizar ediyorlar.

Günler geçti. Porsuk suyu yeşil sazlar gümüş yapraklı söğütler, kokan çiçekler arasından akıyor, Sultan Süleyman-ı Kanunî'nin veziri Mustafa Paşa'nın Kurşunlu Camiî yukarı mahallenin evleri arasında parlak mazimizin dinî bir abidesi şeklinde, geçmiş günlerin azametini, kederli ve sıkıntılı gönüllerimize ilham ediyor. Karşımda yüksek bir tepe üzerinde, gurubun ateşleri içinde yükselen harap bir hisar,muazzam bir saltanatın metruk ve perişan bir şahidi gibi akşamın erguvani sisleri arasında kayboluyor. İstasyonda matemî bir faaliyet var: Bedbaht vatanın muhtaç evlaları arkalarında polis üniformaları, ellerinde kağıtlar, yaşamak, fakat zulme alet olarak yaşamak için bir şeyler yazıyorlar, hiç şüphesiz vatana ihanet edenlerin, altıyüz senelik bir devleti uçuruma sürükleyenlerin,mülevves hayatlarını muhafaza için çalışıyorlar, Eskişehir'e gelenleri kaydediyorlar.

Günler geçti. İstanbul'dan hiçbir gelen yoktu. Fakat ilk firari kafilesi Eskişehir'e çoktan yerleşmişti. Eskişehir'in kırmızı çarşaflı, nakışlı çoraplı, omuzları bohçalarla kamburlaşmış kadınların arasında, yüksek ökçeli iskarpinleri, ajurlu ipek çorapları, zarif çarşaflarıyla İstanbul hanımları da görülüyordu. Bütün İstanbul firarileri arasında

bilinen bir sima, herkesin nazarı dikkatini celp ediyordu: Arkasında siyah cüppesi, ayağında geniş şalvarı iri ve ak sakalıyla Eskişehir sokaklarında dolaşan bu zat, İstanbul halkının hidayetini, namusunu, şerefini, hakkını muhafaza için intihap değil, fakat İttihat ve Terakki'nin tayin ettiği muhterem bir mebusdu. Artık pek açık görülüyordu ki memlekette ahlak, metanet, şeref ve haysiyet kalmamıştı.

Osmanlı Payitahtı Eskişehir'e nakledilıyor...

Günler geçti. Ne haber, ne yâr, hiç birşey gelmiyordu. Fakat bu gelecekler yâr değil, darağacına çekilecek eşkiya idi. Memleket senelerden beri bu eşkiyanın istibdadı altında inliyordu. Vatanın izmihlâline Türklerin felaketine sebep olanlar, altı asırlık bir devleti altı sene içinde perişan eylediklerini kat'iyen düşünmeyerek açlıktan öldürdükleri Anadolu'nun kucağına kaçacaklardı. İstanbul halkı kendilerini felakete atan, ailelerini düşman unsurlarının tecavüzlerine bırakan bu gâsıb hükûmetin zulmüne el'an tahammül ediyordu.

İstanbul cidden tehlikede idi. Çanakkale müthiş kuvvetlerle sarsılıyordu. İstanbul'un zaptı İtilafçılar için pek mühimdi. Napolyon'un *"Cihan Hâkimesi"* adını verdiği güzel belde, İtilafçılar [İtilaf devletleri] tarafından zapt olunduğu takdirde, Almanya demir bir çember içine alınacak, Çar'ın mağlup orduları İngiliz ve Fransız kuvvetleriyle dirilecek, beşeriyeti kan ve ateş tufanına boğan müthiş harp, bir an evvel sona erecekti. İstanbul'un alın-

ması bütün Osmanlılık ve Türklük için büyük bir felaketti. İstanbul halkı için hakiki tehlike, şehre girecek düşmanlar değil; asırlardan beri Osmanlı namı altında yaşayan, Osmanlıların cehlinden ve idaresizliğinden zarar gören, şimdi düşmandan ziyade Türk izmihlaline yardım eden Rumlar ve Ermenilerdi. Osmanlı kalplerinde Fransızlara muhabbet, İngiliz seciyesine hürmet bâkiydi, birkaç seneden beri devam eden harp bu itimadı bir türlü söndürememişti; hemen Türklerin ekseriyeti Alman ittifakını kalben tel'in ediyorlar fakat, hükûmetin igfalatına kapılanlar bu ittifakı Harb-i Umumî felaketinden kurtulmak için yegane çare telakki ediyorlardı. Hatta medeni düşmanların silahtan, haktan, saadetten mahrum yaşayan halka birşey yapmayacaklarına da eminlerdi; onlar için en müthiş düşmanlar, birlikte yaşadıkları unsurlardı.

Balkan Harbi buna parlak bir misaldi: Yunanlılar girdikleri şehirlerde Türk unsurunu imha etmişlerdi; şehirleri yakmışlar, milliyet iddiasında bulunacak hiç bir fert bırakmamışlardı. Osmanlı tebasından olanlar daha harbin başlangıcında Yunan ordusuna kaçmışlardı. Kaçmaya muvaffak olamayanlar da savaşın en kızgın zamanlarında iltihak eylemişler, Osmanlılardan aldıkları kurşunlarla bedbaht Türk unsurunu imhaya çalışmışlardı. Gayrimüslüm unsurların istilacı düşmanla birleştikleri, bir sene evvel komşu sıfatıyla yaşadıkları Türkleri süngülerle, bıçaklarla imha eyledikleri fecayii, menkıbeler şeklinde işitilmişti. İstanbul'da namus, ırz, mal, can hemen her şey tehlikede idi. Bir zamanlar "Yaşasın!" nidasıyla kendilerine katiller hazırlayan halk, şimdi onların zulûmlerine ve cehaletine kurban olacaktı.

İstanbul halkı bu felakete müstehaktı, fakat arada masum, tarafsız, günahsız bir çoğunluk vardı. İttihat hükûmeti bu çoğunluğu hatta bütün İstanbul halkını nazarı itibara almamıştı: Onun için yegane çare kaçmaktı, zelilâne olsa bile yine kaçacak, vatan batsa yine kaçacak, Türk unsuru müzmahil olsa yine kaçacak, kanlı elleri, cahil dimağı ile katiller gibi firar edecekti. Yegane maksat kendilerinin kurtulmasıydı, halk isterse düşman ayakları altında çiğnensin, aileler süngünlerle perişan edilsin, masum yavrular, afif kadınlar bıçaklar altında can versinler, onlar için bunun hiçbir önemi yoktu.

Bu güzel vatanın hiç sahibi yok mu?..

Günler geçti. Fakir Anadolu çıplak evlatlarını, bağırları yanık çocuklarını serhadlere gönderdi. Çanakkale'nin dar cephesinde yüzbinlerce Osmanlı göğüslerini açtı. Kanlı sinelerini sakat uzuvlarını, kesik kollarını bedbaht vatanı kurtarmak için siper etti. Çanakkale'nin dar cephesinde Osmanlı cesetlerinden siperler vücuda geldi. İstanbul'da saltanat sürenler bu kanlı cesetler, gövde, baş, kol, bacak yığınlarından mürekkep mukaddes bir siper gerisinde en şen'i zulümleri icra etmekten geri durmadılar. Bu kolların sahiplerini, bu cesetlerin yavrularını, bu başların fazl ü kemâline muhtaç olanları İstanbul'da açlıktan öldürdüler. İnsanlık tarihi böyle bir zulüm kaydetmemişti.

Bu güzel vatanın hiç bir sahibi yok muydu? Padişah mı? Heyhat!..

Osmanlı tahtını hemen altı senedir Sultan V. Mehmet *[Sultan Reşat]* işgal ediyordu. Bu işgal, Osmanlı devleti için bir felaketti. Osmanlı idaresinde padişah mühim bir unsurdu. Memleketin muhteris ve cahil kuvvetlerine karşı yegane nâzım padişahtı. Padişah nüfuzunun azalması Osmanlılar için daima felaketi mucip olmuştu. Sultan V. Mehmet devri, bir dereceye kadar, Sultan dördüncü Mehmet'in ilk devirlerini andırıyordu. O zamanlarda bir kaç türedi, hamiyyet kisvesine bürünerek, Sultan İbrahim'in zulümlerine karşı isyan etmişlerdi. Fakat hükûmet ellerine geçer geçmez, Sultan İbrahim zamanını halka mumla aratmışlardı. Sultan V. Mehmet devri bundan da beterdi. Ağalar saltanatı o zamanlar ancak iki üç sene devam etmişti. Sultan Beşinci Mehmet'in saltanat devri ise, fasılasız altı senedir devam ediyordu. Memleket çöküntü içinde idi. Otuzüç padişahın altı asırda kanlar dökerek fethettikleri kişverler [ülkeler], Sultan Beşinci Mehmet'in altı senelik devri saltanatında zulüm ve ateş içinde yerle bir olmuşdu. Kahraman Yavuz'un şükran secdesine kapanarak gözlerinden yaşlar dökerek nail olduğu Hilafet de tehlikeye uğramıştı. Cehl ve şekavet İslâmiyet rabıtasını bozmuştu. Hint'te ve Çin'de, Afrika'nın ücra çöllerinde Halifenin bir işaretine baş eğenler, şimdi hak ve adalete riayet eden, refah ve saadetlerini temin eyleyen İngilizlerin emirleri altında Halife ordularını hezimetlere giriftar ediyorlardı. İslâmiyeti asırlarından beri yücelten Osmanlılar, bir avuç eşkiya elinde oyuncak olmuşlar, İslamiyetin temelini eleriyle yıkıyorlardı.

Vatan düşmandan her darbe yedikçe, Osmanlı sinesi düşmanın müthiş mermileriyle kanlar içinde delindikçe, Sultan V. Mehmet, Hırka-ı Saadet Dairesine gidiyor, ak sakalı, mavi gözleri, titrek elleriyle secde-i niyaza kapanıyordu. Padişahın masum kalbinden çıkan münacaat sadaları, Hırka-i Saadet'in altunlar, yaldızlar, sırmalar, yeşil ipekleri, göz alıcı [nazar-firib] çinilerle müzeyyen duvarlarına aksettikçe, elim bir aks-i sada, cülûsunun ilk günü, yine aynı mahalde Sultan V. Mehmet'in lisanından çıkan bir duanın akisleri bu mukaddes mahallin kubbeleri üzerinde acı bir matem sadası gibi işitiliyordu.

— Yarab? bana hal'i felaketini gösterme...

Sultan Reşat devrini görenlerin
Abdülhamid'den af dilemesi lazımdı...

Fakat artık hal'e lüzum kalmış mıydı? Osmanlılığın, hatta Türklüğün asırlardan beri parlak ve muhteşem bir surette devam eden saltanat ve istiklali, düşman süngüleriyle hal edilmiyor muydu? Sultan V. Mehmet dindar, müşfik, halim, maarif sever bir padişahtı. Fakat Sultan Abdülmecid'in talihsiz şehzadesi yüksek meziyetler gösterecek metanete malik değildi. Züht ve takvası, safvet-i kalbiyesi, hatta *"melek hasletliği"* milletin saadetini temin edemiyordu. Bunun için başka faziletler başka meziyetler lazımdı. Sultan V. Mehmet'in ecdadından bir padişahın, Sultan dördüncü Mehmet'in yedi yaşında gösterdiği cela-

det ve metaneti yetmiş yaşında bile gösteremiyordu. Osmanlı tarihinde bu beceriksiz, zalimane, kahharâne devre nazire olabilecek hiç bir devir yoktu. Hiç bir devirde padişah bu derece nüfuzsuz değildi. Hiç bir devirde şirretler, evlad-ı vatanın masum ve cevval olanlarını bu derece hainane bir zulümle dar ağacına çekmemişti; hiç bir devirde ahlak ve muhit bu derece tefessüh etmemişti. Hiçbir devirde Osmanlılar bu derece sahipsiz kalmamışlardı. Hatta Sultan dördüncü Murad'ın zulmüne, Sultan İbrahim'in hafifliğine mahkum olanların miktarı bile bu derece yüksek değildi. Hiçbir padişahın cülûsu, vatandaş cesetleriyle, insan na'şlarıyla tebcil edilmemişti. *Sultan Abdülhamid'in zalimane idaresi, bu yolsuzluk devri yanında siyaset ve medeniyet noktai nazarından salim bir devirdi. 10 Temmuz Hadisesini müteakip Sultan Abdulhamid devrini terzil edenler için,artık af dilemek farzdı. Abdülhamid devrinde en ziyade nazar-ı dikkate alınacak şey, padişahın şahsıydı. Fakat padişah birdi.* Şimdi bir sürü türedi Sultan V. Mehmet'in taht ve saltanatına nüfuzlarıyla, istibdadlarıyla iştirak ediyorlardı. Sultan V. Mehmet bu istibdadın farkında değildi. Bir zamanlar Özi Kalesi'nin sükûtu Sultan Abdülhamid-i evvelin vefatına sebebiyet vermişti, şimdi Osmanlı vatanının en kıymetdar parçaları düşman eline geçiyor, Sultan V. Mehmet memleketin felaketinden habersiz, idam fermanları imzalıyordu. Halk, Sultan V. Mehmet zamanını elim uğursuzluk devri telakki ediyordu ve bu telakkisinde haklıydı. Sultan Abdülhamid'in cülûsunda ağaçlara fenerler asılırdı, Sultan V. Mehmet'in cülûsunda sararmış, yalınayak başı açık insan naaşları, zabitlerin, as-

kerlerin, münevver fikirli gençlerin cesetleri asılmıştı. Altıyüz senelik Osmanlı tarihinde İstanbul'u tarümar eden mütevali yangınların müthişleri Sultan V. Mehmet devrinde vukua gelmişti. Halk perişan, payitaht ateşler içinde yanıyordu. Kalpler dilhun devletin şeref ve haysiyeti cehl ve mezalim altında ser-ni gûn idi. [talihsiz].

Halkın nazarında İttihatçı felaketinden kurtulmak için yegane çare, Osmanlı tahtına iyi ve kötüyü ayırmaya muktedir, vatana ve millete acıyan, Osmanlılığın şeref ve namusunu, pirlik hırsına feda etmeyen bir padişahın geçmesiydi. Sultan V. Mehmet bu evsafa malik değildi. Sultan Abdülhamid'in sürülmesine hiç ses çıkarmayan, damadının bile hiç bir cürmü olmadığı halde İttihat yöneticileri tarafından idamına rıza gösteren Padişah, memlekete hizmet edenle etmeyeni fark ve temyizden acizdi. İttihatçıların sükûtunu mualiflerine karşı alkışladığı halde, bir gün sonra İttihatçıları sahiplenmekten [temelluktan] geri durmamıştı. Millet için necât ve selamet çaresi yoktu. Padişahın azminden ve idrakinden umut edilecek hiçbirşey kalmamıştı. Yalnız ikinci bir umut kapısı vardı, o da Âyân ve Mebusandı.

Fakat bu umut hepsinden zayıfdı. Âyân ve Mebusan Meclisleri muayyen bir fikir ve vatanın selametine hadim endişeleri temsil edecek mahiyette değildi. Bununla beraber Âyânın Mebusandan ziyade bazı hallerde celadet gösterdiği de görülüyordu. Âyân azası, memleketin ilmen ve fikren yüksek simalarından terekküp etmiyordu. İlk teşkilinde bir dereceye kadar güzide ve yaşlı simalardan terekküp eden Âyân, bilahere Sultan Abdülhamid devrinin Şû-

suçları bu ağır ve vicdanî vazifeden istifa etmemeleri, zulme karşı milletin hukukunu müdafaa edememeleriydi. Mebusu bulundukları milletin hukukunu alenen Heyet-i Umumiyede müdafaa etmemekte onların da kusurları vardı. Mamafih bu ihtimal yalnız Türk mebuslar da değildi. Rum ve Ermeni bütün mebuslar, müvekkillerinin hukukunu müdafaada tembellik gösteriyorlardı. O derecede ki, milletdaşlarının ne tehciri, ne katli hiç bir gayri müslüm mebusun itirazına mucip olmuyordu. Milletin selamet ve kurtuluşu uğrunda hayatını tehlikeye koymaktan ve necibane bir celadet göstermekten hemen herkes ictinab ediyordu. Halkın münevver fikirlileri, hakikate vakıf sınıfları, mebusların bu hareketlerini nefretle telakki ediyorlardı.

Bizans bile bu kadar tefessüh etmemişti...

Osmanlı saltanatını ele geçirenler, hiçbir hakka hiçbir hidemata mukabil olmadığı halde, Osmanlı mülkünü adeta temelluk etmiş gibiydiler: Kasıp kavuruyorlar, milletin hazinesini israf ediyorlardı. Bütün bu felaketlere karşı halkta ufak bir isyan eseri, kalben müessir bir galeyan bile görülmüyordu. Bir zamanlar İttihatçıların intihap arabaları peşinde, ellerinde bayraklar, önlerinde zurnalar kan ter içinde koşan halk, şimdi açlıktan ölüyordu. En büyük kısmı ise elleri bağlı, peşlerinde aç ve sefil bir aile, kurbanlık gibi davul seslerine koşuyor, türedilerin saltanat ve ihtişamını takviye için cesetlerinden siperler teşkiline gidiyordu. Bu felaketten en ziyade zarar görenler bedbaht ve fakir Türk halkı idi.

İrtikap rüşvet aleniydi. Rum, Ermeni, Selanikli mağaza sahipleri bakkal çırakları, üç-dört aylık bir gaybubeti müteakip, para kuvvetiyle tebdil hava alıyorlar, beyaz *prostelalarıyla* (!) tekrar meydana çıkıyorlardı. Bu seferlik ticaretlerini yalnız, garip ve kimsesiz bir ailenin, etrafında öksüzleriyle beraber ağlaşan kimsesiz bir kadının acı çığlıkları ihlal ediyordu. Bazen bu çığlıklar da, zengin mebusların, harp zenginlerinin zevk ve darbeleri arasında kayboluyordu. Bizans bile sükûtunun son günlerinde bu derece tefessüh etmemişti. Memlekette merhamet, insaf, mürüvvet hiç birşey yoktu. Sokaklarda halk açlıktan ve kederden ölüyor, uçuk benzi, mecalsiz adımlarıyla ailesinin nafakasını tedarik için giderken, caddelerin izdihamları otomobil darbeleriyle yarılıyor, kâh bir kadın otomobil altında parçalanıyor, kâh bir fakirin kolu kopuyordu. Harpte ölenler yetişmiyormuş gibi, İstanbul sokaklarında da fakir halkın parelendiği görülüyordu. Bu aşikar zulumlere karşı, herkes mutî ve münkâd boyun eğiyordu: Halkın zalimlere karşı isyanı müşkildi, bunun da muhtelif sebepleri vardı.

Evvela, memlekette aynı fikir etrafında toplanan kitleler mevcut değildi. Ticaret ve ziraatle servetlerini temin edenlerin miktarı azdı. Hemen herkes maişetini hükûmetin yardımıyla temine çalışıyordu. Hükûmet kuvveti olmadan yaşamak, servet sahibi olmak hatta canını bile kurtarmak müşkildi. Bu sebepten bir kısım halk hükûmete metbu oluyor, Cemiyete [İttihat-Terakki] intisab ediyor, istemeyerek İttihatçıların kuvvetini artırıyordu. Mamafih bu suretle İttihada dahil olanlar arasında memleke-

tin yuvarlandığı uçurumu gören muharrirler, mütefekkirler tacirler de pek çoktu.

Saniyen, İttihat ve Terakki orduda ekseriyeti kendisine alet etmişti. Siyasi bir alet olan ordunun, yüksek ve milli bir kıymete haiz olamayacağı tabiiydi. Zabitandan mutasarrıflar valiler, sefirler, tayin edilmesi Cemiyete mensup zabitanların arkadaşlarından evvel terfi etmeleri, orduda tabiaten zayıf ve ihtiras sahibi olanların Cemiyete intisabına meydan vermişdi. Talat'ın otomobilinde bir kaç ay yaverlik eden jandarma zabitanlarını bir müddet sonra valilik mevkiinde görenler, ya aynı saadete nailiyet arzusuyla intisaba çalışıyorlar, veyahut kalplerinde derin bir düşmanlık hissederek askerlikten ve vazifeden nefret ediyorlardı. Bu hal ordunun kuvve-i maneviyesi üzerinde kötü bir tesir hasıl ediyordu. Halbuki bir ordunun siyasetle uğraşmaması üss'ül-esastır. Ordu, yalnız bir vazifeyi bilmelidir: Vatanın müdafaası. Ordu, menfaatlerini telif için toplanan, siyasi entrikalarla rakiplerini devirmeye çalışan fırkaların elinde alet olamaz. Herhangi bir hükûmette ki, silahlı kuvvet siyasete, fikre, sosyal hayata hakimdir; orada istibdat, izmihlal muhakkaktır. Abbasilerin, çöküşüne sebep hassa askerleridir. Roma İmparatorları, imparatorluk nüfuzu Pretoryanlara geçtiği tarihten itibaren sükûta mahkum olmuşlardır.

Bu hakikatler İttihat erkanınca nazarı itibara alınmıyordu. Kuvvetin çoğalması, taraftarların artması, onlarca müvaffakiyete en birinci vasıta telakki ediliyordu. Bu sûretle İttihatçılardan ve halktan mürekkep olmak üzere iki

fırka vücuda geliyordu. Fakat İttihadın teşkilatı var, ahalinin ve bîtarafların hiç bir teşkilatı yoktu.

Kabakçı Mustafa'dan daha pespayeler...

10 Temmuz [1908 İkinci Meşrutiyetin İlânı] hadisesinden beri memleketin başından İdare-i Örfiyye eksik olmamıştı. Meşrutiyet lafzan mevcuttu. Kanun-u Esâsi hemen her icraatta payımal ediliyordu. Hükûmet adalete ve kanuna yaklaşamıyordu. Esasen mevcudiyeti gayri kanuni ve gayri meşruydu. Hemen iki kişi Talat ve Enver, nüfuzları, istibdatları ve yalanlarıyla koca devleti parmaklarında çeviriyorlardı. Memleket sahipsizdi. Halk, hatta halkın en münevverlerinden bir kısmı, riyakarlıkta cahillere bile taş çıkarıyorlardı. Bazıları Talat'ın dehasından bahs ediyorlar, en ateşli edibleri bile, *"İkinci Yavuz"* diye, muhterem bir hâkânın namını tahkir ediyorlardı. Talat'ın dehasını tebcil ederek, manzume bile inşâd edenler vardı. Bütün bu deliller ve tezahürler gösteriyordu ki, Talat'ın yaşadığı muhit Kabakçı Mustafa'nın yaşadığı muhitten daha pespaye, daha zelildi. Kabakçıya veya Patrona Halil'e hiç bir kimse manzume yazmamıştı. Hiç bir türedi İstanbul muhitinde bir kaç aydan fazla yaşamamıştı. Çünkü muhit daha namuskârdı, çünkü padişah memleketine sahipti. Çünkü saltanat gayrı meşru kuvvetleri tepelemekte ananevi bir celadet gösterir; Hanedan, hukukuna tecavüze asla tahammül edemezdi. Şimdi hanedanı avuçları içine alan, hanedana sihriyetler peyda eden türediler, padişaha bile ehemmiyet

vermiyorlardı. Selanik'ten Beş Çınar Kahvesinden gelme bir sergerde bütün memlekete hakimdi.

Talat Paşa'nın cehli ve 20. asrın İbşir Paşası...

Kabinede en ziyade nüfuz sahibi Enver, Talât ve Cemâl idi. Sadrazam Sait Halim Paşa zevahiri kurtarmak için sadarete getirilmişti. Yirminci asrın İbşir Paşası hiçbir nüfuza haiz değildi. Bütün sadaret bütün idare ve nüfuz Talât'ın elinde idi. Talât'ın siyaset ve idarede müsteşarı, mebusana tayin olunan, ifayı vazife halinde inzibat neferini katleden, İttihatcı zabitler tarafından hapisten kaçırılarak Dahiliye Nezaretine kadar yükselen ihtiyât zabitiydi. Bu zat, İttihatçılar arasında büyük bir diplomattı *[İsmail Canbolat kastedilmekte].*

Var kıyas et vüs'âtı, deryayı rahmet neydü gûn

Talât'ın cehli, etrafına toplananlarca da malumdu. Hakkındaki methiyeleri de katiyyen samimi değildi. Fakat menfaatlerini temin için Talât gibi bir sergerdenin, re's-i kârda *[başta, iktidarda]* bulunması kendilerine kuvvet teşkil etmesi, onlar için lazımdı. Binaenaleyh kendilerinde bile mevcut olmayan hususları Talât'ın şahsında mevcut göstermek, cahil zorbanın arkasında müreffehce yaşamak, mebus olmak, ticaret etmek yüksek maaşlı arpalıklar elde etmek için halkı iğfalden geri durmamak menfaatleri icabıydı. Öyleleri vardı ki, hapisten mahkumları kaçırırlar, hiçbir cezaya düşmedikleri gibi, mükafaata bile nail olur-

lardı. İttihadın bütün cinayetleri cezasız kalırdı. Bir yazar veya memleketin selameti, saadeti namına gerçekleri söyleyen, İttihadın şekavetlerini telin eyleyen namuslu ve muhterem bir zat, öldürüleceği zaman, içlerinden bir zabit bu gaddarane vazifeyi deruhte eder, cinayetin nerede ve nasıl ifa edileceği belirlenir, o mıntıkada polis de işten haberdar edilirdi. Bedbaht adam, kalbi vatan endişesiyle müteessir, evine veya vazifesine giderken katil bir kurşunla yerlere serilirdi. Ertesi gün gazetelerde uzun uzadıya katilin izi aranır, tabiki birşey keşfetmek kabil olmazdı. Hükûmetin ve zabitanın yardımıyla yapılan bu cinayetler hep cezasız kalır, hiçbir ceza görmeyeceğine emin olan zabit de, İttihat Fedaisi namıyla himaye olunurdu. Bu katillerin içinde paşalığa ve mebusluğa bile çıkanlar vardı. Bu şerait dahilinde, mahbusları bekleyen İttihaçı jandarmalara, inzibatı temine memur polislere, adaleti ifaya memur şahsiyetlere, orduya, İttihatçı hükkâma, hiç kimseye itimat olunmazdı. İttihat dışında yaşayan millet efradı için hak, adalet, refah, saadet hiçbir şey mümkün değildi.

Turancılık ülküsü İttihatçılarındır...

Ahalide ittihadsızlık, devlet ricalinde vukufsuzluk pek aşikardı. İttihad haricinde kalan eski devir ricali, azimden ve asrın terakkiyatını idrakten mahrumlardı. Abdülhamid devrinin saray bendeliğiyle bu müzebzeb [karmakarışık] ve perişan devleti kurtarmak mümkün değildi. Binaenaleyh, İttihatçıların azimleriyle beraber cehilleri,

eski ricalin temkinleriyle beraber azimsizlikleri, halkın münevver fikirlilerini ve tarafsız ricalini dilhun edecek mahiyette idi. Adam kıtlığı [kaht-ı ricâl] pek barizdi. Ermeniler ve Rumlar memleketin bu halinden tamamen ümitsiz ve intikama hazırdılar. Fakat Ermenileri teselli eden yalnız bir ümid vardı, o da Türkiye'nin bu idare ile her ne surette olursa olsun bölünmeye uğrayacağı ve kendilerinin artık büsbütün kurtulacaklarıydı. Mamafih bu idareden Türkler de bîzârdı, fakat onlar için ne bir istinadgâh, ne bir istiklal arzusu, hiç bir şey yoktu. Türk, kendi vatanında da en aciz, en istinadsız bir kuvvetti. Selanikliler bile Türkü, İslâmiyet kisvesi altında iğfal ediyorlardı. Türklerden ziyade Musevilerle teşriki mesai eden dönmeler, mağazalarında Musevi kullanırlar Türk bulundurmazlardı. Bu hakikati iktidarda bulunanlar da kısmen anlamışlar, Rumların Yunanlılık, Ermenilerin Ermenistan, Arapların Araplık meselelerine karşı onlar da bir *Turancılık* meselesi ortaya çıkarmışlardı.

İttihatçıların bu gayeler peşinde koşmalarına en ziyade tesir eden sebep, kendilerinin Rumeli'de Yunanlılara ve Bulgarlara karşı çetecilik yapmış olmaları, Bulgar ve Yunan usullerini örnek almalarıydı. Bulgarlar kendilerine hasım unsurları nasıl ki, kökünden temizlerlerse, Yunanlılar Makedonyadaki İslâmları nasıl ki kılıçtan geçirirlerse ve Ermenileri de aynı felakete düçar eylemeyi düşünürlerdi. Boykotajlar, milli ticaretler bu düşüncenin başlangıcı gibiydi. Fakat milli ticaret, Türk unsurunun saadetine medar olmaktan ziyade felaketini hazırlamışdı. Topal İsmail Hakkı'nın askerlikten ve baytarlıktan müstağni genç müteahhitleri, milliyet muhabbetlerini sokak muhabbetleriyle

mezc edecek takımdan kimselerdi. Bunların peşlerinde bir Musevi, bir Rum veya bir Ermeni güya millet namına ticaret ediyorlardı. Önceleri yalnız Ruma kâr veren levazım, şimdi birde Türk ortağına menfaatini vermeğe mecbur oluyordu. Cemiyet müntesiplerinin ticarete atılması ise artık ihalelerde, müzayedelerde ortaklıklar meydana getiriyor, zavallı millet harbin en acı felaketleri içinde kesesini boşaltmak mecburiyetinde bulunuyordu. Bu zulüm hiçbir milletin tarihinde görülmemişti.

Harb-i Umûminin başlangıcı Turan emelleri için adeta tatbikat mebdei yerine geçti. Maarif Nezareti bu fikirlerin kör bir aleti oldu. Bir zamanlar müzeyyen sahnelerde *"Ey yeni Turan, sevgili ülke, sana yol nerede?"* diye ağlayanlar ve yığılanlar için, artık Turan yolu açılmıştı. Anadolu'yu , hakiki Türklük merkezini düşünen bile yoktu. Turanda yaşayanlar Moskof saflarında harp ediyorlardı; halbuki vatan, Anadolu'dan gelen aç, perişan, yalın ayak, bedbaht babayiğitlerin üryan sineleriyle muhafaza ediliyordu. Turanda yaşayanlar, Rusların en muntazam vesaitiyle iaşe olunuyorlardı; Anadoluda kalan dul kadınlar ihtiyar analar toprak kulubelerde ot yemekten, kanlı göz yaşları dökmekten başka bir şey yapmıyorlardı. Turanda yaşayanlar, Moskofların Osmanlı idaresinden yüzbin kere muntazam ve adilane idaresi altında namuslarını, canlarını ve mallarını muhafaza ediyorlardı. Anadolu'da yaşayan Osmanlı Türklerinin ise altlarından kilimleri alınıyor, pazarlarda haksız yere pırtıları satılıyordu. Anadolu irfansızlıktan, okulsuzluktan, kanunsuzluktan, adaletsizlikten ölüyordu. Her şeyden evvel bu aç halkı doyurmak, her şeyden önce bu cahil ekseriyeti okutmak, bu biçare kavmi bu

yatın, ilmin, maarifin, medeniyetin saadetlerinden hissedâr etmek lazımdı. Türk gençlerinin gayesi Osmanlı Türklüğü olmak lazımdı. Bu gaye takip edildiği takdirde Osmanlı Ermeni'si, Osmanlı Rum'u da kendi irfaniyle meşgul olabilir, Osmanlılık namı altında bütün unsurlar kendi tekamüllerine çalışırlardı. Türklerin birlikte yaşadıkları unsurlara hakim olabilmeleri, ancak onlardan irfanen medeniyeten yüksek olmalarıyla kabil olabilirdi. Yunanistanı zabteden Romalılar, kılıçlarıyla hakim oldukları milletin irfanına, bilzaruri mağlup olmuşlardı. Hususiyle bu fikrin siyaseten husulüne coğrafi durum, devletin zaaf ve karışıklığı da maniydi. Bu fikir olsa olsa manevi bir rabıta ile kuvveden fiile geçebilirdi. Umumi Türklük fikrinin intişarı için bir merkeze, bir mihraka ihtiyacı vardı. Almanya buna parlak bir misaldi. Bütün Almanya'nın Prusya etrafında toplanması hiç şüphesiz Prusya'nın yüksek bir irfana mahirane bir siyasete malik olmasının neticesiydi. Keza Rus idaresinde bulunan Türkler, Osmanlı Türklerinden daha ziyade vahdet fikrini anlamışlardı. Osmanlı Türkleri ise İttihatçıların tarafgirane, fırka hislerine, fırka ihtiraslarına tabi idareleriyle eski medeniyetlerini, hasletlerini vekarlarını bile kaybediyorlardı. Özellikle yirminci asır hakiki bir milliyet [milliyetçilik] asrıydı. Bu asırda temsil düsturlarının tatbiki imkan haricinde idi. Avusturya-Macaristan buna en yakın bir misaldi. Avusturyalıların Macarlara ve İslavlara irfanlarını kabul ettirmeleri imkan haricinde idi. Lisanını, edebiyatını, tarihini bilen bir millet için başka bir milletin kültürünü kabul etmek bir nevi intihardı. Yirminci asırda buna hiç bir milletin uymayacağı tabiiydi. Bütün Avrupa milliyet cereyanlarıyla kaynaşıyordu.

Özellikle bu irfanını imha ile ifna ile idame etmek aşikar bir cinayetti. Romalılar kadar büyük topraklar fethine muvaffak olan eski Osmanlılar, bu şiddetli tedbire tenezzül bile etmemişlerdi. Evvela İslâmiyet buna şiddetle engeldi. Saniyen, idarelerinde bulunan kavimlerin kendilerine karşı isyanını hatırlarına bile getirmezler, kuvvetlerine ve nefislerine itimat ederlerdi. Kafkas dağlarının kuzey eteklerine kadar ilerleyen Osmanlı paşaları bu hat üzerinde sakin Ermenilerden hiç bir ferdin burnunu kanatmamışlar, bilakis köylünün mesaisinden ve faaliyetinden ordunun muzafferiyeti, vilayetin umurunu temin için pek çok istifade etmişlerdi. Türk, Ermeni, Rum, büyükleri Osmanlı namı altında kibarane, necibane bir hayat sürer, her unsur istidad ve kabiliyetine göre Osmanlı idaresinin muhtelif şubelerinde dirayet gösterirdi.

Yukarı sınıf bu vaziyette olduğu gibi Anadolu'nun muhtelif noktalarında da Müslüman ve gayrımüslüm unsurları, şeklen şöyle dursun lisan itibariyle de birbirinden fark etmek gayet zordu. Bütün unsurların, birbirlerine mütekabil emniyetleri vardı. Van'ın ücra köşelerinden İstanbul'a gelen Ermeniler, ayvazlık hizmeti için kibar konaklarına girerler, haremin itimadını kazanırlar, adeta aile erkanından sayılırlardı. Ermeni sanatkarları, Osmanlı sanatının en nefis örneklerini vücuda getirirler, ortak kültüre hizmet ederlerdi. Bu hal, Osmanlı vatanında yaşayan unsurlar, millet emelleri peşinde koşuncaya kadar bu tarzda devam etmişti. Fakat Avrupa'nın Türkiye işlerine müdahelesi, Türkiye'den menfaat ve imtiyazlar koparmak için gayrı müslim unsurların koruyucusu sıfatını takınması, bu durumu son derece sekteye uğrattı. Buna Osmanlı

idaresinin karışık ve perişan bir halde devam etmesi de icrayı te'sirden hali kalmadı. Asıl en birinci sebep de bu idi. O zamana kadar, namı altında reayalığı kabul eden unsurlar, kendilerine hariçte bir hami gördüler, tarihlerini ve geleneklerini öğrendiler. Osmanlıların parlak devirlerinde Avrupa kültürü onlarca meçhuldü. Bütün unsurlar Osmanlılıktan yüksek bir kültüre sahip değildi. Şimdi, Avrupa'nın fikir cereyanları onları da uyandırdı. Tanzimat ve Islahat fermanı Hıristiyanların da hukukunu temin etti. O tarihten itibaren Türklerin de Avrupa medeniyetini anlamaları, milliyet cereyanları için de kendi mevcudiyetlerini temine, kültürlerini geliştirmeye çalışmaları lazımdı. Buna muvaffak olmak içinde ilim, hak, adalet, kanun lazımdı. Teessüf edilir ki, bu cihet ihmal edildi. Özellikle İttihatçılar bu tarihî gerçeklere Yunanlıların ve Bulgarların amelî usullerini tercih ettiler. Harb-i Umûminin zuhuru bu emellerini bir kat daha kolaylaştırdı. Harbin ilk zamanlarında Ermenilerin muhaberatı, gizli fikirlerini büsbütün meydana çıkardı. Ekseri mektuplarda Türklerin artık bu harpte mahvolacakları, Ruslara elden geldiği kadar yardım edilmesi tavsiye ediliyordu.

Van kıt'ali olayların başlangıcıdır...

Nihayet Ermenilerin Van kıt'ali, askeri hareketlere mâni olmaları, İttihatçıların milli gayeleri için mühim bir fırsat vücuda getirdi. Adil ve kuvvetine güvenen bir hükûmetin böyle bir vaziyet karşısında yapacağı şey, hükûmet

aleyhine isyan edenleri tecziye eylemekti, fakat İttihatçılar Ermenileri imha etmek ve bu suretle *Vilâyât-ı Sitte* meselesini de ortadan kaldırmak istediler. Anadolu'nun şark sınırlarında Ermenilerin artık kurtuluş günü geldi zannederek alelacele kıyamı,kıtâllere başlangıç teşkil etti. Erneni, Türk, binlerce vatan evladı komitelerin ayakları altında çiğnendiler. Harbin başlangıcında Anadoluya İstanbul'dan birçok çeteler gönderilmişti. Bu çeteler, hapishanelerden çıkarılan katillerden ve hırsızlardan mürekkepti. Bunlar, Harbiye Nezareti meydanında bir hafta talim gördüler, Teşkilâ-ı Mahsusa marifetiyle Kafkas hududuna gönderilirlerdi. Ermeni mezaliminde en büyük cinayetleri bu çeteler yaptılar. Mamafih doğu Anadolu'da umumi bir hercümerc hüküm sürmekte idi, burada çeteler ve halk birbirini imha ediyor, kan gövdeyi götürüyordu. Ermeniler Ruslara iltihak etmişler, Van şehrine hücum ediyorlardı. Hatta Ermenilerin bu hareketleri Rusların takdirini celp etmiş, Sasanof bu meseleye ait resmi beyanatında, Van'a taarruz eden Ermenilerin gayret ve secaatlerini takdir eylemişdi. Fakat en masum ve günahsız, hiç suçları olmadığı halde tehcir felaketine uğrayan Ermeniler, Bursa, Ankara, Eskişehir ve Konya vilayetlerinde yaşayanlardı.

* * *

Eskişehir'de kimsenin birşeyden haberi yoktu. Harp felaketi halkı fena halde sarsmıştı. Kafile kafile, yalın ayak, şalvarları ve gömlekleri parça parça, arkalarında

alaca esvapları, asker kafileleri geçiyordu. Anadolu halkı için askerlik mukaddes bir vazife idi. Garip Anadolu'nun türkülerinde askerliğin bile acı ayrılıkları terennüm ediliyordu. Trenler dolusu geçen askerin bazen uzaktan garip garip türküleri işitiliyor, bazen trenden kendilerini atarak kaçmak isteyen erlerin parçalandıkları haber alınıyordu. Anadolu'nun güzel ve cazip tabiatı ortasında en zarif ve en bakir güzellikler dereler, ağaçlar, çocuklar, ovalar ve dağlardı. İnsanlar bu güzel manzaraları sefaletleri ve perişanlıklarıyla ihlâl ediyorlardı.

Bu güzel yurtlarda yaşayan kimseler dünyânın en talihsiz kimseleriydi: Bunlar asırlardan beri insanlığın refahını görmemiş, insanlığını idrak edememiş, cahil bir hükûmet elinde oyuncak olmuş insanlardı. Artık İstanbul erkânını kimse beklemiyordu. Boğazlardan geçme tehlikesi kısmen bertaraf olmuşdu. Fakat İstanbul mebusu halen Eskişehir'den ayrılmıyordu. Bununla beraber vaktini de boş geçirmek istemiyor, arada sırada konferanslar vererek, ilim ve irfanından Anadolu halkını müstefit etmeye çalışıyordu. Bir akşam yine bir konferans ilan edildi. Ertesi sabah, gidenlerden işitildi: Verilen konferans anasır hakkında imiş. Muhterem mebus, Hıristiyan unsurları Türkler arasında yılanlara ve akreplere benzetmiş, o gece para vererek konferans dinlemeğe gelen Hıristiyanlar lanetler ederek konferans salonundan çıkmışlar. Ertesi sabah herkes İttihat ve Terakki mebusunun siyasetini takbih ediyordu. Bu mutaassıbâne zihniyeti Anadolu halkı bile kabul etmiyordu. Herkes senelerden beri birlikte yaşadığı komşularından memnundu. Eskişehir'de gayrimüslim un-

surlarla Türkler beyninde hiçbir ihtilaf yoktu. Bilakis gayrimüslim unsurlar şehrin umrânına da hizmet etmişlerdi. Eskişehirin en güzel sokakları Rumların ve Ermenilerin oturdukları caddelerdi.

Zavallı Siranuş!..

Bir sabah Eskişehir istasyonunda bilinenin dışında bir manzara görüldü. O tarihe kadar trenlerden sakat ve hasta, yanakları çökmüş, tıraşlı, ölü benizli, arkalarında yırtık bir kaput, ellerinde bir parça kuru ekmek, Anadolu'nun talihsiz çocuklarından başka kimsenin çıktığı görülmezdi. Şimdi çıkanlar, çocuklardan, kadınlardan, ihtiyarlardan, genç kızlardan ibaret bir kafile idi.

Bu ufak kafile o kadar hazin, o kadar elîm bir manzara ortaya koyuyordu ki, yumuk kollarıyla anasının arkasına sarılan, haziran güneşinin sıcağı altında aç ve terler içinde boyunlarını bükerek uyuyan yavruların hali yürekler parçalayacak derecede idi. Acaba hepsi bu kadar mıydı?

— "Konya'ya gidecekler!" deniyordu; fakat ceplerinde on para tren parası yoktu. Hepsi de fakir, talihsiz köylülerdi. İstasyonda, parmaklıkların önünde ihtiyar bir kadın kucağında sarışın, mavi gözlü beş-altı yaşında bir kız, yanında bir erkek çocuğu, boyunlarını bükmüş oturuyorlardı. Sordum:

Asker ailesi imiş, babaları askere alınmış, anaları ölmüş. Bu iki talihsiz öksüzü kendi büyütüyormuş, kızın adını sordum.

— Siranuş!

Zavallı masum, elinde bir kuru ekmek, suya batırarak yiyiyordu. Siranuş'a yiyecek buldurdum. Sevdim, okşadım. O günden itibaren aramızda bir samimiyet hasıl oldu. Fakat Siranuş hiç gülmüyordu. Bakışlarında, kaşlarında, yüzünde bir mahzunluk, bir üzüntü vardı. Bu tehcirden, bu zulümden bu yolsuzluklardan, uzun yolculuktan ruhu ezilmiş, masum kalbi kırılmış, mensup olduğu millete karşı kalbinde derin bir kin bağlamış gibi, verdiğim meyveleri gördükçe, darılmış gibi hiç gülmeden, yüzüme bakmadan alıyor, ince parmaklarıyla mini mini ağzına götürüyordu.

O gün istasyonda bu hazin manzara karşısında herkes üzgündü ve hepsi bu kadar zannediliyordu. Gece gelen tren bu zannı tamamen tekzip etti. İstasyonun ovaya bakan cephesinde ağlamalar ve feryatlar işitiliyordu. Koştum, ne hazin manzara idi. Fener yok, ışık yok, rehber yok, hiç birşey yoktu. Kucağında çocuklar ağlayan kadınlar, perişan sakallarıyla cübbelerini toplayan, yükünü sırtlarına vuran papazlar, kan ter içinde eşyasını çıkarmaya uğraşan, hastalarını kızlarını çocuklarını taşıyan analar, fakir zengin aç sefil binlerce aile, yük vagonlarından çıkmaya uğraşıyorlar, çocuklarını analarını eşyalarını kaybetmemek için gecenin karanlıkları içinde çırpınıyorlardı. Bu manzaraya dayanmak kabil değildi. Gözlerden ister istemez yaşlar dökülüyordu. Hiç kimseye yardım etmek mümkün değildi, hiç kimsenin imdadına yetişmek kabil olmuyordu. Zaten edilse de, kabul eden yoktu. Bu haksız zulüm kalplerinde o kadar derin üzüntü, o derece sarsılmaz bir düşmanlık hasıl

etmişti ki, en aciz, en biçare, en kimsesiz bir kadına bile yardım etmek istenilse, kaşlarını çatıyor kindar bakışlarla yüzünüzü süzüyor, metin kalbi, üzgün ruhuyla felakete, açlığa, ölüme doğru pervasız gidiyordu.

Eskişehir Ermenileri...

Trenler birbirini takip ediyordu. Her trenden binlerce aile, binlerce köy halkı çıkıyordu. O derecede ki, gelenlerin Eskişehir'den sevki mümkün değildi. Gitmekten ümitlerini kesenler, istasyon bahçesinde, yol üzerinde birleşiyorlardı. Bir kaç gün içinde Eskişehir istasyonunun civarı on binden yirmi binden ziyade aileyle dolmuştu. Trenle sevk edilemeyen çoluk çocuk, kadın erkek, ayakları kanlar içinde, etraflarında bir kaç fakir jandarma, karadan gelmişlerdi. Bu manzara pek acı idi. Bedbaht aileler nereye gideceklerdi? Kimsenin bildiği yoktu. Tren yarım biletle taşımaya bile razı olmuyordu. Artık hiçbir ümit kalmamıştı. Bir çok aile babaları, çocuklarını soğuktan korumak için çadırlar yapmaya başlamışlardı. Çarşıdan tanıdıklarından tahtalar ve direkler getiriyorlar, kilimlerini pırtılarını üzerlerine örtüyorlar, bağlarını bahçelerini bırakan zengin aileler bile, geceyi topraklar üzerinde geçiriyorlardı. Artık Eskişehir civarında yirmibin kişiden ibaret bir ordugâh vücuda gelmişti. Çadırlar arasında sokaklar açılmış, pazarlar kurulmuştu. Gece dağlar kararıyor, Porsuk suyunun hazin uğultusu tepelere aksediyor, bedbaht Ermenilerin perişan bir halde yattıkları ovalarda-

ki sönük ışıkları görülüyordu. Bazen bu çadırlar altında birbirine sarılıp yatan masumların kalbi üzüntü ve heyecanlar içinde en tatlı emel ve saadetini mahvolmuş gören, sabahtan beri ağzına bir lokma ekmek koymayan, çadırın bir köşesinde uyuyan zavallı bir kızın sarı saçları, zayıf bir mum ışığı altında parlıyordu.

Eşkişehir Ermenileri, bu manzaradan dilhun oluyorlardı. Fakat ne yapabilirlerdi? En zenginleri bir kaç ailenin nakli için aralarında para toplamışlar, kendilerine yardımdan geri durmamışlardı. Acaba aynı felaket onların, kendilerinin de başına gelmeyecek miydi? Fakat onlar biraz emin gibi görünüyorlardı. Adapazarı'ndan ve çevresinden gelen Ermenilerle görüştükleri zaman, haber almışlardı: Adapazarı'nda birçok silah bulunmuştu. Fakat Adapazarlılar bu silahların kendilerine evvelce İbrahim Bey tarafından verildiğini, kendilerinin tamamen suçsuz olduklarını iddia ediyorlardı. Mamafih her ne suretle olursa olsun, oralarda silah çıktığı için kendileri tehcir edilmişler demekti. Eskişehir'de ise Ermeni meselesiyle alakadar olanlar yoktu. Halk ticaret ve ziraatle meşguldü. Tüfek ve bomba Eskişehir bölgesine uğramamıştı. Fakat onun da Eskişehir merkez memurunun marifeti olduğundan hiç şüphe yoktu. Bu herif Eskişehir'in en menhus simasıydı. İttihat ve Terakkiye intisap ederek rezalet ve külhanbeylikle temayüz eden birisiydi. Eskişehir Ermenileri, tehcir edilmeyeceklerinden emin, arada sırada istasyon civarına geliyorlar, milletdaşlarına yardım ediyorlardı.

Artık bütün Ermeniler, çadırlar içinde Eskişehir'e yerleşmişlerdi. Kendilerine hiç tecavüz eden yoktu. Onla-

rın en gaddar düşmanı Merkez Memuru idi. Zaman oluyor aralarından erkeklerini toplatıyor, ceplerinden paralarını aldırıyordu. Kadınların feryad ve çığlığı üzerine istasyon zabitleri erkekleri kurtarıyorlar, merkez memurunu tehdit ederek aldıkları paraları sahiplerine iade ettiriyorlardı.

Haftalar geçtiği halde Ermenilerin nakledildikleri görülmüyordu. Bir kısmı karadan Kütahya'ya sevkedilmişti. Fakat bunlar kasabaya girmemişler, (Alayunt) istasyonunda ikinci bir karargah tesis etmişlerdi. Bu binlerce aileler içinde artık açlık da baş göstermişti. Yiyecek, içecek, para, birşeyler yoktu. Nihayet eşyalarını satmaya karar verdiler. Bu karar pek kötüydü. Eskişehir sokaklarında istasyon meydanlarında gelinlik ve genç kızların göz nuru dökerek masum kalplerinde tatlı emeller besleyerek ördükleri dantellerini ipekli yatak çarşaflarını, özene bezene yaptıkları gelinlik esvaplarını kollarına atmışlar, kırmızı çarşaflı kadınlara yok pahasına sattıkları, sokak sokak dolaştırdıkları görülüyordu. Ne feci haldi! Bu felaketten cahil halk, Eskişehir'in Almanları ve Rumları istifade ediyorlardı. Satacak eşyası olmayanlar için dilenmekten başka çare yoktu. Ekseriya perişan kıyafetli ailelerin kapı diplerinde oturdukları, boyunlarını bükerek dilendikleri görülüyordu. Açlık gittikçe çoğalıyor, soğuk gittikçe şiddetini artırıyordu. Kendilerine çadır yapmayanlar istasyon civarındaki evlerin duvar diplerine yataklarını sermişler, çoluk çocuklarıyla beraber geceyi soğukta geçiriyorlardı. İstasyon civarında, sokakta yatan aileler içinde hırçın bir kız vardı. Her sabah başını taratmaz, anasına devamlı eziyet ederdi. Bir sabah, zavallı kadın aç ve bîilaç kızının saçını taramakla meşguldü. Felaket kal-

binde büyük bir üzüntü doğurmuştu. Çocuğun hırçınlığı ise büsbütün üzüntüsünü artırıyordu. Kız ağlıyor, bağırıyor bîçare kadına bir türlü rahat tarattırmıyordu. Nihayet o kadar müteessir oldu ki, eline bir makas aldı kızının saçlarını kesmeye karar verdi, fakat üzüntüsünden elleri titredi, makas hırçın yavrunun derisini de beraber kesti, çocuğun başından çıkan kanlar bedbaht annenin güya kalbine döküldü, yavrusunun başını elleri içine aldı, öptü, üzerine kapanarak hıçkıra hıçkıra ağlamaya başladı...

Bu gibi manzaralar bir değildi. Köylerinde verem döşeğinde yatan, ihtizar halde bulunan hastalar alil ve mecnûn, yarı belinden aşağısı tutmayan dilenciler bile çıkarılmıştı. Hemen her gün Eskişehir Ermeni mezarlığına, önde papaz arkada birkaç fakir aile ya çocuklarından birini, ya analarını veya ihtiyar babalarını gömüyorlardı. Fakat bu merasim sessiz ve sade oluyordu. Ne bir çan sedası dostlarını topluyor, ne bir ilahi zemzemesi ruhları huşuya davet ediyordu. Bu felaket kalpleri yaralıyordu. Bir gün karı koca iki Ermeni konuşarak gidiyorlardı. İkisi de üzgündü. Fakat erkeğin üzüntüsü daha fazlaydı. Kadın, kocasını teselliye çalıştı.

— Ne yapalım, Allah büyük elbette bizi gözetir.

Dedi. Erkek birden bire kızdı. Karısına sert nazarla baktı.

— Hâlâ Allah mı diyorsun? Allah nerede? Allah var mı? Varsa bu hal ne?

Diye bağırdı. Dereye doğru ilerliyor, yırtık kolunun yeniyle gözlerini siliyordu.

Nihayet bir gün, meş'um bir emir geldi. Eskişehir de tahliye edilecekti. Merkez Memuru için gün doğmuştu. O gece Eskişehir'de matemli bir sükûn hasıl oldu. Sokağa kimse çıkınayacaktı. Ortalık karardı. Bir gece önce sükûn ve huzur içinde aydınlanan evlerde bir ölüm sessizliği başladı. Sokak başlarında nöbetçiler bekliyor, evlerde çekiç sesleri işitiliyordu. Demek onlar da gideceklerdi? Bir zamanlar pencerelerinin önünde malıcup tavırları, namuskâr simaları, afif edâlarıyla dikişlerini diken, erkek yüzü görür görmez başlarını içeri çeken masum kadınlar, genç kızlar hasta ve ihtiyarlar, talihsiz çocuklar, demek onlar da bu felakete ve ölüm seline karışacaklardı...

Fiilhakika öyle de oldu. Ertesi gün Eskişehir'in bîçare aileleri, ellerinde birer sepet kollarında paltoları, hayvan vagonlarına bindiler, gözleri yaşlarla dolu, kalpleri heyecanlı, asırlardan beri sevip oturdukları, yaşadıkları evlerini, çiçekli bahçelerini aziz hatıralarını bıraktılar, Eskişehir'in güzel ufuklarına, yiğit Osman'ın adaletine makes olan tarihi şehre veda ettiler. Konya Ovası'nı kuşatan dağlara Pozantı'nın yalçın geçitlerine, El-Cezire'nin ateşli çöllerine, açlığa sefalete, perişanlığa, ölüme doğru gittiler...

Bu masum halkı kurtarmak için hiç bir vesile yok muydu? Eskişehir'deki Alman rahiple görüştüm. İstanbul'a bir telgraf çekmişti, hiç olmazsa Avusturya sefiri vasıtasıyla katolik Ermeniler için müsaade almasını söyledim. Kabul etti. Ertesi gün, İstanbul'dan gelen bir emirde, katolik Ermenilerin asker ailelerinin, tren kumpanyalarında işçi olanların kalabilecekleri beyan ediliyordu. Bu emir birçok aileleri kurtardı. Genç ve kibar kızlar, normal

zamanlarda kendilerine uşaklık bile edemeyen adamlarla, kumpanyanın kardofrenleriyle [Demiryolu memuru] evlenmeye başladılar. Bu evlenme canlarını kurtarmak içindi. İçlerinden bir kısmı Müslüman olmak istiyor, hükûmet kabul etmiyordu.

Gesi Bağlarında bir tek gülüm var...

Artık Eskişehir Ermenileri de çıkarılmıştı. Kıymetli halıları ve eşyalarının hepsi evlerindeydi. Fakat hükûmet bunları da korumaktan acizdi. Sahipsiz kalan evler güya, polis tarafından korunuyordu. Halbuki geceleyin halılar ve davarlar, kıymetli eşyanın hepsi çalınıyordu. Aynı durum İzmit ve Adapazarı'nın tahliyesi esnasında da meydana gelmiş, eşyalar çalındıktan sonra, izi belli edilmemek için evler ateşe verilmişti. Ermenilerin bu felaketinden en ziyade memnun olanlar, Yahudilerdi. Akın akın Yahudi İzmit'e Adapazarı'na gidiyor, felaketzede Ermenilerin eşyasıyla servet teminine çalışıyorlardı. Eskişehir'de pek az miktarda bulunan Yahudiden biri birgün yanıma geldi, Ermeniler aleyhinde bulunarak, güya yaranmak istedi. Nazarlarını mütecessisâne gözlerime dikti:

— "Beyefendi, çok yuzel [güzel] oldu... Gidiyorlar değil mi? Uğurlar olsun, neler yapmamışlardı? Biz Türklere neler yapmamışlardı."

Diyerek vatanı seven bir insan edasıyla hislerini belirtmeye çalışıyordu. Eskişehir'de bu gibi mürâîler pek

çoktu. Fakat halkın ekseriyeti bu cinayetlerden dilhundu. Ermeniler tehcir ediliyor, diğer taraftan da Türk unsuru kafile kafile ateşe götürülüyordu. Anadolu'nun vâsi ovalarında, geniş ve mezrû tarlalarında, kırık bir boyunduruk parçasından buzağı haline gelmiş, sıska bir çift mecalsiz öküzü idareye çalışan yalınayak, sefil, yüzleri güneşten yanmış, çocuklardan başka canlı [zî-ruh] görülmüyordu. Geniş ovaların çıplaklığı ortasında bu talihsiz çocuklar aciz bir mahluk gibi kalıyordu. Bir taraftan Ermeniler felakete sevkediliyor, diğer taraftan halk açlıktan öldürülüyordu. Katar katar geçen trenlerde yurtlarını terkeden askerlerin me'yus ve muzdarip sesleri, acıklı türküler şeklinde aksediyordu. Bazen tren, Anadolu'ya son ve hazin bir veda şeklinde acı bir çığlık koparıyor, bir kaç dakika sonra:

Gesi bağlarında bir tek gülüm var
Ey Allahtan korkmaz, sana bana ölüm var.

nağmeleri trenin tekerlek uğultularına karışıyordu. Oh!.. Bu terenlerle gidenler ne bedbaht insanlardı. Onların da Ermenilerden ne farkları vardı. İkisinin de gayeleri bir değil miydi? Çünkü ikisinin de gayeleri sefaletti, ölümdü. İkisi de Anadolu'nun iki ucunda ömürlerine, saadetlerine, duygularına nihayet vereceklerdi. Birinin ömrü çöle, diğerinin ki deniz kenarına kadardı.

İstanbul'da bir sabırsızlık hasıl olmuştu. Aylardan beri sokak ortalarında yaşayan, yaşamak için dilenen Ermenilerin sefilane bir hayatını bile çok görüyorlardı. İs-

tasyon civarı tahliye edilecekti. Bir kaç aydan beri istasyon bahçelerini işgal edenler artık Konya'ya, Pozantıya sevk edileceklerdi. Fakat kimse yerinden kımıldamak istemiyordu. Hemen hepsi de inanıyorlar ki, Pozantı'da kendilerini bekleyen müthiş bir kuvvet vardı: Ölüm. Dağların etrafındaki ormanlıklar, İttihat hükûmetinin İstanbul'dan gönderdiği çetelerle doluydu. Halk ölmemek için Eskişehir'de kalmaya razıydı. Hem zavallıların ne suçları vardı? İsyanı hazırlayanlar, vaktiyle İttihaçılarla birleşenler, Hürriyet ve İtilaf Fırkası İttihatçıları sükût ettireceği zaman, İttihatçılara zahir olanlar, vilâyat-ı şarkiyyede Ruslarla birlikte Türk unsurunu imhaya çalışanlar, İttihatçıların kıt'aline sebep olanlar, binlerce masum Ermeni'nin kanına girenler, komiteler değil miydi? Bu zavallılar, köylerinde, bağlarında, bahçelerinde sakin ve refah içinde çalışıyorlar, bulundukları şehirlerin ziraatine ticaretine, umrânına hizmet ediyorlardı. Şimdi, birkaç türedinin cehaletine, katil komitelerin kanlı ihtiraslarına kurban olacaklardı.. Türk köylüleri, birlikte yaşadıkları komşulardan son derece memnunlardı. Hatta Adapazarı ile Eskişehir arasında Ermenilerle meskun köylerin bir çoğunda, Türk ahali hükûmete başvurmuşlar, mazbatalar vermişler, komşularını kurtarmak için çalışmışlardı. Fakat hükûmetin kalbinde kendilerinin hiçbir merhamet , hiçbir şefkat hasıl edemeyeceklerini düşünmemişlerdi. Rica ve dileklerine hiçbir kimse önem vermemişti.

Nihayet İstanbul'dan emir geldi. Eskişehir'e Muhacirin Memurları gönderilmişti. Bütün Ermeniler Konya'ya Pozantı'ya ve Halep ovalarına gideceklerdi.

Siranuş'u merak ettim. Mini mini yavruyu görmek istedim. Binlerce Ermeni'nin içinde, o sarışın masum öksüz yavruyu aradım. Nihayet buldum. Büyükanasına yalvardım:

— Bırak bu çocukları, bu felaket geçer, sonra gel burada beni bul, dedim.

— İhtiyar kadın yaşlı gözlerini semaya dikerek:

— Hayır, dedi. Hayır efendi sağol. Biz hep gideceğiz, beraber öleceğiz, hem ben onları nasıl taşıyacağım? Yapacağım şey pek basit: Yolda önce onları sonra kendimi dereye atacağım.

Kalbim sızladı. Eskişehir kafile kafile, katar katar boşalıyordu. Bu trenler, kapalı yük vagonları bile değildi, kafes şeklinde her tarafı açık, hayvan vagonlarıydı. Muhacirler İdaresinden gelen memura:

— Bari kapalı vagonlarla gönderin, dedim. Hiç tavrını bozmadan lâkayıt bir sesle,

— Daha iyi ya, hava alırlar.

Cevabını verdi. Bu zavallıların hava almaya değil, artık yaşamaya bile ihtiyaçları kalmamıştı. Bir gün, yine bir tren, fakat muntazam ve muhteşem bir tren, bu sefalet kafilesi arasından geçti. Enver Paşa ailesiyle, şevket ve ihtişamıyla, İzmir'e gidiyordu. Sabahın sisleri arasında aç halkı tiz bir ses uykudan uyandırdı. Bir kaç dakika sonra, İttihatçıların hürriyet kahramanı, elleri cebinde, başı açık, trenin ön tarafına çıkmış, gözleri yüksek ufuklarda, yıldırım gibi geçip gitti. Yerlere serilen, açlıktan ölen bedbaht tebaya başını bile çevirip bakmaya tenezzül etmedi.

Matmazel Liman Von Sanders...

Gece gündüz istasyonda müthiş bir faaliyet vardı. Bir akşam zarif bir madam, bir paşa ile beraber trenden çıktı. Salona girdi. Bu felaket manzarası kalbinde derin bir üzüntü doğurmuştu. Görüştüm: Matmazel, Liman Von Sanders Paşa'nın hanımı imiş, Cemal Paşa'nın yanından Suriye'den geliyormuş. Üzüntümü o da anladı, derhal bu muhaceret kurbanlarına nakli kelam etti:

— Ah ne kadar yazık! dedi. Bu yavrulardan bu masumlardan, bu bîçare kadınlardan bilmem ne istiyorlar. Kimler cinayet yapmışsa onları tecziye etsinler.

Sanki İstanbul'dakiler bunlardan daha az mı suçlu? Asıl kafaları kesilecekler o Talât, o Enver, o zalim kabine. Dereler insan gövdeleri, çocuk başları taşıyor. Bu manzara yürekleri parçalıyor. Fakat bir gün bunların hesabı sorulmayacak mı? Alman zabitleri hep bu kesilen başların, parçalanan cesetlerin fotoğraflarını aldılar. Zaten bu zulmü lanetlemek için çeteci zihniyeti ile malûl olmak lazımdı. Almanların kalpleri insaniyet hisleriyle dolu, bu cinayetlerden nefret ettiklerine hiç şüphe yoktu. Fakat Almanya resmen istese, bu kıt'ale mani olurdu. Said Halim Paşa, İttihat ve Terakki'nin kör bir aletiydi. Talât ve Enver Almanların sözünden bir adım dışarı çıkamazlardı. Bu cinayetleri kuvvetlerine güvenerek icra etmeleri imkan haricinde idi. Hiç şüphesiz Almanya'nın zaferine güveniyorlar, bu muazzam faciayı Almanya'nın kuvvetiyle, bu masumlar feryadını Almanların zafer teraneleriyle bastırmak

ümidine kapılmışlardı. Almanya, Anadolu'da kazanacağı menfaatlerle sermest, ortaçağda [Kurun-u Vustâ] bile görülmeyen bu cinayetlere kayıtsız ve seyirci kalıyordu.

Alman İmparatoru Wilhem:

Osmanlı fesini bile giyerim...

Ermenilerin en fazla korktukları, Pozantı idi. Orada, çetelerin hücumu kalplerini titretiyordu. Bunlar hangi çetelerdi? İttihat Terakki'nin Turan Siyaseti, İslam ittihadı namına Kafkasya'ya gönderdiği çetelerdi. Hatta bir zamanlar Alman İmparatoruna İslâm alemi namına müracaat eyleyen, ağalar saltanatında Ocak vaizliğiyle temayüz eden zorbalar, Şeyh Ubeydullah Efendiyi de bu çeteler giderken, Afgan Emirine göndermemiş miydi? Bu tedbirler ve zulümler hep birer komedya, hep cahilane birer faciaydı. Almanlar, Enver'in Almanya'da bir yüzbaşı kadar askeri hareketi idare edemeyeceğini biliyorlardı. Fakat Türkiye'yi bir sömürge gibi Alman nüfuzu altına alınak için Enver'i alkışlamak, adi bir türediye büyük bir nüfûz vermek, Alman satvetini idame için çok bir şey miydi? Fas meselesinde:

— Almanya cihan siyasetine geç karıştı. Sömürgeler tamamen paylaşıldı. Almanya için Afrikada yer kalmadı. Almanya'nın sömürge yapacağı yerler, yıkılmaya başlayan İslâm devletleriydi. Almanya buraları iktisadi sömürgeleri haline koyacaktı. Bu amaca ulaşmak için fes

giymekte lazım gelse giyeceğim, diyen Kayser Wilhem idi. Şu halde Enver'e telgraf çekmek, Talât'ı Osmanlı diplomatı sıfatıyla selamlamak, menfaat temini için gerekliydi. Üçüncü Sultan Selim devrinde Napolyon'un elçisi general Sebastiyanî de Kabakçı Mustafa'yı aynı emellerle alkışlamamış mıydı?

Cemal Paşa'nın telgrafı:
Çerkes Ahmet'in İzalesi vacip olmakla...

Bir akşam Eskişehir'e Cemal Paşadan bir telgraf geldi. Bu telgrafta Çerkez Ahmet'in trenden çıkar çıkmaz tevkifi emrediliyordu. Hayret! Bunun herhalde mühim bir sebebi olmalıydı. Vakıa, Cemal Paşa'nın Ermenileri koruduğu, kendi mıntıkasına giren bîçare halkı muhafaza eylediği biliniyordu. Fakat Çerkez Ahmet'in tevkifi herhalde mühim bir sebebe dayanmalıydı. Çerkez Ahmet İttihat ve Terakki hükûmetinin göz bebeği idi. Cavitd Bey'in şerefine Zeki Bey'i katledenler arasında bulunan bu İttihat fedaisi, şimdi neden tevkif ediliyordu? İttihadın sükutu üzerine, cinayete mahkûm edildiği halde 10 Kanunusâni Bâb-ı Âlî Baskını'nı takiben affolunan bu vatan mücahidi, İttihadın selameti için her fedakarlığı göze almıştı. Hatta, cihat arkadaşı Nazım'la beraber, son Harb-i Umûmîde de İttihad-ı İslâm namına Kafkas cephelerine kadar gitmemiş miydi? Çerkez Ahmet gerçek bir mücahitti. Maarif Nazırı Şükrü Bey yakında onun namıyla da bir Lise [sultani] veya ilkokul [ibtidaiye] mektebi açacaktı. Ocak şair-

leri zafer ve nusreti için şiirler yazacaklar, Ocak alimleri [Türk Ocağı] bu büyük mücahidin ruhiyyatını tetkik edeceklerdi. Şimdi bu tezat nereden ileri geliyordu?

Nihayet o da anlaşıldı. Çerkez Ahmet Ermenilere karşı arkadaşı, Nazım ve Halil ile beraber birçok fecaatler yaptıktan sonra, Cemal Paşa'nın bölgesine gitmiş, orada yığınlarla Ermenileri görünce, hayret etmiş. Askerce bir selam ifasından sonra:

— Emir buyurun, bir teşkilat yapalım bunları da temizleyelim demiş. Cemal Paşa razı olmamış. O sırada İstanbul mebusu *Zöhrap*, *Varteks* ve diğer arkadaşları da İstanbul'dan sürülmüşler Halep'e gelmişler. Ateşin zekası, feyizli dimağı, hassas ruhu ile milletin selametini şahsi hislerine feda eden Zöhrap Efendi, Cemal Paşa'nın huzuruna çıkmış. Kendilerinin Diyarbekir Divan-ı Harbine gönderileceklerini, yana yakıla, ağlaya sızlaya anlatmış. O kadar acı göz yaşları dökmüş ki, Cemal Paşa da acıyarak, kendilerini koruyacağına söz vermiş. İstanbul'a Dahiliye Nazırı Talât Paşa'ya bir telgraf çekmiş. Bu mesele kapanıncaya kadar Zöhrap ve arkadaşlarını ortadan kaybedeceğini, mesele yatışınca meydana çıkaracağını söylemiş, Talât razı olmamış ve Diyarbekir'e gitmeleri için ısrar etmiş. Nihayet Cemal Paşa isteğinin kabul edilmediğini görünce, Talât'tan gelen telgrafı memurlarına bırakmış, *"bunu ben hareket ettikten sonra kendilerine gösterin."* demiş ve hareket etmiş. Zöhrap ve arkadaşları üzüntülü ve dilhun, bir araba ile Diyarbekir'e doğru yola çıkmışlar. Nihayet yolda Çerkez Ahmet'in çetesine rastlamışlar. Çerkez Alunet bu zavallıları birer hamlede perişan etmiş.

Cemal Paşa bunu haber alınca fena halde kızmış, Çerkez Ahmet'in tevkifini emretmiş. Mesele bundan ibaretmiş.

Çerkez Ahmet'i getiren tren geldiği zaman, her taraf inzibat altına alınmıştı. Ahmet, esasen Afyonkarahisar'da tevkif edilmiş Eskişehir'e muhafaza altında [tahte'l-hıfz] getiriliyordu. Trenden uzun boylu, kalpaklı, İttihatçı murahhasların ve valilerin seyahat kıyafetinde pala bıyıklı, zayıf yüzlü biri çıktı. Arkasından kadife pantolonlu, esmer, orta boylu biri daha geliyordu. Uzunu Çerkez Ahmet, ötekisi mülâzım Halil idi. Bunlar Teşkilâ-ı Mahsusa marifetiyle gönderilen çete reisleriydi. Özellikle Halil'in gazası daha büyüktü. Bu mücahit, mebus Suudî beyin çetesi Ardahan'a girdiği sırada o da Artvin'e gitmiş, bu güzel beldede yaşayan Ermenileri perişan eylemişti. Bu felaketi daha Ulukışla'da bulunduğum zaman işitmiştim. Bir Alman gazetesinin muhabiri menfur çetelerin cinayetlerinden nefret ediyordu:

— Görseniz, ne zalim hareketler de bulundular! lanet olsun, bir daha bu adamlarla yola çıkmaya! Ne İslâm ne Hıristiyan hiç birşey tanımıyorlar. Şimdi orada İslâm İslâmla çarpışıyor.

Alman gazetesi muhabirinin bu sözleri birer gerçekti. Üç sene sonra Artvin'e gittiğim zaman, bunun ne derece doğru olduğunu gördüm. Zavallı Ermeni kadınları, Türk üniforması gördükleri zaman, ezile büzüle duvar diplerine sokuluyordu. Cennetten numune olan güller çiçekler meyve ağaçlarıyla ruhlara şevk ve serinlik veren güzel belde bomboştu. Halil ve avanesi Artvin halkına o

kadar zulüm etmişlerdi ki, Ermenilerin teşviki üzerine, Rus hükûmeti tarafından Sibirya'ya sürülen İsmail ağa, bu bedbaht halkın çektiklerine dilhun olmuş, Rus Ordusu'nun geri çekilmesinden sonra Ermenileri tecavüzden vikaye eylemişti.

Çerkez Ahmet, Ermeni fecayii için mühim bir vesika idi. Bu kanlı olayın safahatını bizzat failinden dinlemek istedim. Çerkez Ahmet'e vilâyât-ı şarkiyye'de neler yaptığını sordum. Çizmeli ayaklarını birbirinin üzerine attı, sigarasının dumanların karşıya doğru savurarak:

— Bey birader dedi, şu durum namusuma dokunuyor. Ben bu vatana hizmet ettim. Gidin, görün, Van ve çevresini kâbe toprağına çevirdim. Bugün orada tek bir Ermeniye tesadüf edemezsiniz. Vatana bu kadar hizmet ettim, sonra o Talât gibi hergeleler İstanbul'da buzlu bira içsinler, beni de böyle muhafaza altında getirtsinler, yok, bu haysiyetime dokunuyor!

Fakat onun bir arkadaşı vardı, kendisiyle beraber Zeki Bey'i öldüren Nazım! Çerkez Ahmet'e Nazım'ı sordum:

— Sus bey birader. Zavallı şehit oldu dedi.

Çerkez Ahmet'ten daha fazla malûmat almak istiyordum:

— Peki bu Zöhrap falan ne oldular?

— Aaa... duymadınız mı? Hepsini geberttim.

Cıgarasının dumanlarını havaya doğru savurdu, sol eliyle bıyıklarını düzelterek sözüne devam etti.

— Halep'ten çıkmışlardı. Yolda rast geldik. Derhal arabalarını kuşattım. Gebereceklerini anladılar. Varteks deki ki:

— "Peki Ahmet Bey, bize bunu yapıyorsunuz, fakat Araplara ne yapacaksınız? Sizden onlar da memnun değiller."

— O senin bileceğin iş değil kerata dedim. Bir mavzer kurşunuyla beynini patlattım. Sonra Zöhrap'ı yakaladım. Ayağımın altına aldım, kafasını ezdim.

Çerkez Ahmet, o sabahki trenle İstanbul'a gitmişti. Ahmet'in dönüşü, arkadaşlarını pek mütehayyir ediyordu. Bu haber Merkez kumandanı Cevat Bey'le beraber kumandanlık odasında bir şeyler muayene eden Bedri'nin de hayretini mucip olmuştu. Fakat bunda herhalde bir yanlışlık vardı: Çerkez Ahmet Halep'e gidecekti. İki sene evvel izzet ve ikramla büyük bir mücahit sıfatıyla çete reisliğini üzerine alan Çerkez Ahmet, Merkez Kumandanlığına nasıl olur da mevkûfen getirilebilirdi? İnzibat kumandanı bunu haber aldığı zaman hakikaten şaşırdı, mebhut bir halde:

— İçeri gelsin! dedi.

Çerkez Ahmet elinde sigara, vakur endamıyla kollarını sallayarak içeri girdi. O zaman odada samimi bir sohbet başladı, yüzbaşı ayağa kalkmış:

— Vay kardeşim, Ahmet'ciğim, nereden böyle diye, koca katili kucaklıyor, Çerkez Ahmet peltek lisanıyla:

— Azizim bunda bir yanlışlık olacak, fakat bu bir edepsizlik diyordu.

Bir kaç hafta sonra haber alındı: Çerkez Ahmet Şam'a gönderilmiş, *"izalesi vacip olmakla!!!"* Cemal Paşa tarafından kaydı görülmüştü...

Nerde Osman Gâzî'nin adaleti...

Eskişehir'de katoliklerden, asker ailelerinden başka Ermeni kalmamıştı. Bir kısmı trenlerle, bir kısmı kafileler halinde karadan gönderilmişti. İstasyon civarındaki karargâhlarda paçavralardan, çadır izlerinden başka bir şey görülmüyordu.

Fakat İstanbul boş durmuyordu. Tren tren Ermeni mütefekkirleri ve sanatkarları Anadolu'nun ücra köşelerine gönderiliyordu. Bir akşam dolu bir tren geldi. İstasyondan baktım, bütün tanıdığım ve bildiğim simalardı: Diran Kelekyan, Pozant Keçeyan, Torkumyan...

Mütefekkir, vatanperver ne kadar Ermeni varsa kafile kafile sürülmüştü. Hatta İstanbul'dan bütün Ermenilerin çıkarılacağı bile söyleniyordu. Zaten sürülmedik, asılmadık kim kalmıştı. Osmanlı tebaası güya bütün türedilere babalarından miras kalmıştı. Bu mezalime karşı hiç kimse sesini çıkarmıyordu. Hallaçyan Efendi yine Ada'da, müzeyyen köşkünde İttihatçılara ziyafet çekiyor, Ermeni mebusları yine Meclis-i Mebusanda Talât'lara ve avanesine dalkavukluk etmeye devam ediyorlar, Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarları ihtikarda gene Türklerle rekabet ediyorlardı. İstanbul'da bu cinayetleri haklı göster-

mek için lazım gelen propogandalar tamamen hazırlanmıştı. Ermeniler düşmanla ittifak etmişler, İstanbul'da isyan çıkaracaklar, İttihatçı reislerini öldürecekler, Boğaz'ı açmaya muvaffak olacaklardı. Bu adi tezvirler, ancak açlığını bile idrak edemeyen halk tabakasını ikna edebiliyordu. Keşke Ermeniler İttihat reislerini devirmeye muvaffak olsalardı, o zaman Türkiye'yi de Türkleri de türedilerin tahakkümünden kurtarmış olurlar, Türklerin ebedi minnetdarlığını kazanmış olurlardı.

Ermenilerin istiklal ve kurtuluş gayeleri düşünülecek olursa, böyle bir hareket onların bütün emellerini suya düşürebilirdi. Çünkü İttihat reislerinin sükûtu, memlekette itilaf ve sulh taraftarı bir Fırkanın iktidara [re's-i kâre] geçmesine sebebiyet verir, o zaman Alman çemberinden kurtulmak kabil olursa, İngilizlerle uzlaşılır, Türkiye daha başarılı bir vaziyet iktisap edebilirdi. Alman çemberinden kurtulmak kabil olmadığı takdirde, harbe devam edilir, fakat hiç olmazsa İttihat türedilerinin zulmüne nihayet verilmiş olurdu. Binaenaleyh Ermenilere isnat edilen bu teşebbüste hiçbir mantık aramak kabil değildi. Halbuki tehcir meselesi, gerçekte şark vilayetlerindeki Ermenilerin çıkardıkları isyan ve kıt'alin son bir mukabelesiydi ve bunu teşci eden de Almanların müteselsil zaferiydi.

Tehcir mezalimine Eskişehir'de halktan iştirak edenler yoktu, Ermenilerin en çok zulüm gördükleri bazı memurlar, jandarmalar ve polislerdi. Pek çok yerde muvazzaf ordu zabitleri bu kanlı icraatla ellerini bulaştırmamıştı. Halk müteessirdi. Özellikle Anadolu vilayetlerinin köylerinde yapılan icraatlar, o vilayetlerdeki valilerin kabiliyet-

lerine, cinaî istidatlarına göre idi. Eskişehir'de ölenler Talât'ın zulmüne, icraatına tehcir beliyyesiyle kurban olanlardı. Burada halktan, jandarmadan, hatta polisten hiç bir kimse insan öldürmemişti. En elîm faciaların Bursa ve Ankara'da yapıldığı söyleniyordu. Ankara'dan gelenler üzüntülü bir lisanla anlatıyorlardı: Evleri abluka edilmiş, yüzlerce Ermeni ailesi arabalara doldurularak derelere dökülmüştü. Bir çok kadın bu fecaatler karşısında aklını oynatmıştı. Ermeni zenginlerinin evleri satın alınmış, takrir verilir verilmez, paralar zorla, zulümle geri alınmıştı.

Bu fecaatleri duyup da üzülmemek mümkün değildi. Bunun bir gün hesabının sorulacağı muhakkaktı. Bu hareket insanlık namına bir cinayetti. Hiç bir hükûmet, hiç bir devirde bu kadar gaddarane bir cinayet işlememiştir. Ermenilerin kanlı bir şekilde tehciri memleketi mühim bir uzuvdan mahrum etmekti. Hatta bu elim icraatı müteakip, Eskişehir'de değirmenler durmuş, halk ekmeksiz kalma tehlikesine uğramıştı. Çünkü memlekette her sanat, anasırların kabiliyet ve istidadına göre bölünmüştü.

İstasyon civarına, Porsuk kıyılarına gittim. Hazin bir sonbahar yaprakları döküyor, çiçekleri solduruyordu. Çarşı boyunda kaplıcaların taş binaları, kahraman Osman'ın, genç Orhan'ın adalet ve şefkatine şahit iki tarihi abide gibi yükseliyordu. Ne feci bir tezattı.

Bir zamanlar Osman Gazi burada yine bu pazar yerinde, Bilecik'li bir Hıristiyanın hakkını gasba çalışan Germiyanlı bir Türk'ü cezalandırmış, adalet ve hakka karşı sevgisini isbat eylemişti. Şimdi aynı şehirde evler ve yurtlar gasbediliyor, çoluk çocuk dağ başlarına atılıyordu.

Eskişehir'in faal, namuslu ve vakur halkı işleriyle meşguldü. Bu zalim hükûmetin kahrına bir zamanlar onlar da uğramışlar, içlerinden fedakar simalar ömürlerini Sinop zindanlarında geçirmişlerdi. Kalpleri hürriyet aşkıyle çarpan, İttihadın zulmüne karşı vicdanen isyan eden Eskişehir evlatları bu faziletleriyle iftihar edebilirlerdi.

Gözlerim gayrı ihtiyarî tren yoluna, mor dağlarla nihayetlenen ağaçları sararmış kırlara doğru çevrildi. Bir zamanlar burada, soğukta gecenin karanlıkları içinde yatıp uyuyan, ağlayan, korkunç rüyalar gören aileleri düşündüm. Şimdi kim bilir nerelerde, hangi dağda, hangi gaddar çetenin pençelerinde kurban olmuşlardı. Zavallı Siranuş, güzel, masum, sen nerelerdesin?

II

Erzurum, 6 Mayıs 334 [1918]

Yangın yerindeyim. Türkler'in bu tarihi ve fedakâr beldesi adeta bir harabe halinde. Sokaklar ve binalar, camiler ve medreseler kamilen harap. Evler insan ölüleri ile dolu, yanmış ve yıkılmış evlerin enkazı ayakla dürtüldüğü zaman simsiyah kesilmiş, dişleri sırıtmış insan kafalarına, çocuk başlarına, kol, bacak, gövde ve ayak parçalarına tasadüf olunuyor.

Zavallı Erzurum halkı...

Zavallı Erzurum halkı! Asırlardan beri Osmanlı serhatlarini bekler, cesur padişahlarımıza bütün mevcudiyetleri ile "kulluk" ederlerken şimdi Ermeni çetelerinin zulûmlerine uğramışlar, çolukları, çocukları çıplak ve perişan aileleriyle evlerinin, sönen ocaklarının enkazı altında morarmış, tefessüh etmiş na'şlar halinde yatıyorlar... Ne minarelerinde, bir zamanlar hazin ve garip *Palandöken* dağının karlı tepelerine akseden ezan sesleri işitiliyor, ne sokaklarında vakur ve mağrur halkın milletine sahip kalabalığı görülüyor. Zarif binalar, muhteşem hanlar, tarihi

türbelerle müzeyen, dört asırlık Osmanlı kahramanlığına şahit olan şehrin üzerinden müthiş ve zalim bir kan ve ateş tufanı geçmiş. Kargalar yüksek kavaklar üzerinde matemli sedalarıyla uçuşuyor, yalın ayak çocuklar, ihtiyar ve hasta [alîl] insanlar, evlât acısıyla belleri bükülmüş bedbaht analar, sahipsiz kimsesiz, yanmış yıkılmış ve sönmüş ocaklarının civarında gözlerinde yaşlar, titreyerek, ağır ve mecalsiz adımlarla dolaşıyorlar...

Erzurum, hiç bir zaman böyle büyük bir acı görmemişti. Harb-i Umuminin ilk senesi Erzurum sulh ve sûkun içinde idi. Fakat Rus ordusunun tecavüzü Şarkî Anadolu'nun bütün sükûnunu ihlâl etti. Türk ve Ermeni, asırlardan beri birlikte yaşayan iki millet, artık dostluklarına nihayet verceklerdi. Osmanlı idaresinin bozukluğu iki millet arasında geniş bir uçurum açmıştı. Halk üzerinde zalimane ve gaddarane bir nüfuz icra eden hükümet, Türkleri bizarettiği gibi, Ermenilerde de hürriyet ve kurtuluş arzuları uyandırmıştı. Bu arzuyu en ziyade takviye eden, Ermeni komiteleriydi. Komiteler, Ermeni'lerin saadetini bombadan ve kıt'alden ziyade sulhen de temin edebilirlerdi; fakat onlar hırslarının tatmini için, halkın kanını kendilerine mübah görüyorlardı. Türk, bombayı bilmezdi. Türkiye'ye bombayı sokan, hatta padişahlarının vücudunu ve sarayını bomba ile ortadan kaldırmaya çalışan, Ermeni komiteleriydi. Yıldız bombası patladığı zaman, ne kadar Türk ölmüştü? Müthiş bir infilâk ortalığı sarmış, havada etten, bacaktan, koldan mürekkep bir kasırga peyda etmişti. Yıldız Sarayı'nın yanında ciğerleri parçalanmış çocuklar, aslan gibi babayiğitler, başları kopmuş, kolları uç-

muş cesetler, beygir ölüleri arasında karma karışık yerlere serilmişlerdi. Parmaklıklarda kıyma halinde yapışmış insan etleri görülüyordu. Bu ölen insanlar, bu parçalanan cesetler hep zavallı Türklerdi. Şimdi bu bombalar Anadolu'da patlayacak, aç ve takatsiz halk, zalim bir hükümetin teseyyübü [hata] yüzünden Ermeni çetelerinin kan tufanında boğulacaktı.

Türklerin Harb-i Umumiye girmesi, Ermeniler için kurtuluş ve istiklâl mebdeiydi. Ermeniler tamamen kani olmuşlardı ki, Harb-i Umumiye girmek Türkler için büyük bir felâketti. Balkan Savaşında acı bir yenilgiye uğrayan Türklerin cihan harbinde hiç bir başarı kazanamayacakları, hatta perişan olacakları muhakkaktı.

Ermeniler Rus ordusuna yardım ettiler...

Ermeni istiklâli için bundan iyi fırsat olamazdı. Ermenilerin makul ve mutedil düşünenleri, Ermeni bağımsızlığının kanla, şiddetle kazanılmasına razı değillerdi. Muhteris ve katil komitelerden onlar da nefret ediyorlardı. Esasen Türkiye savaşı kazandığı takdirde Ermeniler için kanlı icraatla hiçbir muvaffakiyet elde edilemezdi. Kaybettikleri takdirde ise, tabiatıyla Türkiye parçalanacak, vilayat-ı şarkiyye meselesi Hıristiyan Ermenileri öteden beri himaye eden Avrupa tarafından yeniden meydana çıkarılacaktı. İki halde de isyan çıkarmak, kanlı olaylara teşebbüs etmek Ermeni milletini boş yere maceraya sürüklemekti. Ermeniler Ruslara yardım ettikleri ve-

ya isyan çıkardıkları takdirde İttahat ve Terakki komitesinin de aynı vasıtalarla, belki daha şiddetli bir surette, karşılık verceği tabii idi.

Ermeni komiteleri bu düşünceleri kat'iyyen dikkate almadılar. Daha ziyade senelerden beri kalblerini kemiren ihtirasların menfur tesirlerine tâbî oldular. Türk ve Ermeni, bir müddet Bitlis ve Van bölgesinde kan ve ateş içinde boğuştular. O suretle ki, boğuştukları beldeleri, çarpıştıkları kasabaları yangın yerlerine çevirdiler. Van, bu çarpışmalara acı bir sahne teşkil etti. Rus ordusu ilerledikçe, Ermenilerin şiddet ve cesaretleri de artıyordu. Bazı noktalarda Ermeniler mütecaviz, Türkler savunma durumunda kaldılar. Tehcirler ve katliamlar birbirini izledi. Anadoluya giren Rus ordusunun yegane yardımcıları Ermenilerdi. İntikam, bağımsızlık, ihtiras emelleri Ermeni çetelerini galeyana getirmişti. Rus ve Ermeniden mürekkep birlikler, Türk ve Ermeni cesetlerini çiğneyerek Erzurum'a doğru ilerliyorlardı. Erzurum tahliye edildiği zaman, Ruslar'ın ilk icraatı, Ermeni taburlarını şehre sokmamak oldu. Ruslar pek iyi biliyorlardi ki, Ermeniler Erzurum'a girdikleri takdirde Türkleri çok kötü bir şekilde parçalayacaklardı. Rus ordusunun himayesi altında yapılacak bu cinayetler, Türkleri Ruslardan tamamen nefret ettirebilirdi. Halbuki Rusların gayesi Türklerin sükûnundan faydalanarak Erzincan'a, Sivas'a, Trabzon'a kadar ilerlemekti. Ruslar bu maksatlarına nail oldular. Sarıkamış'tan Erzurum'a kadar demiryollarını döşeyerek, Zigana'nın korkunç yollarını muntazam bir hale getirerek, dağların yüksek tepelerinden telgraf telleri aşırarak, dekoviller döşeyerek, köprüler yaparak Trabzon'a kadar ilerlediler.

Ruslar ilerledikçe, Ermenilerin tecavüzünden korkan ahali evlerini barklarını bırakıyor, aç ve perişan içerilere sığınıyorlardı. Kalanlardan bazıları, Rumların ve Ermenilerin casuslukları yüzünden darağaçlarında can veriyordu. Bazı şehirlerde Türkler, Ruslardan,. Rumlardan ve Ermenilerden mütevali zulümler görüyorlardı. Trabzon'da Müslümanların kapıları tekmeleniyor, kadınlarına tecavüz ediliyordu. Nihayet Rus idaresi yerleştikçe bu tecavüzlere bir dereceye kadar nihayet verildi. Halk müsterihdi. Çünkü aç değildi, aileleri sefilane süründürülmüyordu. Memlekette haksızlık kaldırılmıştı. Çalışıyorlar, para kazanıyorlar, haklarını kaybetmiyorlardı.

Rus hayatı pek az zamanda, Sarıkamış'tan Trabzon'a kadar tamamıyla teessüs etmişti. Çarşılar ve dükkanlar nefis Rus mallarıyla dolmuştu. İttihat ve Terakki hükümeti bütün gazetelerde Rusların açlıklarını ilân eder, İstanbul halkını açlıktan öldürürken, Erzurum'un karlı dağlarında, Zigana'nın çamlı uçurumlarının kenarlarında yol yapmakla meşgul ameleler, taze ekmeğini yiyor, bol şekerli çayını içiyor, dört-beş manat gündelik alıyordu. Türk işçiler, arabacılar, sanatkârlar bu halden pek memnunlardı. Vaktiyle Türk memurlardan bahşiş yerine tokat yiyen bu insanlar, şimdi Rus zabitlerinden ve madamlarından bol bol para alıyorlardı.

İttihat ve Terakki hükûmetinin zalim idaresinden sonra, Rusların düşman idaresi bile asırlardan beri saadet, emniyet, adalet yüzü görmeyen halk için adeta refah devri yerine geçmişti. Onların cahil dimağları bile Rus idaresinin intizamını takdir ediyordu. Bir zamanlar sefil ve alî

asker kafilelerinin açlıktan öldükleri korkunç yollarda şimdi zarif hanımlar, parlak üniformalı Rus zabitleri otomobillerle geçiyorlardı. Şehirlerde tiyatrolar, sinemalar, şenlikler, herşey mevcuttu.

Türkleri en çok üzen bir şey varsa, o da camilerinin ahırlara çevrilmesiydi. Bununla beraber Ruslarla ünsiyet peyda etmeye başlamışlar, içlerinden pek çokları Rusça bile öğrenmişlerdi.

Bu sükûn uzun müddet devam etmedi. Komünist [Bolşevik] ihtilalin zuhuru, Rus istilâsı altında yaşayan Türklerin felaketlerini mucip oldu. Ruslar anbarlarını yağma ederek, atlarını satarak, zabitlerini ödürerek kaçıyorlardı.

Türklerin, bu fırsattan istifade ederek, istilâ edilen vatanlarını kurtarmaya çalışacakları tabiiydi. Fakat Ermeniler onların bu teşebbüslerini akim bırakmaya çalıştılar. Ruslar memleketlerine gittikçe, idareyi, zabıtayı, hükümeti ellerine aldılar. Bir zaman geldi ki, İtilafçıların sadık müttefikleri, Ermeni hükümeti şeklinde, işgal altında bulunan yerleri tamamen muhafaza etmeye muvaffak oldular. O tarihten itibaren Türkler, kendi vatanlarında Ermeni tebası olarak yaşayacaklardı.

Esasen silahları ellerinden alınmıştı. Başlarında, kendilerini idareyi deruhte eden millet, mevcudiyetlerini bile imhaya kalkışan barışmak bilmez bir düşmandı. Onlar için ölüm, sefalet bu güzel memlekette her zaman hazırdı. Türkler nazarında Ermeni hükümeti, tepelerine asılmış bir bomba demekti. Bu bombanın kana bulanması için hiç bir sebebe, hatta hiç bir cürme de lüzum yoktu. Türk kanı Er-

meni için mübahtı. Eremeni komiteleri ancak Türk cesetlerine basarak yükselmeyi düşünürlerdi. Bununla beraber bu yeni, haris, intikamcı hükümetin hiç bir teşkilatı yolunda değildi. Ermenilerin maksatları, Rusların geri çekilmesi üzerine, vatanlarını kurtaracak olan Türk ordularına karşı koymaktı. Bunun için Rusların bıraktıkları silah ve mühimmatı saklıyorlar, Ruslardan yüksek maaşlarla topçu ve piyade zabitleri alıkoyuyorlardı. Ziraatten, ticaretten, sanattan başka şeylerle uğraşmayan Ermeniler, Rus ordusundan kalan bazı zabitler vasıtasıyla eğitilmeye çalışılıyordu. Bilhassa Erzincan'da, Erzurum'da hükümet Ermenilerin elinde idi. Türkler bu korkunç idare altında, silahtan, savunmadan, himayeden her şeyden mahrum, kimsesiz bir teba hükmünde idi. Hemen her an düşündükleri tehlike, Ermenilerin korkunç intikamları idi. Ermenilerin düşünceleri, Türklerin korkularını haklı gösterecek mahiyette idi. Filhakika bunlar da Van ve Bitlis katliamlarının, Anadolu tehcirlerinin intikamını almaya fırsat kolluyorlardı.

Fatih'in Ermenilere yaptığı...

Ermeniler İstanbul'un fethini takiben Türklerin ilk tebaları oldukları zaman, Fatih Sultan Mehmet Ermenilerin refahını, patrikhanelerinin kurulmasını düşünmüştü. Şimdi Ermeniler, ilk tebaları olan Türklerden intikam almaya çalışıyorlar, münferit cinayetlerle hırslarını teskin ediyorlardı. Bazen sokaklardan topladıkları mazlum Türkler'i amele kollarına götürüyorlar, takım takım boğazlayarak hendeklere atıyorlardı. Erzurum, Erzincan,

Trabzon ve civarında müthiş bir Ermeni zulmü hüküm sürüyordu. Ermeniler'in maksadı, idarelerinde kalan Türkleri zulümle, usulü dairesinde yavaş yavaş imha eylemekti. En çok erkekleri öldürüyorlardı, kadınlara o kadar tecavüz eden yoktu.

İstila edilen şehirlerde Türklerin bir kısmı göçmüş, kalanlar da Rusların tahliyesi esnasında parçalanmıştı. O zamana kadar Türkleri himaye eden Rus idaresiydi. Rus ordusu çekilmeye başladığı, Bolşevikler vatanlarına koştukları zaman, Ermenilerin Türkleri imha edeceklerini onlar da biliyorlardı, hatta Erzincan'ın tahliyesi esnasında bu felaket sandıkları gibi ortaya çıkmıştı. Rus zabitleri o kadar uğraşmışlar, Ermenilerin tecavüzlerine engel olamamışlardı. Bir Rus zabiti komutanına gönderdiği raporunda, tahliye hareketini haber verirken şu satırları yazıyordu:

"Katliama engel olmak için ne kadar uğraştımsa muvaffak olamadım. Ermeniler sekizyüz kişiyi öldürdü. Şehir tahliye olundu. Allah büyük..."

Fakat asıl katliam daha sonra Osmanlı ordusunun Erzincan önlerinde, Trabzon civarında, Erzurum ovalarında göründüğü zaman başlayacaktı. Filhakika bu katliamlar cidden müthiş oldu:

Osmanlı ordusunun bazı hareketleri Türklerin felaketlerine sebep oldu. Ermeniler şehir dışında Osmanlı ordusuna çeteler halinde karşı koyuyorlar, içerde halkı kışlalara doldurarak, evlere kapatarak öldürüyorlardı. Bazen kafalarını odunlar üzerinde kesiyorlar, na'şlarını kuyulara dolduruyorlardı. Osmanlı ordusunun ilerlemesi, Ermenilerin ümitsizliklerini, zulümlerinin şiddetini bir kat daha

arttırıyordu. Bu ümit, büsbütün kırıldığı zaman Ermeni çeteleri birer canavar haline gelmişlerdi. Evleri yıkıyorlar, binaları yakıyorlar, türbeleri parçalıyorlar, Türkleri kurşunla, süngüyle alkanlar içinde yerlere seriyorlardı. Erzurum, bu kanlı vahşetin en feci sahnesiydi. Hükümet konağı, hatta ahşap binaların pek çoğu yakılmıştı. Erzurum ovasının, Palandöken tepelerinin göklere yükselen beyazlıkları ortasında Erzurum, feryat ve figanı siyah dumanlar halinde, alevler içinde, ufka yükselerek yanıyor, cami ve medreseler, eski Osmanlı kaleleri bu siyah yangın dumanları içinde zaman zaman beyaz binaları ile meydana çıkıyordu. Erzurum cehennemi bir fecaat içinde idi. Bu akur [azgın] alevler altında, karlar üzerinde, karınları yarılmış, ciğerleri koparılmış masumlar, kanlar içinde yatıyorlardı. Ermeni komiteleri en ince sanatlarını bu tertiblerde göstermişler, bu feci salıneleri, ordunun geçeceği yol kenarlarında hazırlamışlardı. Ermenilerin Erzurum'u tahliyeleri o kadar feci olmuştu ki, yüzlerce erkek evlere doldurulmuş, üzerlerine benzin dökülerek diri diri yakılmışlardı. Alevler içinde, yanlarındaki evlerinden aldıkları balta ile duvarlara ufak bir delik açarak kaçmaya muvaffak olanları, Osmanlı ordusu yetişinceye kadar, aç ve sefil yangın harabeleri ortasında yaşamışlardı.

Sarıkamış'ta 180 bin kişi öldü...

İstanbul'da kimsenin bir şeyden haberi yoktu. Enver Paşa'nın müthiş sansürü, güya verilen topraklar geri alınacakmış gibi, halktan bütün felâketleri saklamaya çalışıyor-

du. Bazen düşman tayyareleri Adana'yı bombalarla harab ediyor, bedbaht ahali ani bir ölümle pençeleşiyordu. Hükümet ise resmi tebliğinde, ya bir devenin öldüğünü veya bombanın itilâf tebasından birine tesadüf ettiğini belirtiyordu. İngiliz ordusu Halep'e yaklaştığı halde, milleti iğfal eden Karargâh, el'ân Sina cephesinden bahsediyordu. En garibi, İstanbul'da halkın gözü önünde geçen fecaatlerin bile yanlış bir şekilde ilân edilmesiydi. Artık pek açık görülüyordu ki, hükümet ve Karargâh, kendi gafletini bile idrak edemeyecek derecede şirret ve yalancıydı. Esasen doğrusunu ilân etseler, kendilerini mesul edecek, aleyhlerine galeyan eyleyecek hangi kuvvet vardı? *Enver Paşa Sarıkamış'ta, yüzellibin Türk'ü cehaletine kurban ettiği zaman*, kim sesini çıkarmıştı?.. Türkiye'de hangi cinayetin, hangi fecaatin sorumlusu aranmıştı? İttihatçı zihniyeti, Ocak gayreti, zaten bütün cinayetleri affetmiyor muydu? Onların nazarında cinayet, metanet ve cesareti gösterecek en parlak fazilet demekti. Bakanlık makamını işgal edenler arasında bile katiller vardı. Zaten halk, bu idare altında yaşamaya alışmıştı. Selanik'ten İstanbul'a hürriyet getiren kahramanlar hep silahlı, kabadayı gençlerdi. Çıkardıkları gazetelerin bile adları *"Silah"*, *"Top"*, *"Hançer"* idi. Hatta gazetelerinin başlarına Hançer diye yazdırıyorlar, kenarlarına da şu tehdidi ilâve ediyorlardı; *"Müstehak olanlara"*. Onların fikrince bu müstehak olanlar, ilimle, irfanla tenvir eden, Avrupa siyasetini takdir ederek, vatanın uğradığı tehlikeleri pervasız söyleyen, Osmanlı vatanının baldırı çıplaklar elinde rezil olmasını kabul etmeyenlerdi. Halbuki toplar beyinlerinde patlayacak, hançerler sinelerine saplanacak şerirler, kendileriydi. Halkın namuskâr sınıfı böy-

le vükelâ idaresinde yaşamayı Osmanlılık namına zül addediyordu. Artık Hürriyet, Adalet, Vatan, İttihat, Terakki, Meşrutiyet kelimelerinden nefret ediliyordu. 10 Temmuz galeyanlı ve heyecanlı günlerini hatırlatan şarkılar bile kalblerde derin bir üzüntü uyandırıyordu. Bazen Osmanlı ruhuna ağır ve vakur ilâhi nağmeleri şeklinde akseden *"Rast"* bestelerinden sonra;

— *"Ordumuz Etti Yemin"*

şarkısı güya milli duygulara, milli hayata tercüman oluyormuş gibi riyakâr bir şevk ve sürur ile söylendiği zaman, insanın gözleri önüne ittihatçı Türklerden, Arnavutlardan, Çingenelerden, Bulgarlardan Rumlardan mürekkep bir Hareket Ordusu geliyor, top sesleri, makineli tüfek gürültüleri, 31 Mart'ta hiç bir dahli ve hiçbir cürmü olmadığı halde tahtından indirilen, sarayı, Resne Kahramanı tarafından yağma ve talan [târâç] edilen Sultan Abdülhamid'in elem verici durumu, daha sonra Beyazıt Meydanı'nda, Ayasofya önünde, Nisan güneşinin sihirli yıldızlarıyla parlayan kestane ağaçlarının mübarek yeşillikleri arasında, yeni sehpalar üzerinde, beyaz elbiseleri, çıplak ayakları, göğüslerinde yaftaları, kaskatı kesilmiş, sararmış zabit cesetlerinin elem verici ve korkunç bir şekilde sallandıkları hatırlanabiliyordu. Oh, ne feci, ne kanlı kasvetli günlerdi. Ordumuz keşke yemin etmeseydi. Keşke vatan o menhus yemin yüzünden altıyüz senelik şeref ve namusunu kaybetmeseydi, keşke devlet üçbuçuk türedinin zulmü ve şekaveti yüzünden muazzez ülkelerini, mukaddes topraklarını güzel ülkelerini elden çıkarmasıydı. Halbuki orduyu perişan bir hale koyan İttihatçılar-

dı. On senedir Osmanlı ordusunun çektiği felaketleri, gördüğü fecaatleri dünyanın hiç bir ordusu görmemişti. Yemen'de, Kerek'te(*) Arnavutluk'ta, Balkanlar'da kan ve ateş içinde senelerce çarpışan, Osmanlı ordusuydu. İttihatçılar Osmanlı saltanatını gasbedeli ordu hiç bir sene rahat yüzü görmemişti. Talat Paşa'nın cahilane (ümmiyane) diplomasisi Arnavutluk'ta ıslahat yapmak istiyor, ordu koşturuluyordu. Enver'in haris düşünceleri orduyu gençleştirmek istiyor, yine ordu erkânı perişan ediliyordu. Genç Paşalardan bazıları tecrübesizlikleri ve beceriksizlikleriyle düşmanın en üstün kuvvetlerine saldırıyorlar, zararını yine ordu görüyordu. Bütün bu fecaatler yapılmakla beraber sorumlu olan, cezalandırılan hiç bir paşa da yoktu. Şehirler teslim edenler, mağlubiyet yorgunluklarını müsteşarlık sandalyesinde çıkarıyorlar, ordunun selametini düşünerek yapılacak hareketin tehlikesini anlatanlar emekliye sevk ediliyorlardı. Bütün bu yolsuzlukların müsebbibi Enver Paşa'nın ihmaliydi.

Enver'in bu derece dalâlete düşmesi hayret edilecek bir şeydi. 10 Temmuz hadisesinin namuskâr kahramanı, kendisinden katiyen umulmayacak bir vaziyete düşmüştü. Artık bu dalâletten kurtulmak onun için imkansız gibiydi. Yaptığı işleri, düşündüğü emelleri hiç şüphesiz, vatanı felakete sürüklemek için yapmıyordu. Fakat düşüncesinin ilmi esaslara dayanmaması emellerinin şöhret hırsına mebni olması onu her an hata ve fecaat uçurumlarına atıyordu. Enver, Osmanlı hanedanına intisab ettikten sonra

(*) Kerek: Ürdün'de, Lût gölünün doğusunda müstahkem mevkii. Hac yolunda Suriye-Mısır ticaret yolunda bir kasaba.

fikrini tamamen değiştirmişti. Kendini Hanedanı kurtaracak, şerefini yükseltecek bir makamda sanıyordu. Tarihi gelenekleri ihya etmek yegane endişesiydi. Etrafındaki ihtiyar, an'aneperest, her idarede mevkilerini korumaya çalışan kimselerin de buna etkisi oluyordu. Kah Hazine-i Hümayûndan Yavuz Sultan Selim'in kılıcını çıkarıyor, zabitlerin da aynı şekilde kılıçlarla mücehhez olmalarını emrediyordu. Bir sene kılıç taşıyan zabitler, ertesi sene meç [ensiz ve düz kılıç], öbür sene kısa kama, ertesi yıl hançer taşıyorlardı. Bu değişiklik, ordudaki teçhizatın yeknasaklığını bozuyordu. Enver, yalnız vazifesi ile de meşgul olmazdı. Lisan ve siyasette başlıca uğraşları arasındaydı. Harbiye Nezaretinde tatbik ettirdiği mufassal elifba, bir kaç sene zavallı memurları küfürlere sokarak görev ifasına mecbur eylemişti. Bununla beraber Harbiye Nezaretinde ciddi bir intizam da vardı. Enver'in nezaretinden önce şubeleri dolduran paşalar ve miralaylar kaldırılmıştı. Almanlar'ın başarıları Enver'in hırsını artırıyor, fakat ahlakını bozuyordu. Enver, Hanedan damatları içinde önemli bir yere sahipti. Ailesi artık hanedana intisap etmiş demekti. Bir zamanlar paşalığın ve rütbenin aleyhinde bulunan Hürriyet Kahramanı, babasını da, amcasını da paşalığa nail ediyor, Serencebey yokuşunun üzerinde Ebül Hüdâ'nın konaklarına, nazireler vücuda getiriyordu. Babası bile, kartvizitinde rütbe ve memuriyet yerine, garip bir ünvan taşıyordu: Enver Paşa'nın Babası!

Bir zamanlar Harbiye Mektebinde mahçup bir eda ile dolaşan Manastır şivesini bile terkedemeyen Enver Bey, şimdi Beşinci Sultan Mehmed'in [Sultan Reşat] salta-

natına ortak olmuştu. Bununla beraber Enver, sarayda samimi bir kişi sayılmıyordu. Enver kendisine öyle bir paye veriyorduki, Osmanlı hanedanı güya azamet ve şevketini idame için bu genç paşaya muhtaç imiş de, şimdi onun başarıları onun çabası sayesinde Osmanlı memalikini tehlikeden kurtarıyor, Osmanlı tahtını düşman saldırısından önlemeye çalışıyordu. Enver, nüfuzundan istifade ediyor, çiftlikler satınalıyor, arsalar gasbediyor, servet sahibi olmaya çalışıyordu. Bununla beraber, yaptığı hareketlerin akibetini de düşünmüyor değildi. Bir gün, biriktirilen servetin elinden alıncağına, bu gasbedilen arsaların istirdat olunacağına o da inanıyordu. Bunun için bütün emlâkini Naciye Sultan'ın üzerine yaptırıyordu. Damatlar içinde Enver kadar nüfuz sahibi olan yoktu. Sarayı, Vükelânın, bendegânın, eski katil arkadaşlarının toplantı yeriydi. İstanbul halkı açlıktan ölürken, orada sazlı, sözlü eğlencelerle İttiha Terakki erkanına ve Almanlara ziyafetler çekilirdi. Sarayının yanlızca yemek masrafı ayda binlerce lirayı geçiyordu. Enver'in Almanlara son derece itimadı vardı. Bu itimat, onu hiç gereği olmadan Türkiye'yi felakete sürüklemeye sebep olmuştu. Bu görüşü belki doğru olabilirdi, fakat bedbaht ve aç milleti, kan ve ateş seline bıraktıktan sonra, geride kalan evlatlarını ve ailelerini açlıktan öldürtmesi orduda ve maiyetinde yapılan suistimallere göz yumması, hırsız ve ihtikârcıları koruması, ordunun güçlü ve genç kahramanlarını cehaleti ve tecrübesizliği yüzünden maktele atması, af olunmaz bir cinayet idi. Enver, aynı cinayeti, Balkan Savaşı sırasında Gelibolu (Şibih) Ceziresinde irtikap etmiş, binlerce vatan evladını Şarköy'de Bulgar süngüleri altında parçalatmıştı. Halk daha bunu bi-

le bilmiyordu. Millet, daha bu cinayetin hesabını bile görmemişti. Fakat o, öldürdüğü binlerce insanın kanından, evlatları süngü altında can veren fakir ve kimsesiz ailelerin, boyunları bükülmüş, saçı bitmedik yetimlerin feryadından zerre kadar vicdan azâbı duymuyordu. Türkiye'nin, Türk ırkının en büyük katili Ayan'da çizmelerini şakırdatarak, cinayetlerini zafer şeklinde anlatıyor, kalbi adalet ve insanlık hissiyle çarparak karşısına çıkan, yaptığı cinayetlerin hesabını vakur bir seda ile soran, tek bir itiraza karşı bile tehditkâr ve mağrur bakışlar fırlatıyordu.

Topal İsmail Hakkı Paşa...

Enver'in idaresini ihtikârla, hırsızlıkla sürdüren en büyük ithikârcı, Topal İsmail Hakkı Paşa idi. Mahmut Şevket Paşa'nın bu meş'ûm yadigârı, İstanbul halkını açlıktan öldüren en büyük muhtekir idi. Levazım dairesi, Topal İsmail Hakkı'nın zamanında resmi bir İhtikâr merkeziydi. Odasının önü hemen her gün Harbiyeden kovulan külhanbeyleri, zabitlikten istifa eden İttihat fedailerinden, mebuslardan Yahudi ve Rumlardan oluşan binlerce kişiyle doluyordu. En ucuz fiyatla alınan mallar, eşya ve erzak, burada en pahalı fiyatlarla artırmaya konur, İstanbul halkını açlıktan öldüren zalimâne muamemeler burada kararlaştırılırdı. Bulgur palasların, bir çok pazarların sermayesi hep bu kaynaktan çıkıyordu. Topal İsmail Hakkı, en fakir tüccarları bile servet sahibi edecek bir kudrete sahipti. Kendisi ile alışverişe girişen, hatta dostluk kuran tacirler

bir yana, idaresindeki zabitler bile ordunun en bahtiyar kullarıydı: Üstleri temiz, ekmekleri has, yiyecekleri bol, paraları mebzûl idi. Levazımda zabit adayları vardı ki, eşkiya takibinde, Anadolu'nun yalçın dağlarında senelerce saçını sakalını ağartan binbaşılar, hatta miralaylar onlar derecesinde erzak alamazlardı. Kaymakamlar vardı ki, istediklerine tenekelerle yağ, okkalarla pirinç ihsan buyururlar, aciz ve muhtaç zabitleri, kapılarına diktikleri neferlere alçakçasına kovdururlardı. Ordunun iaşesinde bile müthiş bir adaletsizlik vardı. Hırsızlık açıktan yapılıyordu. Bir zamanlar on parasız ve perişan kıyafetle gezen bazı askerlik şubesi [ahz-ı asker] reisleri, hatta komiserleri vardı ki, şimdi şehzâdelerin gezdikleri arabalarla geziyorlar, binlerce liralık köşkler satın alıyorlardı. Yahudilerin, Rumların, Ermenilerin bir çokları bunlar tarafından adeta haraca bağlanmıştı. İstanbul sokakları, esnân dahilinde [askerlik çağında] binlerce genç beylerle Yahudi, Rum ve Ermeni gençleri ile dolu idi. Fakir evlatları anıele kollarında, soğuk cephelerde, fedakarca düşman kurşunlarına göğüs gererlerken, bunlar para kuvvetiyle canlarını kurtarıyorlardı. Enver, bütün bu suistimallere göz yumuyordu.

İttihatçıların Kantariye şirketi...

İhtikarın askeri kısmı bu şekilde devam ettiği gibi, Kantariyye Şirketi de İttihatçılara yeni bir ticaret kaynağı oldu. Milleti soymak, halkı aç bırakmak için her türlü teşkilat kurulmuştu. Hususiyle millî ticaret, adeta millî bir

cinayetti. Bu cinayete iştirak için nazırlar, defterdarlar, valiler ve mutasarrıflar memuriyetlerinden istifa ediyorlar, el birliği ile zavallı halkı soymaya çalışıyorlardı. Fakat bu cinayet de en fazla iştiraki olanlar, ticaretle meşgul olan mebuslardı. İttihatçıların tüccar ve ihtikârcı mebusları milletin en hor gören [muhakkir] sınıfını teşkil ediyorlardı. İttihatçıların cinayetlerini gizlemek için bu kişilerin ağızlarına Topal İsmail Hakkı çuvallarla şeker atıyor, Talât deste deste imtiyaz beratleri veriyordu.

Meclis-i Mebusan değil, Meclis-i Menhûsan...

Harb-i Umumî mebusları, içlerinde beş on tanesi hariç olmak üzere, geri kalanı ihtikârı şeriate tercih eden hocalardan, zorbalardan ve muhtekirlerden mürekkep bir meclisdi. Hatta meclis de değil, adetâ bir esnaf loncasıydı. Bir zamanlar halkın hürmetle yad ettikleri mebusların, şimdi Abdülhamid'in hafiyeleri derecesinde halk nazarında kıymetleri kalmamıştı. Halkın en cahil tabakası bile onların hissiyatına tercüman olacak isimleri bulmuştu. Kimi *"Meclis-i Mensûban"*, kimi *"Meclis-i Menhûsan"* diyordu. Fakat onlar bu küçültücü deyimlere, bu nefretli sözlere kesinlikle aldırmadan ticaretleriyle, eğlenceleriyle, sefahatleriyle meşgul oluyorlardı. İçlerinde öyleleri vardı ki, metreslerinin yataklarını beş liralık banknotlarla döşüyorlar, karanlıkta sigaralarını aramak için banknot yakıyorlardı. Su imtiyazları peşinde koşan paşalar, tütün balyaları ortasında rezil olan bu haysiyetsiz adamlarda şeref ve vakar aramak beyhûde idi.

Bunların temsil ettikleri Millet ise, her gün açlıktan ölüyordu. Fakat onlarca bu da kâfi değildi. Cephelerde düşman kurşunlarıyla ölen zabitlerin, kimsesiz kalmış yetim ailelerini de öldürmek lazımdı. Hatta muhtekir mebusların zulmü yanında, düşmanın hareketi daha insanî idi. Siper savaşları, meydan savaşları gibi büyük insan kitlelerinin hücumuna, büyük ölçüde ölüme sebebiyet veremezdi: Bazen hücûmlar günlerce hatta haftalarca sürebiliyordu. Halbuki tüccar mebusların halka, fedakar zabitlerin kimsesiz ailelerine, memedeki çocuklarına, ihtiyarlarına ve sakatlarına verem döşeğinde yatan hastalara karşı taarruzları daimiydi. Halk ekmek yerine samanla, mısır unuyla karışmış çamurdan beter bir karışım [mahlut] yiyordu. Bazen bu ekmeği satanlar, ellerine geçen dört beş kuruşla kömür almaya çalışıyorlar, aç ve zayıf bir iki günlük ısınma ile hayatlarını kurtarmaya çabalıyorlardı. Lekeli humma ile kolera da tüccar mebûslar ve karaborsacılarla teşrik-i mesai ediyordu. Zavallı halk, dışardan düşman kurşunlarıyla içerden, tüccarları ve mebûsları vasıtasıyla öldürülüyordu. Millet, iki gaddar ateş arasında kalmıştı. İstanbul'da ölüleri saracak kefen bile yoktu. Her gün kafile kafile fakir cenazeleri kefensiz, en zenginleri bile yatak çarşafına sarılarak gömülüyordu. Fakir halk son meskenine bile üryan ve perişan giderken, İttihatçı mebusların, karaborsacı tüccarların kapatmaları, ipekler ve elmaslar içinde mesirelerde ve sinemalarda, İsviçre'de ve Karlsbad'da ömür sürüyorlardı. İsviçre, İttihatçı katillerin karılarına da adeta mekan [teferrücgâh] olmuştu.

İstanbul halkı katiller elinde soyuluyordu. Kadın, çoluk çocuk, omuzlarında gelinlik elbiseleri, kucaklarında makinalırı, çarşılara dökülmüşlerdi. Bazı hanımlar hicaplarından peçelerini sımsıkı örtmüşler, çarşaflarının altında bir bohça çamaşır, nafakalarını elde etmek için çarşıya koşuyorlardı. Bu aç, muhtaç kalabalık ortasında, elinde askere giden oğlunun fesi, dükkan dükkan dolaşan üstü başı temiz hanımlar şehit evladının elbisesini satarak bir günlük nafakasını temine çalışan analar da vardı. Bazen halı piyasası yükseliyor, halk evindeki halıları satıyordu. Bununla birlikte bu felaket ve sefalete hissedar olanlar arasında İttihatçılar da vardı. Bunlar, cehalet ve gafletle İttihat ve Terakki'ye giren zavallılar gürûhuydu. Hemen her gün, köşe başlarında, köprü üzerinde açlıktan ölmüş, yüzleri bir mendille örtülmüş ölüler, bazen elinde ailesinin nafakası, yolda giderken otomobil çarparak parçalanmış insan cesetleri görülüyordu. Açlık, ölüm ve ihtikar İstanbul halkının en büyük düşmanıydı. Bazen bu açlık ortasında, oğlunun şehit olduğunu öğrenen talihsiz bir ananın acı çığlıkları işitiliyor, Hıristiyan mahallelerinde çan sesleri matemli ve hazin, aralıklar halinde çalarken, ruhları ürpertiyordu. Her yerde matem, gözyaşı, feryat figan ve üzüntüden başka bir şey görülmüyordu. Halkın bu felaketine karşı Nezaretten ticarete dönenler, muhtekirler, museviler, tacirler paket paket banknot topluyorlar, Türk Hükümeti'nin itibarından ümitsiz, ellerine geçen parayı, apartmanlar, çiftlikler satınalarak temine çalışıyorlardı. Mebuslar ve ihtikarcılar İstanbul halkını öldürmek için o derece çalışmışlar ve o derece yorulmuşlardı ki, yorgunluklarını gidermek için Büyükada'ya yerleşmişlerdi.

Büyükada vurguncuların
ve kerizlerin dinlenme yeri...

Büyükada, Türk, Musevi, Ermeni ve Rum tüccarlarının ve savaş vurguncularının sayfiye ve dinlenme yeri olmuştu. Burada tüccar nazırlar, karaborsacı defterdarlar, vagon tahsisinde mahir askeri demiryollarına mensup kurmay [erkân-ı harp] zabitler, Hasan Paşa'nın hafiyeliğinden gelen harp zenginleri, Ermenileri parçalatan katillerin hepsi bir grup teşkil etmişlerdi. İşret, sefahat, kumar, ahenk birbirini velyediyordu. Ada vapuru hemen her hafta koltuklarında udlar, kemençeler, tanburlar, kerizci alaylarını taşımakla meşguldü. En ziyade piyano seslerine alışkın olan Ada'nın münevver siması, harbin son senelerinde zurna sesleriylede eğlenmeye başlamışlardı. Semai kahvesinden yetişen harb zenginleri yüzlerce liralar vererek köşkler tutmuşlar, halkın cebinden aldıkları paralarla sabahlara kadar zevk ve sefa içinde eğleniyorlardı. Denizabal mahallesinde, ayaklarında takunya, komşu komşu dolaşan hanımlar, şimdi muhteşem arabaların atlarını kullanıyorlar, bazen atları yenemeyerek feryat ve figan içinde Nizam Caddesi'nin kalabalığına rezil oluyorlardı. Ada, bir başka şekle, bir başka renge girmişti. *İspalandit Palas* önünde, püskülü yanında siyah fesli bıçkınların rakı içtikleri görülüyordu. Bunlar millî tüccarlar, harb zenginleriydi. Halkın boğazından alınan karaborsa ve hilekarlıkla biriktirilen servetlerin mühim bir kısmı Büyükada'da harcanıyordu. Bayramzade, Ada'da köşk tutmak istiyor, yanın-

da bir iki efe, yüzlerce lira vererek denizyollarının [seyri-sefain] koca bir vapuru ile Ada'ya teşrif buyuruyordu. Kömürsüzlük bütün şiddeti ile devam ederken bile, İttihat vükelâsı Ada'ya istimbotlar, hususi yatlarla geliyorlar, halkla temas etmeye bile tenezzül buyurmuyorlardı. Ada'nın hemen her köşesinde ayrı bir ahenk devam ediyordu. Hapishanelerde burnak sökenler, Talat'ın himayesiyle ile vagon satanlar, halkın açlık ve sefaleti ortasında sabahlara kadar binbir eğlence içinde sefa sürüyorlardı.

Bazen Cavid Beyefendi yaldızlı ve muhteşem köşkünde hemşehrilerine elektrik ışıkları altında parlak ziyafatler veriyor, gece yarısı istimbotlarla Tokatlıyan'dan dondurma getirtiyordu. İttihat türedileri için zaman ve mekanın hiç önemi yoktu. Fakir halkın cebinden çaldıkları paralar, onların nazarında meşru bir haktı. Altıyüz senelik bir devleti parçalanma noktasına getirmenin mükafatı olarak, en büyük israflarla yaşamaktan, saltanat sürmekten bile utanmıyorlardı. Talat ve Cemal Paşa'lar Heybeliada'ya Rumlar'dan gasbedilen mektebi ziyarete geliyorlar, koca türediler, iskeleden tepeye kadar kısa bir mesafeyi yürümemeleri için İstanbul'dan tonlarla kömür sarfedilerek binbir türlü zahmetle Heybeliada'ya otomobil getiriyorlardı. Koca zorbalar, bir kaç yıl önce Selânik rıhtımında taban teperek kahve kahve dolaşırlarken, şimdi şeref ve haysiyetini lekeledikleri bahtsız milletin sefaleti pahasına masraflar ediyorlar, azıcık bir yokuşa bile otomobilsiz çıkamıyorlardı. Bu muhteşem ziyareti binlerce lira sarf edilerek, buzlu şampanyalar, nefis dondurmalar, mükellef ye-

meklerle, parlak ziyafetler takip ediyordu. Türk ve Rum, samanla karışık "bobota" yiyen bütün halk, benizleri sapsarı, yanakları çökmüş gözlerinin etrafı morarmış, arkalarında matem elbiseleri, bu gaspçılar ziyafetinin karşısında üzgün, lanetler etmekten geri durmuyorlardı.

Artık bu zalim hükümete sevgi duymak nasıl mümkün olabilirdi? Abdülhamid'in zulümleri bu rezil ve ayak takımlarının "eclâf" idaresi yanında pek meşru ve pek namuslu sayılırdı. Kara Murat ağalar, Bektaş ağalar, Deli Biraderler, Talat'ların, Enver'lerin, Cemal'lerin yanında en faziletli insanlardı. Lâle Devri'nin israfları, bu şekavet devrinin kasıtlı ihanetleri yanında hiç sayılırdı. O zamanlar halk, miletin fikri terbiyesine uymayan bu hayatı bile çok görmüş, Lâle devri ricalini al kanlara boyamıştı. Şimdi bu zalim idareye karşı ne isyan eden, ne ses çıkaran ne de itiraz eden vardı. Eski Osmanlıların hak ve haysiyet namına coşan kanları, bütün damarlarda kurumuştu. Bununla beraber herkes Sultan Abdülhamid devrini arıyor ve takdir ediyordu. 10 Temmuz isyanının ilk günlerinde Abdülhamid devrinin zulümlerinden şikayet edenler, bu istibdat zamanlarını bir gün gelip de kalplerinde saadet devri olarak anacaklarını bir türlü düşünememişlerdi. Vatan perişandı. Osmanlı hanedanının ikiyüz senede kanlar dökerek, zorluklar çekerek fethettikleri muazzam ülkelerini, İttihat türedileri on sene içinde cahilane bir siyaset yüzünden düşman ayakları altında çiğnetmişlerdi. Bu çocukça siyaset yüzünden namuslar heder olmuş, ırzlar payimâl edilmişti.

Enver, Talât ve Cemal Paşa...

Enver Paşa Türk askerlerini tecrübesizliğine kurban eder, Talat İstanbul halkını ihtikâr zulümleriyle açlıktan öldürürken, Cemal Paşa da Suriye'de Arapları nefyediyor, garibanları hapse atıyor, en muhterem kişileri darağaçlarına çekiyordu. Suriye'de zevk ve sefa ile ömür süren Mısır serdarı, seferlerde uğradığı başarısızlıkları ehl-i islâmı asmakla kapatmaya çalışıyordu. Cemal'in bu hareketi Türk idaresinin Araplar üzerinde son ve kat'î bir hakimiyeti telakki ediliyordu. Türk, Arap, Rum, Ermeni herkes bu menhûs idarenin geçeceğine inanıyordu. Ne Beşinci Sultan Mehmet'ten, ne her ay avuçlar dolusu para aldıkları halde Enver'in malımuz şakırtılarına karşı hiç ses çıkaramayan Âyan'dan, ne muhtekirler loncasından, hiç bir şeyden haber yoktu. Bedbaht millet her şeyden ümitsiz, aşağılanıyor ve küçük görülüyor, hatta yaşamıyor, adeta sürünüyordu. Sultan Abdülhamid'in öldüğü gün, halkın ruhen isyanı seziliyor gibiydi. Cenazenin geçeceği yollar, binlerce ahaliyle dolmuştu. Abdülhamid'in cenazesi tekbir sesleriyle götürülürken, şehit anaları, dul kadınlar, evlâtlarını türediler cehaletine kurban veren babalar, üzgün ağlıyorlar, bir çok kadınlar gözlerinden yaşlar dökerek, ellerini semâya kaldırmışlır;

— Başını kaldır da bak. Bizi kimlere bırakıyorsun!?

Diye bağırıyorlardı. Bu feryat pek haklıydı. Bir zamanlar Sultan Abdülhamid'in müstebidâne idaresini tenkit edenler bile, cenaze namazı kılınacağı zaman:

Kadrini seng-i musallada bilip ey Bâki
Durup el bağlayalar karşına yâran sâf sâf.

beytini tekrardan kendilerini alamamışlardı. Bununla beraber halk, hakkını müdafaya azim, hakkını gasbeden kuvvetleri kırmaya mûheyya [âmâde] olmadıkça, isdibdatdan ve zulûmden hiç bir zaman kurtulamayacağı belliydi. Türkiye komite idaresiyle, çetecilikle, yirminci asrın medeni devletleri arasında yaşayamazdı. Bu, adeta saf ve salim bir vücut üzerinde kangren olmak emaresini gösteren bir yara gibiydi. Bu yaranın tamamen şifa bulması için, Avrupa'nın bünyesi ile aynı kanı, aynı uzviyeti haiz olması lâzımdı. Bu tekamül ise ancak ilimle, eğitimle, adaletle, hakikatı bütün çıplaklığıyla kabul etmek, hatta görünüşte değil, asıl fikren Avrupalılaşmak sayesinde mümkün olabilirdi.

Turan berberleri, Kızılelma lokantaları...

Milli Ticaret, Türk milletini perişan eylemişti. Dükkanlarda kırmızı levhalar üzerinde görülen Turan Berberleri, Kızılelma Lokantaları da gösteriyordu ki, milli ticaretle, milli kültür omuz omuza gidiyordu.

Alman nüfuzu, halkın bu felaketlerine kayıtsız kalarak ticari yönden yurda mallarıyla sokulmaya çalışılıyordu. Musevîler, Alman nüfuzunu istikbâle [karşılamaya] hazır, durmadan Almanca öğreniyorlardı. Rum ve Ermeni dükkanlarının üzerine Almanca yazılar yazılmıştı. Hanım-

larıyla Almanca'ya çalışıyorlar, Bulgurcular arasından kendilerine zevc [eş] seçmeyi mutluluk sayıyorlardı. Bununla beraber İttihatçıların memleket için faydalı icraatları da yok değildi, fakat umumi fenalıkları o kadar çok ve o derece cahilane idi ki, bu faydaları görmek ve takdir etmek mümkün değildi. İçlerinde namuslu, irtikaba tenezzül etmez adamlar da vardı, fakat onların ferdi faziletleri, içinde yaşadıkları kokuşmuş kitlenin ihtikarları, irtikapları ve cehaletleri arasında kayboluyor ve hiç bir tesir yapmıyordu. Bu, öyle bir kötü ahlâk, yağma, ihtikar, zulüm ve yolsuzluk seliydi ki, önüne durmak için ilim ve irfanla mücehhez, vatan ve medeniyet hislerini her türlü şahsi menfaatlerin üstünde tutan, münevver, azimli, insanlık hisleriyle dolu, kuvvetli bir fırkanın [partinin] kanun kuvvetiyle, üstün iradesiyle mümkün olabilirdi. Gençlik böyle bir parti kuramayacak kadar zayıf, azimden, cesaretten ve fikri sermayeden mahrumdu. İhtiyar nesil ise, Âyan sıralarında vakitlerini hoş geçirmek, kimse ile kötü olmamak endişesiyle, malüldü. Siyasi ahlak gibi, sosyal ahlak da sükût etmişti. Memlekette ilme, irfana, haysiyyete rağbet yoktu. İttihat hükümeti Abdülhamid'in casusluk siyasetinden daha ziyade açlıkla, istibdatla, Ocak himayesiyle halkın ahlakını bozmuştu. Hafiyelik, Abülhamit devrinden daha çok işliyordu. Bâb-ı Âlî civarında hemen her köşede sivil kıyafetli hafiyeler bekliyor, Bâb-ı Âlî binası altındaki jandarmalar durmadan mavzer tüfeklerini doldurup boşaltmakla uğraşıyorlardı. Ordumuzun her yenilgisi, sokaklarda devriye kollarının artmasına sebep oluyordu. Fakat artık vurulacak, öldürülecek, ayaklanacak kimse kalmış

mıydı? Halk açlıktan zaten mecalsiz kalmıştı. Cepheler, Türk nüfusunu zaten kafi derecede bitirmiyor muydu?

Halkın sefaletine Talat ve avanesi tamamen ilgisizdi. Metreslerine bile vagon hediye eden türediler, halkın bu ihtiyacı karşısında otomobillerle ziyafetten ziyafete koşuyorlardı. İstanbul'un fakir ve aciz halkı, açlıktan mecalsiz, evlat acısıyla yaralı, acı gözyaşları dökerken, Talat, Enver, Cemal ve yaranı, Kâğıthane'de Silahtarağa köşkünde, Haliç'te, Tersane bahçesinde zevk ve sefa ile vakit geçiriyorlar, talihsiz Üçüncü Selim'in aziz ruhunu bile rencide etmekten hayâ etmiyorlardı.

Viyana ile Berlin Osmanlı Sefarethaneleri iki mühim ihtikâr merkeziydi. Bu iki sefarethanede askeri ateşesinden büyükelçisine kadar herkes ticaretle uğraşıyordu.

Ermeni tehciri artık unutulmuştu. Erzincan'da, Erzurum'da Ermeni çetelerinin kanlı hançerleriyle telef olan ve açlıktan ölen Türkleri düşünen bile yoktu. Cavit Bey şuh ve mütebessim, Kadıköy'de çiçek bayramları idare ediyordu. İstanbul'un zarif hanımları, taravetini [tazeliğini] gösteren ince ipek çorapları, yanaklarına dökülen sarışın ve siyah saçları, ipekler, pırlantalar ve elmaslar içinde, bu vatanperverane şenliklere işvekârâne koşuyorlardı. Memleketin en muktedir zevk perestlerinden mürekkeb heyetler marifetiyle tertib edilen bu eğlenceler, onlar için mühim fırsatlardı. Türkiye'nin büyük hatibi, sahte inkılâbın mağrur Neker'i bütün bu şenliklerin kutbunu teşkil ediyordu. İstanbul'u açlıktan öldüren, Osmanlı saltanatını cahilane siyasetleriyle parçalanmaya sürükleyen bu kişiler, zevkleri

ve eğlenceleri ile meşgul, gecelerini kumar masalarında geçirirlerken, Erzurum'un Tebriz kapısında, Erzincan'ın kuyularında hendekler içinde, ruhsuz cesetler, kolları yanlarına doğru açılmış, ağızları manevî katillerine inkisar eder vaziyette semaya müteveccih, çoluk çocuk, kadın erkek, kanlar içinde, karlar üzerinde yatıyorlardı.

Harabeler ortasındayım. Etrafımda, yıkılmış türbeler, camilerin nakışlı süslerine varıncaya kadar sökülmüş. Evlerin yanmış direklerinden halen boğucu bir duman çıkıyor. Ellerimi sürdüğüm tuz çuvalları bile hala sıcak. İstanbul'da İttihat erkanı şampanya neşeleriyle saz ve ahenk dinlerlerken, burada benzin alevleri içinde boğucu dumanlar, kızgın ateşler arasında feryatları ayyuka çıkarak can veren Türkler, Ermeni zulmüyle perişan olmuşlar, yanık direkler altında yatıyorlar. Trabzon'dan Erzurum'a kadar harabeden başka bir şey görülmüyor. Hiç bir köyde, hiçbir kulübede canlı bir mahluka tesadüf edilmiyor. Ermeni zulmünü şimdi açlık takip etmiş. Ordu bile vatandaşlarına düşman. Erzurum'un yemeklik buğday stokuna kumandanlık tarafından el konmuş. Erzurum halkı bir zamanlar Ermeni idaresinin ölüm tehlikesinden kurtulmuş, şimdi Türk idaresinin açlık ve istibdadından bıkmış. Muhtekirler İstanbul'u soydukları yetmiyormuş gibi, şimdi Erzurum ölülerinin kefenlerinden de ticaret yapmak istiyorlar. Ruslardan halkın on iki kuruşa aldıkları manatları üçer kuruşa toplamışlar. Bu para ile Rusya'ya mal almaya gitmişler, güya haktan ve adaletten anlar bir hükümet imiş gibi, Erzurum'un zavallı esnafına bir de fazladan narh koymuşlar. Fakat zulümlerinde bile adalet yok.

Erzincan'da çayın kilosu [okka] dokuzyüz kuruşa satıldığı halde, Erzurum'da ikiyüz kuruş narh konulmuş.

Bu zulüm, artık halkı canından bezdirmişti. Osmanlı idaresinin gelmesinden samimiyetle memnun olan yok gibiydi. Ermeni zulmü olmasaydı, Rus idaresi her türlü yabancılığı ve haksızlığıyla beraber ahali için en adilane idare idi. Bir kaç ay önce ölüm tehlikesi altında titreyen, Ermeni zulmü ile yürekleri çarpan halk, şimdi de açlık tehlikesine maruz kalmıştı.

Bu tehlike daha Trabzon'dan başlıyordu. Trabzon'un orta halli kadınları yanlarında pejmürde kıyafetli çocukları, ellerinde bıçaklar, nafakalarını temin için karargahın duvar kenarlarında ot topluyorlardı. Hamsiköy'üne kadar bütün yollarda aç ve sefil insanlardan başka kimse yoktu. Cevizlik'te bir sabah, ufak, elâ gözlü bir kız karşuna çıktı. Ekmek istiyordu. Ne kadar yazıktı!.. Kirli bir yemeni altında bütün cazibesiyle görülen yüzü yırtık elbiseleri, güneşten kızarmış bacakları, boynunda kesesi, elinde değneğiyle adeta dilenci rolüne çıkmış zarif bir matmazeli andırıyordu. On, oniki yaşlarındaydı. Kimbilir kaç ay ekmek yüzü görmemişti. Kıza bir ekmek verdim. Fakat teşekküre bile gerek duymadı. Ani bir sevinç onu kendisinden geçirdi. Çılgın ve mütebessim, pür neşeli adımlarla,bir ceylan gibi uçtu. Nasırlı ayakları bir an tozlar içine karıştı. İleride yorgun adımlarla yürüyen anasına babasına, eşeklerle giden bir göçmen kafilesine doğru koşuyor, kolunu uzatmış, ekmeğini gösteriyor, sevine sevine bağırıyordu;

— Ekmek, ekmek...

Anadolu mahvolmuştu. Açlık, öksüzlük, kimsesizlik, perişanlık her yanı sarmıştı. Dağların çam kokulu yollarında, köylerini ve analarını aramak için garip, ayağı çarıklı, saramış talihsiz çocuklar, ihtiyar kocalarını eşeklere bindirmiş, sarp yolları tırmanan, açlıktan yol kenarlarına yatarak tarlalar içinde bir lokma ekmek dilenen kadınlar, görülüyordu... Ardasa'da bir akşam, dükkanların önünde dolaşıyordum. Dükkanların önü arabalarla doluydu. Arabaların birinde bir insan kellesi, sırıtmış dişleriyle Anadolu'nun bu fecaatine gülüyor gibiydi. Birdenbire karşıma bir çocuk çıktı. Henüz sekiz yaşındaydı. Başında beyaz, eski bir keçe külah, arkasında mavi, yamalı bir mintan, bacağında kirli bir şalvar, ayağında eskimiş bir çarık, sarışın, topuz, mavi gözlü bir oğlandı. Yanıma yaklaştı, utangaç gözlerini dikerek, parmağını ağzına götürdü, masum ve öksüz bir sesle sordu...

— Burada muhacirlere ekmek veriyorlarmuş.

Birdenbire anlayamadım. Tekrar sordum. Kaymakam bey, biraz ilerde aç ve sefil göçmenlerle meşgul oluyordu. Bunlar, Rus işgali, Ermeni mezalimi üzerine vatanlarını terk eden, bir kaç sene Anadolu'nun hücra köşelerinde sefalet içinde yaşadıktan sonra, evlerine barklarına dönen Türklerdi. Çocuğu Kaymakam beyin yanına götürdüm. Sordu. Bir dakika içinde etrafımız köylülerle dolmuştu. Çocukla konuştuğumuzu gören köylüler kahvehaneden birer birer çıkıyorlar, garip ve tecessüslü tavırlarıyla bizi dinliyorlardı. İçlerinden biri derhal söze karışarak çocuğa sordu.

— Oğlum sen hangi köydensin, adın ne?

Çocuk durmadan çarığı ile toprağı kazıyor, parmağı ağzında, öne doğru eğilen gözlerini yukarı kaldırmış, korka korka ve düşünerek cevap veriyordu.

— Adım mı? Osman. Haşılya'danım.

İçlerinden biri çocuğu tanıdı.

— Tonyalı Ahmed'in oğlu...

dedi. Çocuk önüne bakıyor, kalabalıktan adeta ürküyordu. Gözlerini yere dikmiş, sorulan sorulara sakin cevap veriyordu. Zavallı çocuk iki senedir anasını babasını görmemişti. İki senedir, öksüz, kimsesiz, ufacık boyu, masum kalbiyle Giresun'da kahve köşelerinde yatmış, aç kalmış, tahammül etmiş, merhamet görmüş, yaşamıştı. Artık o anasını babasını ölmüş, kendisini kimsesiz biliyordu. Köyünün yanı başına gelmiş de haberi bile yoktu. Karnı açtı. Bir lokma ekmek bulmak istemişti. Göçmenlere ekmek verildiğini kimden duymuşsa, hiç tanımadığı, bilmediği beni bulmuş, bükük boynuyla ekmek istemeye gelmişti.

Köylülerden biri ilerledi:

— Oğlum senin anan, baban sağ.

Dedi. Allah... Osman'ın kirli yüzü kıpkırmızı kesildi. Yerlere bakan mavi gözleri birdenbire karardı. Küçücük, kirler içindeki elleri asabi bir heyecanla gözlerine yapıştı. Kalbinin en derin köşesinden gelen bir ağlayış ve inilti başladı, Zavallı Osman, hıçkıra hıçkıra ağlıyordu. Gözlerinden dökülen, küçük parmaklarından sızan yaşlar, kirli yüzünde beyaz izler bırakarak akıyordu.

Dağlar kararıyordu. Ben ve beş köylü bir yangın harabesi ortasında, anasına, babasına kavuşmuş bir masumun acı göz yaşları karşısında dilhun oluyorduk.

Ardasa'dan [Torul] Erzincan'a kadar bütün yol, pek ender tesadüf edilen, aç ve perişan Türklerle doluydu. Bir zamanlar kasabaları ve köyleri dolduran Türk halkı, adeta kökünden denecek kadar ortadan kalkmıştı. Göç ve ölüm Anadolu'nun çamlık tepelerinde, yeşil ovalarında tüten ocakları söndürmüş, mahvetmişti. Moskofların geri çekilmeleri üzerine Ermeniler kasabalarda ve köylerde o derece tahribat yapmışlardı ki, Trabzon'dan Kars'a kadar hiç bir köyde yaşayan bir can koymamışlar, zaten kerpiç evlerden ibaret köyleri yakmışlar, arkalarında harabelerden başka bir şey bırakmamışlardı. Şimdi topraklarına dönen tek tük biçarelerden, erkekleri İttihat hükümetinin cehaletine, Ermeniler'in zulmüne kurban olan kadınlar, kızlar ve çocuklardan oluşan bu boş yerlerde, bu karlı yollarda, bu soğuk ovalarda, yurtlarına kavuşmak için aç ve sefil dolaşıyorlar, yollardan pek nadir geçen karnı tok yolculardan bir lokma ekmek dileniyorlardı. Fakat bu saadete erişmekte onlar için bazen imkansız gibiydi. Bazıları Fırat kenarlarında biraz ot bulabiliyorlar, karınlarını ancak perişan yurtlarının topraklarından elde ettikleri yiyeceklerle bir parça doyurabiliyorlardı. Yollarda Ruslar'ın bıraktıkları yiyecek depoları, peksimet ve sucuklarla, balıklarla dolu idi. Ancak; soğuk ovalarda açlıktan ölen bu halka bir lokma ekmek veren yoktu.

Köseler'de gördüğüm manzara ise daha üzücüydü. Burası yıkılmış, çıplak ve sıkıntılı bir köydü. Toprak evler arasından geçen çamurlu sokaklarda kümelerle serçeler

uçuşuyor, iri iri köpekler duvar diplerinde uyuyorlardı. Ovadan esen sert bir rüzgâr, derenin köpüklü suları üzerinden adeta her şeyi dondurarak geçiyor, serçe kümeleri bu şiddetli rüzgârla savrularak sanki ağaçların dallarına yapışıyorlardı. Burada ise yiyecek değil ot bile yoktu. Çoluk çocuktan, ihtiyar kadınlardan oluşan kafile, bu açlık çölünün ortasında elleri koyunlarında, rüzgârın önüne düşmüşler, uçuyorlar, titreye titreye, yalın ayak, paçavralar içinde koşuyorlar, kendilerinden kaçan ölümün peşini kovalıyorlardı. Ne kadar perişandılar. Ölüm karşısında bile, hicabtan ve iffetten mahrum kalmak istemiyorlardı. Bu perişan paçavralar arasında mavi, elâ, siyah kadın gözleri, kirli bir başörtünün kenarından görülüyordu. Bir zamanlar bunlar da köylerinde mutlu yaşıyorlar, seviyorlar, kalplerinin aşk heyecanlanyla çarptığını duyuyorlardı. Askerliğin ayrılıklanna, düşmanın en kanlı hücumlarına hedef olan, kocaları ve evlatları kurşun yağmurunda ölen, hep bu talihsiz analar değilmiydi? Zalim ve gaasıp bir hükümetin idaresinde insanlıklarını idrak edemeyen bu çaresizler, ruhlarının üzüntüleri altında ezik yaşamışlardı. Türkülerinde bile gönüllerinin inceliği hissediliyordu.

Dersim'in önü kelek
Harput'a gidip gelek
Ağam yanımda olsun
Torba dakıp dilenek.

Bununla beraber, onlar hepsine razıydı. Ağaları yanlarında olsun, İstanbul beylerinin keyfi saltanatından

kurtulsunlar, torba takıp dilenmeye bile razıydılar. Ağalarına bağlılık onların nazarında en büyük mutluluktu. Zaten ağasını ve oğlunu bir kaç sene yanında gören, seve seve büyüttüğü yavrusuyla mesut ve müreffeh yaşayan kaç kadın, kaç ana vardı? Bütün Anadolu, İstanbul'u soyan, Beşinci Sultan Mehmet'in saltanatına iştirak eden bir kaç tane katilin emrinde ve perişan yaşamıyor muydu? Kimbilir hepsinin ağaları hangi cephede, hangi genç paşanın bilgisizliği ve tecrübesizliği yüzünden ölüp gitmişlerdi? Bir zamanlar kasabalarına giren eşkiyanın kanlı hançerlerinden yürekleri oynayan o acı günlerin hatıralarını;

Ağama bilmem ne oldu?
Sarardı benzi soldu.

Teraneleriyle ruhlarında saklayan kimsesiz kadınlar, şimdi ağalarından ve oğullarından, yardımdan her şeyden mahrum, bilinmeyen ufuklara, karlı dağlara doğru koşup gidiyorlardı.

Etrafıma üşüştüler. Buruşmuş ve katılaşmış, topraklaşmış elleri, yamalarının iplikleri rüzgarda uçuşan paçavralar arasından uzanıyor, her ağızdan mahçup ve üzüntülü bir ses işitiliyordu;

— Oğlum, bir lokma ekmek, ayağını öpem, kölen olanı... İçlerinden en yaşlısı mavi gözlerini üzüntüyle kaldırdı.

— Bir türlü ölmiriz oğul, Allah'ta bu canı almîr ki; dedi.

Ne acıklı bir görünümdü. Bu zavallı halk asırlardan beri ölmek istiyordu. Zaten böyle bir hükümet, böyle bir idare altında sürünmektense, ölmek daha iyi değil miydi?

Açlık ve ölüm heryerde hüküm sürüyordu. Kâh Fırat'ın çağlayan ve ağlayan kıyılardaki korkunç kayalar arasında, aç bir köpeğin Ermeniler'ce öldürülerek yolun bir kenarına bırakılan bir Türk'ün cesedini parçalaya parçalaya yediği görülüyor, kâh köylerin önünde dişleri sırıtmış çocuk kafalarına rastlanıyordu.

Erzincan sanki bir Türk mezarlığı [maktel] gibiydi. Mahalleler tamamen harabe halindeydi. Evlerin yıkık ve perişan duvarları gösteriyordu ki, Ermeni ile Türk arasında en korkunç mücadeleler buralarda olmuştu. Türk evleri de Ermeni evleri de yıkılmıştı. Türk mezarlıkları da, Ermeni mezarlıkları da perişandı. Fakat sokaklarda ve kuyularda yatan henüz kanları bile kurumamış sıcak cesetler, Ermeniler tarafından öldürülmüş zavallı Türklerdi. Ermeni evlerinin müzeyyen taşlıkları, ağaçları henüz çiçeklenen bahçeleri, geniş kan lekeleri ile doyluydu. Bahçelerdeki dar kuyulara bakıldığı zaman baş döndürücü bir koku insana adeta baygınlık veriyor, kuyunun taşlarına yapışmış zavallı Türklerin saçları ve elbiselerinin parçaları görülüyordu.

Virâneler, yangın yerleri, duvar dipleri hep Türk ölüleri, kol parçaları, kafatasları, yağlı bacak kemikleri, henüz çürümemiş insan gövdeleri ile doluydu. Halk üzgün, bitkin ve perişandı. Çarşıda dolaşanlar yalın ayak yüzleri yanmış, elbiseleri lime lime, açlıktan insanlığını kaybetmiş zavallılardı. Dükkanların çoğu kapalıydı. Dükkanlar-

da halkın yiyeceğini temin için ot satılıyordu. Kumandanlıktan başka yerde ekmekten eser yoktu. Komutanın lütfu olmasa, mutasarrıfın bile açlıktan öleceği şüphesizdi.

Mezarlığa doğru gittim. Birkaç kişi mezar kazıyorlardı. Yanlarındaki çuvalda birşey vardı. Baktım ki genç bir adam ölüsü. Ezilmiş ve simsiyah kesilmiş. Elbisesi parçalanmış, ayakları yarısına kadar çürümüş. Otuz dört yaşlarında bir tüccar imiş. Akrabası cesedini kuyudan çıkarmış. Ermeniler bu talihsiz adamı soyduktan sonra, bıçakla parçalamışlar, ölüsünü kuyuya atmışlar. Dört çocuğu varmış. Bu olayı hem anlatıyorlar hem de yırtık kollarının yenleriyle göz yaşlarını siliyorlardı. İstanbul işte bu felaketlerden habersizdi.

Batum işgal olunmuştu. İstanbul paşaları için bir ganimet, bir sefahat kaynağı elde edilmişti. Dört yıldır Anadolu'da artık soyulacak, soğana çevrilecek bir yer kalmamıştı. Şimdi herhalde Batum'da, ticaret için eğlence için bir şey bulunabilirdi. Enver Paşa yemek, meşrubat ve ziyafet masrafları olmak üzere devletin hazinesinden binlerce lira sarf ederek Batum'a koşmuş, Batum kadınlarının zerafetini ve Batum gazlarının mebzûliyetini [bolluk] duyan Cemal Paşa da Batum'a gelmişti. Hem de muhteşem bir kafile ile...

Batum kulübünde konserler verilirken, Erzincan'da babalarının ölülerini, Ermeni evlerinin kuyularından çıkaranlar, kalpleri ezilerek aç ve perişan gözyaşları döküyorlardı. Kasabanın her tarafı matem içindeydi. Ötede babaları kaçan beş on Ermeni çocuğu, kırmızı yanaklan ve ma-

sum bakışlarıyla tekrar evlerine dönmüşler, duvar diplerinde boyunları bükük, topraklar üzerinde oturuyorlar, beride omuzlarında çuvallarla bir kaç Türk, çocuklarının veya babalarının ölülerini taşıyorlardı. İnsanlığa karşı yapılan bu korkunç cinayetler karşısında, Türk ve Ermeni bütün sebep olanları lanetlememek mümkün değildi. Erzincan ne kadar perişandı... Türkler ve Ermeniler, asırlarca dostluk ve samimiyetle yaşadıktan sonra, kan ve ateş içinde birbirlerinden ayrılmışlardı. Şimdi bu güzel yerlerde, matem havasından gözyaşları arasında ruhu ezen iniltilerden başka bir şey işitilmiyordu. Her tarafta kan, ölüm, açlık ve matemden başka hiçbir şey yoktu.

Anadolu sefalet içindeydi. Bican'da çocuk başları görülüyor, Mamahatun [Tercan] parçalanmış evlatlarını sinesine gömmüş, yıkık camileri ve evleriyle adeta ağlıyordu. Ermeniler Akkoyunlulardan kalma camiyi havaya uçurmuşlar, ahaliden pek çoğunu öldürmüşlerdi. Aşağıdaki dere kenarında genişçe bir çukur yüzlerce Türk ölüleriyle doluydu. Kokmuş insan cesetleri, esvapları, çarık ve çoraplarıyla biribirine karışmıştı. Eriyen yağları, ezilmiş başları, kopmuş kolları ve ayaklarıyla bu insan cesetleri yığınlar teşkil ediyordu. Bu insan cesetleri üzerinde, soğuktan kabaran siyah tüyleri ile sığırcık kümeleri ötüşüyor ve uçuşuyorlardı...

Anadolu sanki açlıktan kırılıyordu. İki köy halkı yıkık evler arasında ot yemekle uğraşıyordu. Arabamıza öküzlerini koşan yetmişlik ihtiyara hemen ekmek verdim. Bu O'na hayatında verilmiş en büyük hediye idi. Zavallı adam ekmeğe hemen bütün vücuduyla sarıldı. Bir eli bo-

yundurukta, düşe kalka karanlıkta önümüzde ilerliyor, nefes nefese boğuk bir sesle:

— Kurban. Sağol. Üç ay var ki ekmek nedir görmedik. Ot yiyoruz...

Diyor ve derin bir iştiha ile ekmeği ısırıyordu. Yollarda köy harabelerinden başka bir şey yoktu. Geçtiğimiz hiç bir köyde tek bir insan görünmüyordu. Yol kenarlarında insanla ilgili olarak rastladığımız şeyler kol, ayak, el ve kelle parçalarıydı. Koca Ilıca hemen boş, bomboştu. Bu güzel yeri, sığırcık kümelerinden başka hiç bir şey şenlendirmiyordu. Ilıca halkı Ermeni'ler tarafından hemen tamama yakın denecek kadar kana bulanmıştı.

Ermeniler'in zulmüne en fazla hedef olan Türk şehirlerinden biri de Erzurum'du. Erzutum sokaklarından binlerce Türk'ün cesedi toplanmıştı. İslam mahallesinde iki büyük ev vardı ki, buraları gerçek mezarlıklardı. Bu evlerden biri Mürsel Efendi'nin, diğeri Ezirmik'lî Hacı Osman'ın eviydi. Bu iki konak cadde üzerinde karşı karşıya idiler. Yokuştan çıkılırken sağdaki evin üst kısmı harab bir halde. İçeri girildiği zaman duvarda kocaman bir delik görünüyor. Ermeniler yüzlerce Türk'ü bu eve doldurarak benzinle yakmışlar. İçlerinden bir kaç kişi açılan bu delikten kaçınayı becerebilmişler. Duvarların yıkıntısı altında Türklerin cesetlerinden başka bir şey yok. Toprak biraz eşildiği zaman bir insan kolu çıkıyor, açılmaya devam edilince baş ve gövdeler bütün dehşetiyle görünüyor. Cesetler o derece belirsiz hale gelmişki, başlarına dokunur dokunmaz beyinleri akıyor, sırıtmış çeneleri parçalanıyor, vücut

simsiyah, yanmış ve ezilmiş insan göğüsleri topraklara bulanmış elbiseler içinde çırılçıplak meydana çıkıyordu.

Karşıdaki evde de aynı cinayet manzarasından başka bir şey yoktu. Zavallı halk bu korkunç cesetler arasında analarını, babalarını aramakla meşgullerdi. Erzurum adeta bir yangın yerini andırıyordu. Ermeniler, Erzurum'u savunmak için çekilen Ruslar'dan topçu zabitleri alıkoymuşlar, bunlar aileleri ile birlikte esir edilmişler, Erzurum'da oturuyorlardı. Bir akşam ziyaretlerine gittim. Zaruret ve esaret altında bile milli geleneklerini muhafaza ediyorlardı. Etrafları Rusça gazeteler ve mecmualarla doluydu. En büyük rutbeli komutanları bir yüzbaşı idi.. Yüzbaşıyla da görüştüm. Ermeni mezaliminden söz açarak sordum;

— Bu katliamları hep Rus zabitleri yönetmiş diyorlar.

Yüzbaşı kıpkırmızı kesildi. Ordusuna canilik lekesi sürdürmek istemeyen medeni bir insan tavrıyla elini salladı:

— "Neyt!.. Biz, hiç karışmadık. Hep Ermeniler yaptı. Hatta engel olmak istedik. Bizim kaymakam bunların hepsini yazdı. Onun hatıralarını okuyunuz." dedi.

— Peki, ordunuz zabitleri gittiği halde siz neden kaldınız?

— Emir almadan istihkamları bırakamazdık.

Yüzbaşının bu söylediği doğru değildi. Bunlar Ermeniler'le birlikte Erzurum istihkamlarını savunmak için

kalmışlardı. Türk ordusunun gelmesi üzerine kaçamamışlar, Erzurum'da esir olmuşlardı. Bununla beraber, Rus zabitlerinden pek çoğu, Ermenilerin katliam tertiplerini haber alır almaz Türkler'e yardım etmişlerdi. Erzurum alalisi Ruslar'a karşı büyük bir düşmanlık hissi taşımıyordu. Türkler'in de Ruslar'ın da en ziyade Ermeni çetelerine karşı nefret duydukları belliydi. İnsanlık ve merhamet duygularından yoksun bu çeteler, emellerinin gerçekleşmesinden tamamen ümitlerini kestikten sonra, rastladıkları bütün köyleri yakıyorlar, silahsız Türk halkını acımasızca öldürüyorlar, köylerde kan ve harabeden başka birşey bırakmayarak, Kars'a doğru çekiliyorlardı. Harbin ilk yıllarındaki kurtuluş ve bağımsızlık ümitleriyle birden ayaklanan Ermenileri de Türkleri de yok yere felaketlere sürükleyen bu çeteler, şimdi her türlü emellerinden mahrum kanlı elleriyle ve üzgün olarak ama yine de intikam arayan kalpleriyle kaçıyorlar, Türk ordusunun takip harekâtı karşısında köyleri soyarak, evleri yıkıp ateşe vererek Rusya içlerine doğru savuşuyorlardı.

Ermeni ve Türk'ün mücadelesi yalnız bununla bitmemişti. Trabzon'da başlayan bu çatışmalar Gümrü'ye kadar devam etmişti. Kars'ta çarşıları, yiyecek depolarını yakarak kaçan Ermeniler, Gümrü'de de şehrin teslim olacağını anlar anlamaz Türkler'i boğazlamaya başlamışlardı. Artık Gümrü Ermeni-Türk katliamının son merhalesiydi. Kanlı canilerin hücumları artık burada sona eriyordu. Trabzon'dan Gümrü'ye Bitlis ve Van havalisine kadar dünyanın en güzel yerleri kanla lekelenmiş, insan namına hemen hiçbir canlı kalmamıştı.

Türk'ten de Ermeni'den de bu feci katliamlarda can verenler, hep masumlar, hiçbir şeyden ilgisi bulunmayan zavallı köylülerdi. Bu feci ve korkunç cinayetleri yapan İttihat ve Ermeni çeteleri yirminci asrın medeniyetinin alnına silinmez bir kan lekesi sıçratmışlardı.

Akılla, mantıkla ilgileri olmayan komiteler, kanlı ellerini insanlığın en talihsiz halkına uzatmışlar, onların ciğerlerini parçalamışlar, zaten paçavralar içinde insanlığın zevkinden ve saadetinden habersiz olarak yaşayan yüzbinlerce insanı kan ve ateş içinde boğmuşlardi.

* * *

Bütün bu harabeler içinde, Trabzon Gümüü yolu üzerinde katliama ve yıkıntıya en fazla uğrayan Erzurum'du. Taş hanların duvarlarında mermi izleri görülüyordu.

Sokaklarda perişan kılıklı ihtiyarlardan, öksüz ve bîçare çocuklardan başka hiç kimse görülmüyordu. Dağlar, ıssız ve geniş ovanın kenarında uzanıyor, yüksek kovuklar üzerinde hüzünlü seslerle karga kümeleri uçuşuyorlardı. Bir ihtiyar Erzurum'lu yıkık bir çeşmenin kenarına oturmuş, öksüz kalbinin derin köşelerinden kopan milli bir sesle, ağlar gibi, inler gibi, bitkin şunları mırıldanıyordu;

Ağlar Yakup ağlar Yusuf'um deyu
Gitti de gelmedi vah oğlum deyu..

Ah... Erzurum'da Yusuf'u için ağlayan, Ermeni hançerleri altında şehit olan, kafaları kütükler üzerinde kesilen, kanlı cesetleri harabelerde yatan ne kadar Yusuf, ne kadar Yakup vardı...

Feryatlardan başka şey işitilmiyor...

Erzurum ve Erzincan acıklı türküleriyle bütün Osmanlı vatanında sonsuz akisler bırakmışlardı. Bir zamanlar Erzurum, bu hissini en güzel türkülerle dile getiriyordu. Şimdi bu talihsiz şehirde feryattan, matem seslerinden başka bir ses işitilmiyordu. Bir zamanlar bu geniş ovalar üç tuğlu paşaların çadırlarıyla, atlarıyla dolar, iç kaledeki saraylarda davul ve kös sesleri ufukları çınlatırdı. Şimdi ovalar boş, kaleler yıkılmış, ocaklar sönmüş ve boyunlar bükük. Ermeni zulmü Erzurum'u kokunç ve kanlı bir yangın yerine çevirmiş. Rus istilası, Ermeni zulmü karşısında bir hiç sayılırdı. Yanıma doğru bir zabit yaklaştı ve üzgün bir sesle anlatmaya başladı;

— Azizim, bu gördüğünüz, şehrin en temiz halidir. Bu gördüğün sokaklar hep kadın ve çoluk çocuk ölüleriyle doluydu. Kadınların memeleri, hatta en mahrem uzuvları duvarlara çakılmıştı. Bu telgraf tellerine hep çocuk ciğerleri asılmıştı. Karınları deşilmiş, çırılçıplak kadın cesetleri, geçeceğimiz yolun iki yanına dizilmişti. Talihsiz halkın bu halini gördüğümüz zaman neredeyse ağlayacak ve çıldırıcak hale gelmiştik. Ermenileri tehcir edenleri hiç şüphesiz biz yapmasak bile Avrupa cezalandırıcaktı. Fakat

medeni Avrupa bakalım bu korkunç cinayetlerin de faillerini arayacak mı? Tarih daha böyle bir vahşeti yazmamıştır. Hele bu felaketten kurtulan Erzurumlularla bir sorup görüşseniz, duyacağınız cinayetler tüylerinizi ürpertir. Ermeni'ler öyle muhterem şeyhleri yakalamışlardır ki, silah ve hançerle tehdit ederek kendi gözleri önünde bâkir kızlarına zorla tecavüz [fiil-i şen'i] ettirmişlerdir. Öyle masum kızcağızları tutmuşlardır ki, canavarlar gibi üzerlerine hücum ederek en hayvani hislerini tatmin etmişler, sonra da süngülerle karınlarını deşerek yangın yerlerine atmışlardır. Biz hemen haftalarca bu cesetleri toplamak, fotoğraflarını çekmek ve gömmekle meşgul olduk. Şehre girerken yol kenarlarında manzarayı bir görseydiniz, iki tarafa hep kadın cesetleri dizilmişti. Kadınların mahrem yerleri parçalanmış, üzerlerine erkek uzuvları sokulmuştu."

Lala Mustafa Paşa camiine gittim. Şadırvanlarından tatlı zemzemelerle sular akıyordu. Şevket ve azamet devrimizin bu nefis abidesi uğradığı tecavüzlerle yaralı, duvarları delik deşik, çinileri sökülmüş pencereleriyle kalbe hüzün veriyordu. Etraf tamamen harabeye dönmüştü. Yangın yerlerinde siyah duvarlar, kararmış pencere boşlukları görülüyordu. Bir zamanlar bu tarihi şehirde Osmanlılığın büyüklüğü iftihar eden yiğitlerin son nesilleri, şimdi Moskof'un çizmesi, Ermeni'nin baltasıyla öldürülmüşler, kimi hendeklerde, kimi enkaz altında yaralı göğüsleriyle yatıyorlardı.

Caminin kapısına doğru baktım. sağ tarafta güzel bir hatla yazılan kitabenin sonlarına doğru şu satırlar okunuyordu;

"Evlâd ve emcadımızdan vüzera-i izâm ve vûkela-i kiramdan her kim Devlet-i Osmaniye de bu zulüm ve bid'atlere rıza verir ise, fealeyhim la'netullahi vel melâiketi vennasi ecmaîn"

Sultan IV. Mehmet, Erzurum halkını bu fermanla bidatlerden affediyor, serhat diyarının kahraman ahalisini mümtaz bir mevkide bulunduruyordu. Şimdi Beşinci Sultan Mehmet devrinin zorbaları halkı bidatlardan kurtarmak şöyle dursun, cehilleri ve gafletleriyle düşman ayakları altında çiğnetmişler, zalimane idareleri ile onlara düşmandan daha ziyade fenalık etmişlerdi. Bu tarihi şehrin yanık duvarları arasında yükselen camiler, bu topraklar altında yatan talihsizlere, bu sokaklarda bükülmüş belleri, kırılmış emelleriyle dolaşan halka baktım. Gözlerimden bî ihtiyâr, [gayri ihtiyarî] yaşlar dökülüyor, kalbimin en derin bir noktasından acı bir inkisar işitiyordum:

"Fealeyhim La'netullahi vel melâiketi vennasi ecmain"